

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV

Ročník IX

1973

Řídí Karel Rychtařík s redakční radou

Adresa redakce: Praha 1 — Staré Město, Jilská 1. Telefon 243 153

160

	čís. str.
Od Manifestu k Únoru	2 113
K aktuálním úkolům filosofie a sociologie v ČSSR	3 225
Nad monotematickým číslem k sociální prognostice a sociálnímu plánování	6 561
Nezastupitelnost marxistické sociologie	5 449
<i>Richta R.</i> : O stranický přístup k vědecké práci	4 337
 STATI	
<i>Andrejevová G. M.</i> : Vývoj metodologických základů soudobé buržoazní sociologie	1 23
<i>Antosenkov J. G.</i> : Uskutečnění Leninových idejí lidového vzdělání	2 145
<i>Čech V.</i> : Sociologická analýza v pedagogickém řízení	4 361
<i>Čech V.</i> : Problematika dělnické třídy v sociologii podniku	5 503
<i>Čech V.</i> : Technické, technologické a sociální prognózy	6 597
<i>Čermák J. - Krejčí J.</i> : Některé aspekty zneužití informační technologie v ideologii a politice soudobého antikomunismu	2 120
<i>Fazík A.</i> : Marxovo pojetí odcizené práce a cesty humanizace práce v podmínkách socialistické společnosti	2 161
<i>Fejt M.</i> : Kritika některých teoretických východisek buržoazní futurologie	6 585
<i>Fiala V. - Herman K.</i> : Možnosti využití poznatků sociologie a psychologie při výběru a hodnocení kadrových rezerv	4 374
<i>Filipcová B.</i> : Teoretické problémy komparace jako nástroje sociologické prognózy (Se zřetelem na prognózování volného času)	2 134
<i>Filipec J.</i> : Některé aktuální otázky způsobu života	5 466
<i>Formánek M.</i> : Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída (K 125. výročí Manifestu komunistické strany)	4 344
<i>Hermann I.</i> : Problém volného času a rozvoje lidských schopností v moderní době	1 54
<i>Houška J.</i> : K marxistické koncepci společenských tříd	5 490
<i>Hrabina J.</i> : Některé aktuální otázky rozvoje naší společnosti a marxisticko-leninská sociologie	5 459
<i>Hübschmannová M.</i> : Jazyková politika Sovětského svazu (Některá teoretická východiska sovětské sociolingvistiky a jejich možná aplikace v ČSSR)	3 259
<i>Huláková M.</i> : Vytváření socialistického životního způsobu a vzdělání v období vědeckotechnické revoluce	3 239
<i>Charvát F.</i> : Dělnická třída v procesu přeměny světa a procesy přeměny světa v dělnické třídě: průmět do roviny metodologie sociálních výzkumů	1 1
<i>Charvát F.</i> : K problematice metodologie a metod sociologického výzkumu	4 340
<i>Charvát F.</i> : Stratifikace a industriální společnost (K některým aspektům jejich kritického rozboru)	5 483
<i>Kohout J.</i> : Plánování sociálního rozvoje kolektivu socialistického podniku a úkoly podnikového sociologa	2 155
<i>Kohout J.</i> : Plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících podniku — současná teorie a praxe v ČSSR	6 624
<i>Kozlovskij V. J.</i> : Vzájemný vztah mezi marxistickou filosofií, vědeckým komunismem a sociologií	5 451
<i>Kulta F.</i> : Vědeckotechnická revoluce a řízení	1 37
<i>Lakomý Z.</i> : K problematice vztahu mezi společenskoekonomickým plánováním a péčí o životní prostředí	6 637
<i>Mansurov N. S.</i> : Upevnění kolektivu — jeden z úkolů plánu sociálního rozvoje výrobního podniku	6 633
<i>Míček M.</i> : Některé problémy sociálního prognózování	6 570
<i>Míček M. - Rychtařík K.</i> : Angažovaná konstrukce budoucnosti (K teoretickým a metodologickým přístupům marxismu-leninismu k vědeckému předvídání a prognózování)	6 562
<i>Pecka E.</i> : C. W. Mills a americký pragmatismus	1 44
<i>Pernica V. - Tlustý V.</i> : K problémům sociologie v socialistických podnicích	3 249
<i>Ruml V.</i> : K dialektice objektivního a subjektivního ve společenských vědách	2 116
<i>Rychtařík K.</i> : Engelsova kniha Postavení dělnické třídy v Anglii — nová etapa společenského výzkumu	1 8
<i>Rychtařík K.</i> : Sociologie ve službách socialistické společnosti (Příspěvek k vymezení základních funkcí marxistické sociologie)	3 229
<i>Rychtařík K.</i> : Marxova koncepce společnosti jako systému vztahů a její význam pro rozvoj sociologických teorií středního dosahu	5 477
<i>Soukup M. - Filáček A. - Illner M. - Palatová M. - Pernica V.</i> : Problémy efektivnosti sociálních programů	6 614
<i>Wesolowski W.</i> : Plánování a prognózování přeměny sociální struktury	6 607

PE 4589/9 1973

Zich F.: Lesní dělníci, jejich životní způsob a místo v rámci dělnické třídy	3	281
Zvara J.: Řešení národnostní otázky a boj s nacionalismem	5	471

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Brumla M.: Zdroje mimořádného zkreslení odpovědi na otázky dotazníku a cesty k jeho neutralizaci	5	520
Foret M.: Sociální ukazatele (Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře)	1	71
Holda D.: Rozbor operacionalizace při výzkumu hodnotových orientací mládeže	1	60
Holda D. - Matějovský A.: Několik poznámek k marxistickému pojetí sociologických výzkumů mládeže	4	419
Měření ve společenských vědách (Závěry z diskuse o měření v sociologii)	5	514
Růžička J.: Metodologické otázky ekonomické sociologie a psychologie práce v souvislosti s řízením	4	396
Řehák J. - Řeháková B.: Měření statistické závislosti nominálních znaků	4	404
Samsonov Ju. B.: Některé problémy sociologického měření	3	289
Sedláček J.: Metodologické otázky v dile Jana Szczepańskiego	2	172
Sule O.: K možnostem prognostického přístupu při výzkumu socialistického způsobu života	6	644
Wesolowski W.: Metodologické problémy empirických výzkumů socioprofesionální diferenciac	4	384

RECENZE

(V závorce je uvedeno jméno autora recenze)

Andrejeva G. M. (ed.): Lekcijski po metodiki konkretnych socialnych issledovanij [Přednášky z metodiky konkrétních sociálních výzkumů] (M. Petrussek)	4	438
Bliznakov P. - Patev I. - Micova N.: Metodika za razrabotvane socialni planove v socialističeskite predprijatija [Metodika sestavování sociálních plánů v socialistických podnicích] (L. Lišková)	3	299
Burgess E. W. (ed.): Aging in Western Societies [Stárnutí v západních společnostech] (E. Farkašová)	3	308
Cipis J. L. - Braga V. V.: Mašinnaja obrabotka statističeskoj informacii (Iz opyta projektirovanija sistemy obrabotky dannyh) [Strojové zpracování statistické informace (Ze zkušenosti projektování systému zpracování dat)] (M. Foret)	3	301
Čagin B. A.: Očerki istorii sociologičeskoj mysli v SSSR (1917—1969) [Nástin dějin sociologického myšlení v SSSR] (K. Bláha)	3	295
Čerkasov G. N.: Sociologija truda i profsojuzu [Sociologie práce a odbory] (J. Fanta)	2	187
Gordon L. A. - Klopov E. V.: Čelovek posle raboty. Socialnyje problemy byta i vnerabočego vremeni [Člověk po práci. Sociální problémy životního způsobu a mimopracovní doby] (J. Večerník)	3	303
Gouldner A. W.: The Coming Crisis of Western Sociology [Nadcházející krize západní sociologie] (E. Urbánek)	2	191
Kaltachčjan S. T.: Leninizm o suščnosti nacii i puti obrazovanija internacionalnoj obščnosti ljuďej [Leninismus o podstatě národa a cestě vytváření internacionálního společenství lidí] (J. Kozel)	1	95
Kutta F. - Soukup M. a kol.: Řízení v období vědeckotechnické revoluce (L. Lišková)	6	655
Lazarsfeld P. F. - Henry N. W.: Latent Structure Analysis [Analýza latentní struktury] (M. Hurtová)	3	306
Maslov P. P.: Statistika v sociologii (J. Řehák)	5	536
Matoušek O. - Růžička J. - Hladký A.: Človek a práce (J. Vlášil)	5	540
Naučnoje upravlenije obščestvom [Vědecké řízení společnosti] (M. Foret)	4	436
Parsons T.: The System of Modern Societies [Systém moderních společností] (E. Urbánek)	4	440
Semjonov V. S.: Kapitalismus a třídy. Výzkum sociální struktury současné kapitalistické společnosti (A. Vaněk)	1	85
Siráčky A.: Problémy a perspektivy socializmu (M. Čepera)	4	429
Sjöberg E. et al.: Samspel [O významu sexuální výchovy a některých přístupech k jejímu řešení] (A. Vaněk)	2	188
Sociológia 1972 (A. Fazik)	2	183
Szacki J.: Tradycja. Przegląd problematyki (J. Sedláček)	5	533
Szewczyk J.: Eros i rewolucja. Krytyka antropologii filozoficznej Herberta Marcuse [Éros a revoluce. Kritika filosofické antropologie Herberta Marcuseho] (J. Sedláček)	1	91
Volkov G. N.: Sociológia vedy (J. Šmajš)	4	431

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Bártová E.</i> : Žena a rodina v zrcadle společenského výzkumu v ČSSR	2	206
<i>Bártová E.</i> : X. mezinárodní poradá zástupců filosofických a sociologických časopisů evropských socialistických zemí	5	545
<i>Filípec J.</i> : K padesátinám profesora Ladislava Hrzala	6	670
<i>Freiová E.</i> : Mládež ve světle sociologických výzkumů v ostatních socialistických zemích (SSSR, Polsko, Rumunsko, Bulharsko, NDR, Maďarsko)	2	217
<i>Gazdík A.</i> : Seminář „Společnost ženám — ženy společnosti“	5	552
<i>Holý I.</i> : Zpráva o semináři „K aktuálním problémům vědeckého ateismu“	3	323
Jiří Houška padesátiletý	5	557
<i>Huláková M.</i> : K sedmdesátinám profesora Ludvíka Svobody	2	196
<i>Kahuda F.</i> - <i>Vacek L.</i> : Zpráva o valném shromáždění Československé sociologické společnosti	3	313
Karel Kára padesátiletý	1	112
<i>Kohout J.</i> : Národní konference o sociálním plánování v Bulharsku	5	546
<i>Kolář J.</i> : Spolupráce ekonomické sociologie a psychologie ve vědecké a pedagogické práci na Vysoké škole ekonomické v Praze	4	447
<i>Koudelková A.</i> : Sociologické proměny v postojích rodičů k výchově dětí	5	553
<i>Kunstová A.</i> : Vysokoškoláci ve světle sociologických výzkumů v SSSR a u nás	3	327
<i>Kutta F.</i> : Antonín Hodek vědec — učitel — revolucionář	2	224
František Kutta padesátiletý	3	329
<i>Lišková L.</i> : Sociální prognózování a sociální plánování (Mezinárodní kolokvium sociologie práce)	5	547
<i>Manová M.</i> : Některá významná centra sociologického bádání v SSSR	2	197
<i>Matulová N.</i> : Zpráva o IX. mezinárodním gerontologickém kongresu, konaném v červenci 1972 v SSSR	1	101
<i>Matulová N.</i> : Sociálně zdravotní změny, k nimž dochází po penzionování pracovníků, a jejich vliv na dekompenzaci zdravotního stavu	2	216
<i>Palatová M.</i> : Zpráva ze semináře „Vědeckotechnický rozvoj a efektivnost národního hospodářství“	6	665
Prohlášení o vědeckém objevu mentionů	5	556
<i>Sedláček J.</i> : Patnáct let Polské sociologické společnosti	2	203
<i>Sedláček J.</i> : Stefan Czarnowski — představitel pokrokových tradic polské sociologie	3	324
<i>Sedláček J.</i> : K šedesátinám polského sociologa Jana Szczepeańskiego	4	444
<i>Suša O.</i> : Sociální prognózování v socialistických zemích	6	660
<i>Šípová I.</i> - <i>Nedoma K.</i> : Sociální a ekonomické faktory v rozvoji prostitučního chování u žen	1	103
<i>Tomšík M.</i> : Celostátní konference „Problémy a postavení podnikových sociologů se zřetelem na výzkumy v průmyslových podnicích“	2	204
<i>Vítek K.</i> : Gangy „profesionálních“ zločinců v USA	1	106

ANOTACE

(V závorce je uvedeno jméno autora anotace)

<i>Bodiguel J.-L.</i> : La réduction du temps de travail. Enjeu de la lutte sociale [Zkrácení pracovní doby. Co je v sázce v sociálních zápasech] (I. Savický)	3	334
<i>Glasser R.</i> : Leisure — penalty or prize? [Volný čas — trest nebo odměna?] (D. Karasová)	3	334
<i>Ivanov V. G.</i> : Kolektiv i ličnost [Kolektiv a osobnost] (K. Bláha)	3	330
<i>Kaplan B. G.</i> : Ekspres-rasčet osnovnyh matematiko-statističeskich poukazateľej [Rychlé metody výpočtu základních matematicko statistických charakteristik] (J. Řehák)	3	331
<i>Roberts K.</i> : Leisure [Volný čas] (I. Savický)	5	559
<i>Sillitoe K. K.</i> : Planning for Leisure [Plánování v oblasti volného času] (I. Savický)	3	332
<i>Tyrowicz S.</i> : Światło wiedzy zdeprawowanej. Idee niemieckiej socjologii i filozofii (1933—1945) [Světlo depravované vědy. Myšlenky německé sociologie a filosofie] (J. Sedláček)	3	330
<i>Volovelskaja S. N.</i> - <i>Zilin A. I.</i> - <i>Kuliš S. A.</i> - <i>Sivij V. B.</i> : Nelinejnaja korrelacija i regressija — Metodika i primeneniije dlja proizvodstvennyh zadač [Nelineární korelace a regrese — metodika a aplikace pro průmyslové úlohy] (J. Řehák)	5	558

Dělnická třída v procesu přeměny světa a procesy přeměny světa v dělnické třídě: průmět do roviny metodologie sociálních výzkumů

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Nelze tvrdit, že by historickomaterialistický rozbor charakteristik stavu a vývoje dělnické třídy byl něčím zcela dotvořeným. Naopak, trvalost vědeckého úsilí o zvládnutí problematiky dělnické třídy svědčí o její společenskopraktické složitosti a vývojové důležitosti. Lze říci, že jsou v ní promítnuty všechny základní protiklady a hybné síly rozvoje společenské praxe; ve sféře gnoseologie pak hlubší analýza veškerých problémů společenské vědy vede k závěru, že jejich obsah vnitřně souvisí s problémem stavu a vývoje dělnické třídy. Tato vzájemná spjatost není vnějším faktem vzhledem k postavení a dějinné úloze dělnické třídy. Je jedním ze základních prostředků marxisticko-leninského poznání vývoje v této oblasti společenské skutečnosti.

Existuje celá řada otázek spjatých s problematikou dělnické třídy, jejichž platnost se zdá být trvalá a řešení značně obtížné. Jmenujme alespoň některé z nich. Předně jde o samotné vymezení *dělnické třídy* a o postížení proměn v jejím významu a smyslu v podmínkách přechodu od kapitalistické k socialistické společenské formaci. Stěžejním problémem je bezesporu vztah kvantitativního a kvalitativního rozvoje dělnické třídy v souvislostech se změnami v obsahu a charakteru práce, jimiž se vyznačuje období vědeckotechnické revoluce, pochopitelně v rámci strukturální fundamentace celospolečenského organismu.

V kontextu tohoto problému jsou obsaženy další závažné otázky: tzv. souhrnlosti příslušníků dělnické třídy (nebo tradičněji „souhrnného dělníka“), vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti, procesu sblížování a negace tříd apod.

Veškeré tyto problémy mají svou důležitost jak z hlediska teoretických forem poznání, tak i pokud jde o konkrétní, empirické formy vědeckého poznání.

Nelze přirozeně nárokovat úplné řešení

problematiky dělnické třídy: naším cílem bude především zdůraznit některé závažné momenty v protikladném vztahu teoretických a empirických forem marxistické analýzy stavu a vývoje dělnické třídy v současných podmínkách.

Zcela na počátku je nutné zdůraznit, že třídy jako takové nelze ztotožňovat s pouhou sumativní skladbou příslušníků dané společnosti v rámci jejího rozkladu na určité celky podle výrobně pracovních charakteristik tak, jak se o to pokouší řada především buržoazních sociologů. Tato tendence „stratifikační interpretace třídní struktury“ společnosti redukuje ideologický střet marxistického a nemarxistického výkladu společenských jevů do rovin pozitivistického nazírání na skutečnost. Chápat třídní skladbu jako zvláštní typ obecnějšího, stratifikačního členění společnosti znamená deformovat význam a obsah tříd jako takových. Kvalifikace tohoto druhu znamenají jak eklektickou redukci podstaty tříd, tak i radikální zúžení jejich jevových forem. Fenoménová redukce stratifikační interpretace tříd podstatně ovlivňuje i empirický výzkum. Zde býváme svědky značného paradoxu.

Stratifikační myšlení buržoazní sociologie vzniká v úzkostlivé snaze teoretických koncepcí udržet kontakt s oblastí konkrétního sociálně statistického výzkumu. Koncepce statusových rozkladů populace společnosti je přímo provokována úrovní statistických procedur, jejichž prostřednictvím se stratifikační koncepce empiricky ověřují. Lze říci, že stratifikační přístupy k poznání společenské reality představují jakýsi typ „statistického myšlení“ v kontextu buržoazní sociologie (ostatně nejmohutnější tendence jejího řešení rozporu teorie a empirie. spočívají – obrazně řečeno – v „empiričnosti teorie“, přičemž problém „teoretičnosti empirie“ jako sjednocujícího protikladného komplementu zůstává neřešen, čímž dochází k podřízení teorie empirii, resp. určité úrovni meto-

ologických prostředků empirické indikace sociálních jevů).

Nejde pochopitelně o to pejorativizovat význam statistických forem společenskovo-vedního poznání: takový postup by byl v příkrém rozporu se způsobem poznání samého Marxe a Lenina. Jde naopak o to, že typ „statistického myšlení“ v rámci kvalitativní společenskovo-vední teorie nejenže fetišizuje statistické procedury jako metodologickou univerzalitu poznávacího procesu a tím potlačuje komplexnost jeho teoretických forem, ale působí zároveň i jako retardační činitel rozvoje sociální statistiky samé, neboť ze zdánlivě vnějších pozic v teorii petrifikuje horizonty jejího rozvoje.

Je-li pak v duchu tohoto pojetí chápána dělnická třída jako stratum či jistá soustava strat, znamená to neúnosnou, zcela eklektickou redukci jejího obsahu. Statický souhrn příslušníků společnosti podle hodnot znaků jejich pracovní výrobního zařazení nedefinuje třídu; může pouze vytvořit základ (a to ještě ne v každé statistické kombinaci) pro empirickou fázi indikace třídy. Akceptací tohoto redukujícího přístupu by byla dělnická třída ztotožněna s pouhým produktem silově poměrových¹ kvalit společenské výroby. Třída (a to jakákoli třída) však není pouhým produktem: její vznik je dán jejím přerodem z kvality produktu v kvalitu subjektu společenského pohybu, v sílu utváření samotné společnosti, ať již v regresivním či pokrokovém směru a významu.

Stratum dělnictva není tedy empirickým vyjádřením dělnické třídy ani v kapitalistickém, ani v socialistickém typu společenské formace. Může být jedním ze záchytných bodů celého komplexu poznávacího procesu pohybu tříd. Zůstane-li však jediným informačním poznatkem o této oblasti společenské skutečnosti, nutně neuguje základní gnoseologické cíle, k jejichž dosažení mohl být účinným prostředkem. Je zlomkem pravdy vydávaným za její celostný tvar. A v tom je zásadní kámen úrazu úzkostlivé „objektivitý“ stratifikačních koncepcí a celého „statistického typu myšlení“ v buržoazní sociologii. Přitom nám v žádném případě nejde o čisté ideologické odmítnutí stratifikačních schémat,

ale o jejich skutečně vědeckou, a proto kritickou analýzu.

Protiklad dělnické třídy a strat dělnictva není rozparem teorie a empirie. Hladina jejich protisměrného napětí probíhá v rozdílnosti komplexního a redukcionistického postižení společenské skutečnosti. Nelze proto ani souhlasit s názorem, že zatímco strata dělnictva postihují silovou stránku společenské výroby, je dělnická třída výrazem poměrových hledisek společenské struktury (čemuž by v kapitalistické společenské formaci odpovídal protiklad výrobně technologického a kapitálového komponentu společenské produkce). Stratové vymezení dělnictva postihuje empiricky pouze část silového hlediska společenské výroby a jejím prostřednictvím nepřímo parcialitu poměrové fundamentace společenské produkce. Stratifikační určení příslušníků dělnických profesí jsou ve svých konkrétních úrovních značně vzdálena vnitřnímu obsahu práce a jeho celospolečenským formám. Taxonomie profesí nepřihlíží k praktickému tvaru pracovního způsobu v jeho přírodně společenských rovinách. V tom lze spatřovat základní vnitřní nedostatek sociálně statistického přístupu k postižení dělnické třídy. (Instruktivněji řečeno: stratifikačním znakem profese, případně jejích dalších charakteristik, jako složitosti, energetické a informační náročnosti apod., či jejím výrazovým rozšířením do mobilních podob není postížen konkrétní kvalitativní tvar práce, a ipso facto ani tvar subjektů této základní lidsko-společenské aktivity; je zřejmě obtížné řešit problém kvantifikovatelnosti celostných tvarových podob pracovního způsobu, není však možné považovat tuto gnoseologickou překážku za cosi absolutního, determinujícího ontologii tříd a jejich pohybu.)

Jestliže typ „statistického myšlení“ omezuje komplexní výraz dělnické třídy v rámci základnové sféry společenské skutečnosti, nejde o redukci jedinou. Buržoazní sociologické směry se rovněž pokoušejí o postižení sociálně silové komponenty dělnické třídy v celé šíři společenského organismu; nepřekračují však v žádném případě daný silový aspekt. Výsledkem této snahy pak bývá pozoruhodný fakt: oním rozevřením empirického pohledu na

¹ Viz podrobněji Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociální teorie*. Praha, Svoboda — v tisku.

sociální skutečnost se vnučuje argument pro – byť implicitní – doktrínu, že silové hledisko je nadáno jakousi komplexní kompetencí v rámci poznávacího způsobu společenských věd.

Společnost ztotožněná se soustavou svých sil, tak jak ji právě traduje „empirizující teorie“ buržoazních sociologických směrů, je myšlenkovým základem mnohých dalších společenskovědních doktrín. Nejrozšířenější variantou je v tomto směru bezpochyby koncepce industriální společnosti. Její empirické zdůvodnění je nalézáno v ukazatelích sil a úrovni společenského organismu, aniž by byl postřehnut dovršující moment vztahů a způsobů v jeho rámci.

Jestliže tedy buržoazní sociologie propaguje šíři svého empirického obsažení sociální skutečnosti, jde fakticky o rozšiřování redukce, o prostou extenzi stejně deformovaného pohledu, a ne o postizení komplexní podoby společenského vývoje.

Přidáme-li totiž k profesionálně výrobním charakteristikám strat dělnictva znaky postihující jejich životní úroveň, činitelové momenty trávení volného času apod., nepřekročíme silovou hladinu výkladu skutečnosti. Dostaneme se tak pouze k zmnožení stratifikačních rozkladů společenské populace a situace se znepřehledňuje. V prostoru tohoto zdánlivě chaotického souhrnu sociálních informací o silových momentech společenského vývoje hledá buržoazní sociologie východisko vnášející do chaosu systematizující řád.

Vzniká koncepce sociálního statusu jako relativně konzistentní charakteristiky skupin populace. Status je pak prostředkem negace třídního přístupu, prostředkem empirického vyvrácení úlohy dělnické třídy jako produktu společenského pohybu. Ve skutečnosti však tento přístup nevystupuje proti kategorii dělnické třídy, ale proti její „stratifikační interpretaci“, tj. kategorii strat dělnictva.

Jestliže se statusové postizení společenské populace snaží vnést do svého rámce i vztahové prvky (např. zjišťováním korelačních vazeb mezi dílčími stratifikačními rozklady společenské populace), jde výhradně o vnější teoretické konstrukce, které v nejlepším případě dokazují jeho redukcionistický základ.

Stratifikační koncepce tedy nevyvracejí třídní přístup k postizení společnosti a její

dynamiky, ale svou vlastní interpretací jeho obsahu, tj. strat dělnictva. Svým negativistickým přístupem k úloze tříd a formám jejich společenské dynamiky však staví před marxistickou vědu závažný problém, totiž teoreticky a empiricky explikovat skutečnost tříd v soudobých společnostech, jejich obsah a význam spolu s postizením zákonitostí jejich rozvoje.

Jestliže „statistické myšlení“ buržoazní sociologie odmítá kategorii třídy a priori a na její místo dosazuje koncepci syntetického statusu, pak naproti tomu celá řada revizionistických přístupů k poznání společenské skutečnosti – zejména v rámci socialistického společenského uspořádání – neguje význam a obsah tříd na základě dosažení určitých hranic společenského vývoje. Mnohdy jsme svědky tvrzení, že existence a úloha tříd prakticky zaniká s nastolením socialistických vlastnických vztahů a že naopak zde získává neustále vyšší kompetenci statusové vysvětlení stavových a vývojových stránek společenského komplexu. Revizionismus tohoto žánru tedy vede od pojmu tříd ke statusovým kategoriím, od celku k části, což však vysvětluje jako pohyb poznání od části k celku.

Tak se schází na jedné straně stratifikační přístup s revidovanými marxistickými principy pohledu na společenskou skutečnost. Proto se marxistický rozbor a řešení problematiky historického poslání a zákonitostí vývoje dělnické třídy musí současně vyrovnat s oběma protimarxistickými doktrínami společenského poznání.

* * *

Marx, Engels i Lenin svým dílem dokázali a potvrdili, že třídy nejsou pouhým produktem společenského uspořádání, ale že jejich faktická existence začíná tam, kde třída vstupuje do společenského vývoje jako jeho subjekt. Vývoj tříd probíhá v hladinách ekonomiky, ideologie a politiky.

Jestliže je v kapitalistické společenské formaci dělnická třída výrazem kapitálových poměrů jako základní příčiny svého vzniku, pak její vývoj neprobíhá pasívně pouze v ekonomické fundamentaci společenského řádu. Naopak, třídy jsou ve směr nositelem transformace kapitálové struktury společenské základny vzhledem

k vztahové struktuře zájmů, působících jako prostředek utváření celospolečenského pohybu. Podobně jako kapitál prochází jednotlivými fázemi své koloběžné dynamiky, představující poměrovou kostru společenské výroby, i soustava zájmů tříd vykazuje své vývojové fáze, rozhodující pro jejich dynamiku.

Pohyb zde probíhá od fáze vzniku zájmu jako reflexe poměrových forem v rámci ekonomické základny k produktivní fázi zájmu, který se stává dialektickou souhrou sociálních sil a prostředků utváření celospolečenského organismu, po fázi spotřeby zájmu, tedy uskutečnění jeho obsahu. Tyto jednotlivé fáze koloběhu třídních zájmů strukturují samotný rozvoj tříd: vyjadřují třídu nikoli jako sumaci určitých příslušníků společenské populace, ale jako složitý a mnohoúrovňový proces.

Rozporný vývoj kapitálu a zájmů jako základní úrovně dynamiky kapitalistického společenského uspořádání však empiricky sociální výzkum buržoazní sociologie nepostihuje: snaží se omezit význam zájmů jako síly a vztahu sebevýroby kapitalistické společenské formace do jejich individualistické, subjektivně psychologické roviny. Zájem jako sociální vztah, toto třídní vyjádření objektivní určenosti společenské formace v jeho celistvém sociálním významu, považuje buržoazní sociologie za empiricky neověřitelnou, ideologickou konstrukci. Tím ostatně přiznává svůj redukcionistický základ, v němž subjektivně formulované horizonty metodologických prostředků nabývají převahu nad skutečností samou.

Proto není možné tímto redukcijním pohledem postihnout empiricky rozvoj dělnické třídy ani v kapitalistické, ani v socialistické společenské formaci. Proto není možné v duchu tohoto přístupu empiricky analyzovat dělnickou třídu jako komplexní sociální proces. Navíc v souhře s pronikavými proměnami obsahu pracovního způsobu, novými kvalitami vědy a techniky v komplexu společenské výroby vede tento přístup k dalším chybným závěrům. Je-li fakticky odmítán charakter dělnické třídy jako složitého společenského procesu, nezbyvá než konstatovat, že mechanizační a automatizační tendence ve výrobě buď postupně anihilují dělnickou třídu jako takovou, či rozšiřují její řady prakticky do celospolečenských kvantitativních mě-

řítek, a to nezávisle na vztahovém odlišení společensko-ekonomických formací. Poznávací hodnota těchto závěrů je prakticky nulová, avšak hraje důležitou úlohu v politickém životě jako nástroj regresivní deformace společenské úlohy dělnické třídy samé. Po vědecké stránce tento přístup představuje nedialektické, nevývojové hledisko poznávacího způsobu, v němž se kvalita revolučních proměn redukuje na část jejich povrchu. Argumenty pro koncepci tzv. souhrnného dělníka, stejně jako zdůvodnění elitistické úlohy inteligence v podmínkách soudobých společností, dokladané týmiž empirickými údaji stratifikačních přístupů, plní fakticky tytéž cíle: rozmělnit kategorii dělnické třídy v procesu revoluční přeměny světa prostřednictvím falešné interpretace proměn soudobého světa v rámci dělnické třídy.

Jaké jsou základní předpoklady komplexního poznání obecných a specifických stránek dělnické třídy v soudobém revolučním procesu, které ovlivňují bezprostředně i formy jejího empirického výzkumu?

Předně je nutné systematicky odlišovat silové a vztahové protikladnosti v jejím určení, chápat podstatný rozdíl mezi úrovní a tvarem jako rozhodujícími charakteristikami určení dělnické třídy, což znamená rozšířit dosavadní prostor statisticko-anketového přístupu buržoazní sociologie k sociálnímu terénu. Přitom je nutné odmítat falešnou interpretaci strat dělnictva jako synonyma dělnické třídy a vycházet z toho, že dělnická třída jako proces přerodu sebe sama — přerodu založeném v kapitalismu na vývoji kapitálových poměrů v antagonistickou strukturu třídních zájmů a v socialismu na vývojové proměně celospolečenské práce v soustavu socialistických třídních zájmů jako zdrojů sociálního pohybu — není postižitelná pouze stavovým statistickým průřezem dílčí společenské skutečnosti.

Každý moment růstu, ať v kvantitativním či kvalitativním rozměru rozvoje třídy, je nutno vidět v rovině jeho komplexní dialektické protikladnosti: zároveň s tendencí kvalitativní intenzifikace úrovně příslušníků dělnické třídy, jakož i naopak. Mají-li být empiricky zkoumány stavové a vývojové charakteristiky dělnické třídy, je bezpodmínečně třeba chápat tuto třídu jako proces, v němž do-

cházi ke složitým a mnohdy nerovnoměrným trendům, jak pokud jde o její síly, tak pokud jde o její konkrétní tvar. Dělnická třída je v každém historickém okamžiku součástí konkrétní skutečnosti: proto jsou jejímu poznání cizí nadpraktické myšlenkové konstrukce, nezískané metodou vědecké abstrakce, ale spekulativně interpretující číselný zlomek její existence a úlohy. Je nutné, aby marxisticko-leninský přístup k poznání dějinné úlohy dělnické třídy i v rámci svého empirického komponentu neustále zpřesňoval vědecké výsledky především v rozboru jednotlivých vývojových fází dělnické třídy, vlastních jejímu vnitřnímu i vnějšímu rozvoji.

Pro marxisticko-leninskou sociologickou analýzu dělnické třídy to v prvé řadě znamená, že empirický sociální výzkum třídní struktury nelze omezit pouze na soustavu statistických rozkladů společenské populace podle analytických kritérií, určujících teoreticky možné sociální skupiny příslušníků dané společnosti. Je pravdou, že ekonomické postavení je základem utváření třídní struktury společnosti; není však s ní totožné. Každá taková kvalifikace znamená redukci marxistického přístupu k výkladu zákonitostí společenského pohybu. Každá třída, a především dělnická třída, je charakteristická svým složitým a mnohoúrovňovým vývojem. Osnovu její dynamiky tvoří úroveň ekonomická, politická a ideologická; prvá z nich je dána silově vztahovou skladbou společenské výroby, druhé dvě jsou dány silově vztahovou skladbou „výroby“ samotné společnosti, jejíž fundamentace spočívá v soustavě třídních zájmů.

Proto je nemyslitelné omezovat konkrétní sociální výzkum dělnické třídy pouze na sféru výrobní a ekonomickou, ale naopak: je nezbytné do sociologických poznávacích procesů zahrnout i oblast ideologie a politiky a především zkoumání *vztahu* těchto základních rovin dynamiky třídy.

Současný vývoj světa je charakteristický silnými tempy růstu jak v oblasti výrobních sil, tak i výrobních poměrů. Třídní střetnutí socialismu s kapitalismem probíhá v podmínkách intenzivního rozvoje vědy jako výrobní síly, jako ekono-

mického odvětví. V technologické bázi pracovních procesů dochází k proměnám, jejichž vliv na celistvou sociální strukturu nelze podceňovat. Na druhé straně však by bylo hluboce protimarxistické považovat technologické inovace jako výrazné komponenty výrobních sil za jedinou, absolutní příčinu sociálních změn v rámci mechanistického chápání jakési čisté a jednosměrné kauzality směrem od sil ke vztahům ekonomických komplexů a stejně tak i celých společenských komplexů.

Mezi soustavou výrobních sil a vztahů existuje pohyb charakteristický dialektickým prolínáním příčinného působení v obou směrech. Právě tak i vzájemný vztah ekonomické a společenské oblasti je složitě organizován. Na jedné straně je nesporným faktem, že např. politika představuje ve výstižně leninské formulaci koncentrovaný výraz ekonomiky; na druhé straně je politika významnou ekonomickou silou. A zejména při rozboru vývojových zákonitostí dynamického střetu kapitalistické a socialistické společenské formace soudobého světa nelze tyto skutečnosti přehlížet.

Proto je nezbytné konkrétně analyzovat nejen vliv proměn obsahu a charakteru práce v rámci vědeckotechnické revoluce na stavové a vývojové charakteristiky dělnické třídy, ale i ideologické a politické momenty jejího dynamického určení.

Pro konkrétní sociologický výzkum dělnické třídy to není požadavek nikterak snadný. Vyžaduje splnit celou řadu teoretických a metodologických předpokladů. Patří mezi ně především vytvoření adekvátních prostředků empirického výzkumu dělnické třídy jako společenského procesu: znamená to nalézt takové nástroje konkrétního výzkumu,² dovolující postihnout jak ekonomický základ dělnické třídy a jeho vývojové proměny, tak i ideologickou a politickou rovinu jejího dynamického vývoje. V relacích těchto tří základních pohybových úrovní dělnické třídy lze jedině nalézt adekvátní empirické indikace jejich stavových a vývojových hledisek.

Mechanistické zdůrazňování a absolutizace ekonomické komponenty dělnické třídy znamená její výraznou pasivizaci;

² Podrobnější rozbor možností konkrétního výzkumu je proveden v práci Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociální teorie*. Praha, Svoboda — v tisku.

třída přece není jednoznačným důsledkem přírodně technických složek společenského organismu: je charakterizována především svou aktivizací jako základní *sociální síla*.

Uvedené deformace spolu s tendencí chybného podcenění ekonomické determinace dělnické třídy, ruku v ruce s falešným přeceňováním časově a mnohdy i prostorově omezených politických specificit v životě a naplňování dějinné role dělnické třídy vedou v podstatě k týmž protimarxistickým, protileninským kvalifikacím jejího postavení a historické mise v soudobém světě.

Redukcionismus úvah podobného typu nemusí být nutně záměrnou falzifikací skutečnosti. Bývá totiž mnohdy důsledkem snahy „přiblížit“ se co nejvíce skutečnosti — avšak jde vždy o takové „přiblížení“, v němž se ztrácí nezbytná kvalita pohledu na skutečnost v její přírodně historické komplexnosti, a tedy fakticky skutečnost sama. Je pravdou, že mnohé empirické argumenty sociologických analýz jsou relativně konzistentní s teoretickými doktrínami o stírání hranic mezi dělnickou třídou a ostatními příslušníky společenské populace, o derevolucionalizaci a ztrátě vedoucího postavení dělnické třídy apod. Zapomíná se však — a jde o kardinální věc — že tyto empirické indikace jsou nejen „důsledkem“ skutečnosti, ale zejména předem interpretované skutečnosti, kterou v sobě implicitně obsahují stratifikační přístupy a vůbec celá plejáda „statistického typu myšlení“ v buržoazní sociologii. Zpravidla jsou redukcionistická pojetí dělnické třídy „empiricky nezvratitelná“. Jejich podstatu lze rozkrýt pouze na základě marxisticko-leninské analýzy vývoje dělnické třídy, a to jak v oblasti teorie, tak i v oblasti forem konkrétního výzkumu, od ní odvozených.

Je mimo jakoukoli pochybnost, že redukcionistické přístupy k poznání dělnické třídy nejsou schopny odlišit shodné a rozdílné ve stavu a vývoji dělnické třídy za kapitalismu a socialismu, neboť fakticky nerozlišují mezi kapitalismem a socialismem. Tento úkol nelze splnit „nebetýčnými spekulacemi nad soustavami jednoduchých dat: je třeba nalézt jak v oblasti výrobně technické, tak i zájmové (tj. širěji politické a ideologické) takové indikace, které by byly adekvátně jemným gnoseologickým prostředkem zkoumání daného problému.

Bude zejména potřeba vytvořit tyto indikátory v oblasti *zájmů*, jež relativní nerozpracovanost z hlediska empirického výzkumu se stává potenciálním zdrojem sociologických omylů.

Teprve na tomto základě bude možný empirický výzkum takových zásadních jevů a procesů současnosti, jako jsou otázky svazku dělnické třídy s ostatními vrstvami společnosti v rámci socialistické společnosti, dále otázky kvalitativního a kvantitativního rozvoje dělnické třídy, jakož i vnitřní a vnější rovnováhy vývoje dělnické třídy a její struktury v celosvětových dimenzích apod. Je bezpodmínečně nutné, aby zejména v souvislosti s těmito otázkami marxistická sociologie vyrovnala krok poznání se složitým vývojem společenské praxe.

Резюме

Харват Ф.: Рабочий класс в процессе изменения мира и отражение процессов изменения мира в рабочем классе

В статье разбираются разные понимания эмпирического подхода к исследованию рабочего класса. Особенно характеризуется т. п. «статистический тип» социологического мышления, отличающийся в этом направлении тем, что он отождествляет рабочий класс со слоями рабочих. Проводится анализ, как эта «стратификационная видимость» не только в значительной степени делает рабочий класс пассивным как основную движущую силу общественного развития, но прямо мешает постичь цельный и комплексный взгляд на закономерности общественного развития. Рабочий класс характерен прежде всего процессом перерождения самого себя — из продукта в субъект общественной динамики, и поэтому эмпирическое исследование его прежде всего должно быть исследованием этого процесса, диалектическую основу которого представляет как производственно-техническая организация общества, так и структура интересов общества как коренной источник его саморазвития. Только при выполнении этих основных условий возможно решать также на уровне эмпирических исследований проблемы количественного и качественного развития класса, его связи с остальными слоями и группами социалистического общества, внутреннего и внешнего равновесия рабочего класса и его структуры в мировых размерах и т. п.

Summary

Charvát F.: Working Class in the Process of World Transformation and Processes of World Transformation in the Working Class

The present paper analyses various conceptions of the empirical approach to the research of the working class. It characterizes, in parti-

cular, the "statistical type" of sociological thinking which, from this aspect, is notable for identifying the working class with the strata of workers. It analyses the way in which this stratification optics not only makes the working class as a basic dynamic force of social development markedly more passive, but also directly impedes an all-round and complex view of the laws of social development. The working class is primarily characterized by the process of transforming itself from the product of social dynamics into its subject. In consequence, its empirical research must be, first of all, the research of *this process* the dialectical framework of which

is represented by the production-technical organization of society on the one hand, and by the interest structure of society as the fundamental source of its self-development on the other. It is only if these basic pre-conditions are fulfilled that it is possible to solve, also at the level of empirical research, the problems of the quantitative and qualitative development of the working class, its relations with the other strata and groups of the socialist society, the inner and outer balance of the development of the working class and its structure in the all-world dimension, etc.

„... empirická pozorování musí v každém jednotlivém případě vysledovat souvislosti společenského a politického uspořádání s výrobou, empiricky a beze vší mystifikace a spekulace.“

(K. Marx — B. Engels: *Německá ideologie*. Praha 1952, s. 23.)

Jestliže se v posledních letech v marxistické sociologii programově vracíme k základním teoretickým a metodologickým postulatům marxismu-leninismu, pak bychom si měli častěji a konkrétněji všimnout i „vědecké dílny“ klasiků. Tento dluh naší sociologie není samozřejmě možno splatit jednou statí.

V československé sociologii byly do jisté míry analyzovány metodologické aspekty některých prací V. I. Lenina. Zcela stranou a zatím bez povšimnutí však v tomto směru zůstává odkaz Karla Marxe a Bedřicha Engelse.

Nebylo by neúčelné, kdyby zejména ti, kteří jsou profesionálně orientováni na sociologická šetření, otevřeli diskusi na téma: učít se z díla klasiků — s cílem poznat metodologii sociálních výzkumů v pracích K. Marxe a B. Engelse. Nabízí se tu hned několik témat, jako např.:

- *Úloha historického materialismu pro Marxův sociální výzkum při práci na Kapitálu*
  - *Prospekt časopisu „Zrcadlo společnosti“ (Gesellschaftsspiegel — Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der Gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart) — měsíčník založený B. Engelsem a M. Hessem v r. 1845, který usiloval o spojení sociálního výzkumu s bojem za osvobození dělnické třídy*
  - *Marxův návrh sociálního výzkumu předložený I. internacionále na basilejském kongresu (1869)*
- Marx k tomuto návrhu napsal „... vel-

kou společenskou mezinárodní akcí je statistický průzkum postavení dělnické třídy.“¹ Kongres I. internacionály zařadil Marxovu instrukci k provedení výzkumu do *Všeobecných stanov* a vyzval dělníky v Evropě a Spojených státech amerických, aby spolupracovali při shromažďování empirických údajů o dělnické třídě. Základní verze dotazníku byla upravena podle místních potřeb.

- *Dělnická anketa z r. 1880 — nejrozsáhlejší výzkumný dokument vypracovaný Marxem*

Cílem ankety, obsahující 100 otázek, byl výzkum postavení dělnické třídy ve Francii, realizace úsilí „... přesně a spolehlivě znát podmínky, v nichž pracuje a žije dělnická třída, třída, které patří budoucnost“.²

V této anketě, podobně jako ve všech ostatních výzkumných akcích organizovaných Marxem a Engelsem, byly úzce spojovány teoretické a prakticko-politické úkoly. Celý rozsáhlý několikastránkový text ankety byl v plném znění přeložen do češtiny.³

Skutečnost, že Bedřich Engels a Karel Marx byli nejen iniciátory, ale i bezprostředními organizátory sociálních výzkumů, není překvapující. *V určité situaci to je základní předpoklad rozvoje teoretické práce a jediná cesta, jak lze adekvátně reagovat na potřeby praktického hnutí.*

Engels i Marx věnovali obrovské úsilí tomu, aby získali všestranný obraz o zkou-

¹ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 16, Praha 1965, s. 222.

² Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 19, Praha 1966, s. 595.

³ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 19, Praha 1966, s. 251—258.

maném jevu, který — doplněn o přímý styk se zkoumanou společností — jim umožňoval dosáhnout přesného a pravdivého poznání stavu věci. Výzkumy umožnily Marxovi a Engelsovi ukázat pravdivou tvář kapitalistické společnosti, odhalit zdroje vykořisťování a bíd, ukázat cesty boje, cesty k osvobození, které vedly k socialistické revoluci.

Sociologický výzkum v podmínkách života socialistické společnosti slouží samozřejmě jiným cílům. *Požadavek osvojit si odkaz klasiků v této oblasti je však pro marxistickou sociologii v Československu dnes aktuální více než kdykoli v minulosti.*

* * *

Soudím, že novou etapu společenského výzkumu vůbec představuje Engelsova práce *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Engels se v ní dovedl s velkou precizností soustředit na specifické, mnohdy i poměrně značně dílčí procesy, které se realizují vždy v určitých sociálních podmínkách. Od poznání těchto jednotlivostí krok za krokem přistupoval k rekonstrukci celku. Jeho výzkumy tedy směřují od analýzy „díličích“, „parciálních“ problémů k objasnění jejich úlohy a místa v systému daných společenských vztahů. Analýza tohoto „díličního“, „parciálního“ hovoří jednoznačnou řečí: dané výrobní vztahy musí znovu a znovu (samozřejmě v různých obměnách a modifikacích) reprodukovat dané problémy.

Sovětský sociolog A. G. Zdravomyslov upozorňuje, že stejný přístup nacházíme i u K. Marxe, který svou kritickou analýzu kapitalistické společnosti zahájil zkoumáním parlamentních debat, v nichž se velmi výrazně odrážela sociální problematika tehdejšího Německa, studoval a analyzoval zákony o krádežích dřeva, situaci moselských dělníků, důsledky cenzurních opatření regulujících výrobu atd.

Podobně, říká A. G. Zdravomyslov, je tomu u Lenina v práci *Vývoj kapitalismu v Rusku*. Lenin rovněž nejprve analyzoval reálnou sociální problematiku související se změnami postavení mas v podmínkách rozvíjejícího se kapitalismu. ... reprodukování systému na základě analýzy problé-

mů, které vyvolává, je všeobecný metodologický princip systémového přístupu. Opačný postup konstruování problémů na základě zadaného schématu je nevědecký a neodpovídá marxistické sociologické tradici.⁴

Tato studie si neklade za cíl analyzovat cestu od empirie k historickému materialismu, sledovat složité vzájemné vazby obou, zkoumat krajnosti, jakými jsou deskriptivní empirismus a spekulativní abstraktivismus. Sleduje-li odkaz klasiků marxistický sociolog, nemůže nevidět, že Engels, stejně jako Marx, začíná svůj výzkum společnosti analýzou a studiem faktů.

Lenin o tom napsal, že obrovský krok vpřed záležel právě v tom, že se zanechalo všech úvah o společnosti a pokroku vůbec a postupně, krok za krokem byla provedena vědecká analýza jedné společnosti — společnosti kapitalistické.⁵

V. I. Lenin nekompromisně polemizoval s Michajlovským, když ukazoval beznadějnou metafyzičnost těch, kteří začínají svou analýzu otázkami: „Co je společnost, co je pokrok vůbec?“ apod. „Dokud se nedovedli pustit do studia faktů, stále si vymýšleli a priori všeobecné teorie, které zůstávaly neplodnými ...“⁶ *Ve Filosofických sešitech* je marxistická koncepce přesně charakterizována takto: „Od živého nazírání k abstraktnímu myšlení a od něho k praxi — taková je dialektická cesta poznání *pravdy*, poznání objektivní reality.“⁷

Oblast studia faktů je právě tou oblastí, kde se buržoazní sociologii podařilo v minulosti leccos zkomplikovat.

„Společenské činy osobností — tj. sociální fakty“ (Lenin) nelze studovat tak, že budou stírány hranice mezi jejich kvalitou objektivně existujících jevů materiálního života a jejich kvalitou forem společenského vědomí.

Podobně „míchání“ jednoho s druhým mělo vždycky závažné metodologické důsledky — oblast společenského vědomí byla např. posuzována jako zcela anonymní apod.

Nebudeme na tomto místě otevírat komplex velmi aktuálních otázek, kterým jsme se věnovali při jiné příležitosti.⁸

⁴ Zdravomyslov, A. G.: *Metodológia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava 1972, s. 36.

⁵ Lenin, V. I.: *Kdo jsou přátelé lidu*. In: *Spisy* 1. Praha 1951, s. 152—153.

⁶ Lenin, V. I.: *Tamtéž*, s. 422.

⁷ Lenin, V. I.: *Filosofické sešity*. Praha 1953, s. 140.

⁸ Viz Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Poznávat obec-*

né i specifické. Nová mysl, 1972, č. 6, s. 809—816.

Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Diskusní problémy struktury marxistické sociologické teorie*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 6, s. 577—589.

Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Empirická poznání a teoretická zobecnění v marxistické sociologii*. Tvorba 1972, č. 1, s. 13.

Má-li být překonána rovina idiografického empirismu, v němž je popis jednotlivých faktů spojen s neschopností jejich výkladu, musí být vedena prizmatem takových přístupů, v nichž fakta nejsou závislá na poznání a v nichž je respektován rozdíl mezi společenským vědomím a společenským bytím.

Proti idiografickému popisu „nomotetická operace“ (jež zákonitosti jevů vysvětluje jejich kauzalitou) analyzuje sociální fakty, činy, události atd. nikoli izolovaně, ale ve vztazích k určujícím souvislostem, s cílem poznat vzájemnou podmíněnost věci a jevů.

Stokrát platí, že „každý sociologický výzkum, každé empirické zkoumání sociálního světa lidí vychází z určitého pojetí tohoto světa, z určitých „prvotních předpokladů“ o tomto světě, o společnosti, lidech a o určitých vztazích mezi nimi“.⁹

Sledujeme-li základní díla klasiků marxismu-leninismu, zjišťujeme, že toto pojetí je koncepčním krédem, předpokladem, z něhož se odvíjí nit k odhalení podstaty a zákonů zkoumaných jevů, k vymezení korelací. Je to prvý, základní, jedině reálně možný předpoklad, krok na cestě, která vede od smyslově konkrétního k racionálně abstraktnímu, k teoretickým momentům poznání. Je to cesta, která vede k poznání podstaty určitého řádu.

Přední bulharský filosof a sociolog Ž. Ošavkov ukazuje, že shromažďování empirického materiálu a plnění onoho předpokladu je možno zajistit různými způsoby.¹⁰

V detailní analýze, kdy potřebujeme koncentrovat určitý *reprezentativní materiál* (jenž by složením reprezentoval rozsáhlejší a adekvátní skutečnosti), se konkrétní výzkum stává zpravidla jedině možným způsobem shromažďování faktického materiálu. Schopnost poznávat, analyzovat, předvídat a adekvátně řešit narůstající společenské konflikty, možnost včas reagovat na dílčí nesnáze tak, aby se nestaly těžko léčitelnou chorobou, může být do značné míry zajištěna právě bezprostřed-

ním a konkrétním výzkumem společenské problematiky.

Ne náhodou se klasikové marxismu-leninismu zajímali o tuto formu poznávání společenské skutečnosti a využívali ji. Všimněme si stručně a spíše informativně, jak k problematice sociálních výzkumů přistupoval B. Engels.

Jedinečným příkladem konkrétně historického přístupu je Engelsovo sociologické dílo *Postavení dělnické třídy v Anglii*.

V jedné ze svých posledních prací podnikl J. Szczepański namáhavou, nelehkou, ale pro posouzení problematiky metodologie sociálních výzkumů v pracích zakladatelů marxismu velmi důležitou exkurzi. Studoval dostupnou a rozsáhlou anglickou literaturu z druhé poloviny osmnáctého století a z prvních desetiletí devatenáctého století. Soustředil se zejména na práce, které jsou věnovány, jak říká, „dělnickým záležitostem“, problematice sociálního výzkumu v období, kdy v procesu průmyslové revoluce vzniká v Anglii nejen moderní buržoasie, ale i „proletariát, třída moderních dělníků, kteří mohou existovat jen tehdy, když nalézají práci... pokud jejich práce rozmnožuje kapitál“.¹¹

V tomto období je organizován výzkum, vznikají sociální teorie, rozvíjejí se „sociální a politické techniky“, jejichž smyslem je upevnit a zdůvodnit kapitalismus. Szczepański ukazuje na výzkumné pokusy těch myslitelů, kteří konstruovali metafyzickou vědu o společnosti (Comte aj.), a na pokusy různých filantropů, zpravidla čestných a ušlechtilých lidí, kteří se v této době stávají doslova průkopníky v oblasti metod a technik sociálních výzkumů.¹²

Pokusy filantropů, lékařů a sociálních reformátorů popsat pauperismus a bídné postavení pracujících tříd plnily zpravidla velmi rozpornou, ale vždy třídní úlohu.

Na jedné straně různé eseje o chudých, o bídě dělníků a nemorálnostech ponižování a vykořisťování, o ukrutnostech továrního systému anglické společnosti pomáhaly rozvíjet socialistické doktríny a

⁹ Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Poznávat obecně i specifické*. Nová mysl, 1972, č. 6, s. 815.

¹⁰ Uvádí tyto:

- 1) využívání a shromažďování materiálů, které byly získány jinými společenskými vědami;
- 2) využívání materiálů, které byly v procesu prakticko-organizačnické a řídicí práce a činnosti získány státními, hospodářsko-stranickými a jinými orgány;
- 3) shromažďování na základě bezprostředního zkou-

mání reality společenské skutečnosti příslušnou vědou, podle specifiky jejího předmětu.

(K těmto otázkám viz Ošavkov, Z.: *Sociologijata kato nauka*. Sofia 1970, s. 140.

¹¹ Marx, K. — Engels, B.: *Komunistický manifest*. vybrané spisy I, Praha 1950, s. 32.

¹² Szczepański, J.: *Zagadnienia metodologii badań społecznych w niektórych pracach Marxa i Engelsa*. In: *Odmiany czasu teraźniejszego*, s. 503—533.

formovat revoluční dělnické hnutí. Jejich slabostí však bylo, že se nejčastěji omezovaly na zjištění postavení dělníků, aniž hledaly příčiny tohoto postavení. Socialisticko-utopistická literatura sice demaskovala a obžalovávala kapitalistický řád, někdy více, jindy méně ukazovala, že příčinou veškerého sociálního zla je právě tento řád, ale nedokázala vysvětlit, resp. nebyla schopna odhalit příčiny tohoto stavu.

Na druhé straně existovaly přehledné statistické údaje a fakty získané sociálním výzkumem. Byly zpracovány proto, aby se hledaly přijatelné způsoby „likvidace dělnické otázky“ a cesty omezení vlivu socialistického hnutí.

Metoda přístupu byla jasná — zjistit stav, ale nehledat příčiny v režimu, nezabývat se hledáním východisek a způsoby řešení tohoto stavu. Šlo především o to, aby výzkumem dělnické otázky nebyly „komplikovány“ základy kapitalistického řádu. Sociální skutečnosti doby vzbuzovaly u buržoazie neklid. A tak jedni psali o „nebezpečných třídách“, druzí vydávali knihy, které tyto nebezpečné třídy poučovaly o jejich povinnostech, o nutnosti skromnosti, střídmosti, zdrženlivosti, prostoty a morálního zdokonalování. Jedni ani druzí zpravidla neopomenuli pokárát dělníky za jejich zášť k buržoazii.

Seznam svým způsobem zajímavých a mnohdy i cenných prací věnovaných této problematice představuje desítky a snad i stovky titulů.¹³

Čím se liší Engelsovo dílo? Proč můžeme označit jeho práci za novou etapu společenského výzkumu? Nejsme snad a priori „v zajetí úcty“ k člověku, jehož životnímu dílu se dostalo nejvyššího ocenění tím, že lidstvo vede zápas za jeho naplnění?

Nejde o „předpojatost“, ale o fakt, že ve srovnání se všemi ostatními sociálními výzkumy druhé poloviny XVIII. století a prvních desetiletí XIX. století Engels „hraje na jinou klaviaturu“. *B. Engels klade svůj sociální výzkum dělnické třídy Anglie do zcela odlišných metodologických poloh.*

Dříve prováděná šetření s různou mírou serióznosti zjišťovala stav — řečeno v dnešní terminologii: shromažďovala, kvantifikovala množství údajů, aniž hledala skutečné sociální příčiny, aniž zkoumala determinanty daného stavu. A pokud byly determinanty hledány, pak ve zcela po-

družných, méně podstatných, okrajových a neurčujících příčinách.

Osudem četných filantropicky laděných pokusů bylo ztroskotání na neschopnosti ukázat právě příčiny a reálná východiska z tohoto stavu.

Na těchto skutečnostech nic nemění fakt, že do doby, než přistoupil B. Engels k napsání své práce, byl sociální výzkum v Anglii značně rozsáhlý, dalo by se říci i značně vyspělý. Mnozí ve svém „sběru sociálního materiálu“ používali anket, zpráv parlamentních zpravodajů i vládních komisí a soustředili obšírný materiál, který — jak plasticky ukazují právě B. Engels — je otřesným obrazem bídy, ponížení a utrpení člověka a bezvýchodnosti jeho situace. Jaký paradox! Bylo to v době, kdy Anglie byla jednou z nejbohatších zemí v Evropě.

Nelze než souhlasit se stanoviskem J. Szczepepańskiego, že předmarxistický výzkum ani u autorů filantropicky orientovaných (tento termín bychom neměli vzhledem k dané konkrétně historické situaci přijímat jen pejorativně) nikdy nepronikl ke skutečným příčinám stavu zkoumané skutečnosti. Třídy byly chápány jako seskupení daná charakterem a způsobem vykonané práce, nebyly pochopeny zákonitosti výrobních sil a výrobních vztahů a společensko-ekonomických formací.

Představa o tom, jak napravit, jak učinit postavení pracujících „robotézů“ přijatelné, byla spojována výhradně s iluzemi filantropů a s přeceňováním možností dílčích reforem.

Tato zjištění nám nyní dávají určitou možnost všimnout si Engelsovy práce a ocenit ji ze dvou hledisek.

Za prvé se budeme věnovat takřikajíc technické stránce věci. Všimneme si, jakým způsobem je získáván empirický materiál, s nímž pracuje B. Engels.

Teprve potom se pokusíme naznačit, jakou úlohu přijímají Engelsovy metodologické přístupy v interpretaci a zpracování shromážděného materiálu.

V podtitulu své knihy B. Engels napsal: „... podle vlastního pozorování a autentických pramenů.“

Kniha byla napsána v zimě 1844–1845 a vyšla v září 1845. Engelsovi bylo 24 let, když se rozhodl věnovat problematice, o které říká, že je v dané chvíli základem a východiskem všech dnešních sociálních

¹³ Viz např. J. Szczepepański: Cit. stat., s. 511–514.

hnutí, původně jen jednu kapitolu. Skutečný rozsah práce však mnohonásobně překonal tento předpoklad.

Engelsův výzkum není několikadenním výletem do dělnických čtvrtí. V předmluvě knihy čteme:

„Po jedenadvacet měsíců jsem měl příležitost z vlastního názoru a z osobního styku poznat zblízka anglický proletariát, jeho snahy, jeho strasti a jeho radosti a také doplnit svůj názor z nezbytných autentických pramenů. Co jsem viděl, slyšel a četl, je zpracováno v tomto spisu.“¹⁴ Na jiném místě, když skládá svůj hold dělnické třídě Velké Británie, dodává: „... pokusil jsem se vykreslit svým německým krajanům věrný obraz, jak žijete, jaké jsou vaše strasti a boje, vaše naděje a vyhlídky.“¹⁵

Všimněme si nejprve, *jakých autentických pramenů B. Engels používá a jak s nimi pracuje.*

Je snad zbytečné připomínat, že ve čtyřicátých letech minulého století neměl Engels k dispozici výzkumný ústav, týmy sociologů a statistiků, výpočetní techniku, kolektivy profesionálních spolupracovníků, centrum, jež by mu zabezpečilo kvantifikaci údajů, pro jejichž sběr se rozhodl, apod.

Podívejme se však, jak za této situace shromažďuje potřebný empirický materiál a jakými způsoby to činí.

Jedním ze základních zdrojů analýzy je *reinterpretace dostupných statistických materiálů.*

Statistické materiály jsou důležitým pramenem, i když měšťácká společnost tyto dokumenty shromáždila samozřejmě pro jiné účely.

Např. v letech 1836–1843 vycházejí postupně 3 díly oficiálních pramenů, které podávají informaci o průmyslovém převratu ve Velké Británii. Engels si je vědom (a ve své poznámce k vydání z roku 1892 to připomíná), že použitý oficiální dokument je v jednotlivostech nepřesný.

Přesto mu však umožňuje získat řadu údajů o změnách, které v třídním složení anglické společnosti způsobuje zdokonalený strojový systém výroby v bavlnářském průmyslu, a jak souvisí tato skutečnost s obrovským přírůstkem obyvatelstva v některých oblastech Anglie.

Engels na mnoha indikátorech ukazuje, jak v průběhu tří desetiletí dochází k masovému přeskupování obyvatelstva, k sociálnímu pohybu, jehož důsledkem je mimo jiné velká koncentrace lidí v průmyslových oblastech.

Tak např. Leeds vyrostl z 53 000 obyvatel v r. 1801 na 123 000 obyvatel v r. 1831; Birmingham ze 73 000 v r. 1801 na 200 000 v r. 1844; Sheffield ze 46 000 obyvatel v r. 1801 na 110 000 obyvatel v r. 1844; Halifax ze 63 000 obyvatel v r. 1801 na 110 000 obyvatel v r. 1844; Bradford z 29 000 obyvatel v r. 1801 na 77 000 obyvatel v r. 1844.

Konstatování, že Engels koncentruje a vyhodnocuje stovky podobných údajů, nijak nepřehání. V tomto případě jde o fakty, jež jsou spojeny s produkcí železných výrobků, s výrobou železa, uhlí a s počtem obyvatel, kteří se soustřeďují do nově vznikajících průmyslových středisek.

Statistické údaje mohou být srozumitelné a významné jen pro toho, kdo dokáže nalézt a ukázat korelace a souvislosti. A tak zatímco pro někoho byly statistikou soustředěné údaje např. o fyzickém věku mrtvou faktickou tabulkových přehledů. Engelsovi umožňovaly posoudit situaci dělnictva pracujících v dolech, pod zemí i na povrchu, situaci žen a mužů různého věku, dětí atd.

Zkonkrétněním oficiálních statistik byly *zprávy policejních soudů*, které popisovaly případy hladu, bíd a úpadku v jednotlivých průmyslových oblastech. O životních podmínkách vůbec vypovídaly záznamy *inspektorátů robotáren*, v nichž bylo možno dočíst se o tom, jak bydlí lidé v jednotlivých částech města, ulicích a domech Edinburghu, Dublinu a jinde.

Při analýze těchto materiálů Engels nikdy nevystupoval jako chladný statistik, ale vždy jako vášnivý žalobce, který dovedl využít legalitu *parlamentní zprávy* a ukázat na skutečnosti, které musel přiznat vládní komisař vyšetřující, v jakých poměrech žijí a pracují ruční tkalci, barvíři, skláři atd. Nejednou citoval Engels otřesná sdělení, publikovaná občas londýnským časopisem *Times*.

Nenahraditelným zdrojem poznatků bylo *Engelsovo přímé pozorování*, vlastní pobyt mezi pracujícími, styk s dělnictvem, poznání, jak žijí lidé např. v takových po-

¹⁴ Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha 1950, s. 17.

¹⁵ Engels, B.: *Citované dílo*, s. 20.

věstných čtvrtích, jakou bylo londýnské „Krkavčí hnízdo“ (Rookery St. Giles).

Vedle přímého pozorování byl snad nejčastěji použitou technikou Engelsova terénního sběru informací *rozhovor*. Ve své zaměřenosti (nositel výzkumu ví přesně, co chce rozhovorem získat) i ve své systematickosti (plánovitě, věcně uspořádanosti ve vztahu k jednotlivým analyzovaným problémům) byl rozhovor způsobem, kterým Engels poznával nové fakty, ověřoval a upřesňoval staré, známé fakty a zkonkrétnoval poznatky získané z údajů statistik.

Ve vzkazu *dělnické třídy Velké Británie*, který napsal v březnu 1845 v Barmenu (Rýnské Prusko) v souvislosti s potřebou pozorovat všední život dělníků a porozprávět s nimi, říká: „Počínal jsem si takto: vzdal jsem se společnosti a hostin, portského a šampaňského a věnoval jsem své volné chvíle téměř výhradně styku s prostými dělníky; jsem zároveň šťasten i hrdý, že jsem tak jednal. Šťasten, protože jsem tímto způsobem strávil mnohou radostnou chvíli, poznáváje skutečný život, mnohou chvíli, která by jinak byla utracena v konvenčním hovoru a únavné etiketě. Hrdý, protože jsem takto získal příležitost přispět, aby se dostalo spravedlnosti potlačené a pomlouvané třídy, která přes všechny své chyby a při všech nevýhodách svého postavení získává úctu každého, až snad na anglického vydríducha. Hrdý také na to, že jsem tímto způsobem hájil anglický lid před rostoucím opovržením, jež bylo na pevnině nevyhnutelným následkem brutálně sobecké politiky a vůbec vystupování vaší vládnoucí buržoazie.“¹⁶

Žádné zprávy statistické společnosti ani sebevíce filantropicky laděné parlamentní stížnosti nemohly nahradit osobní poznání, vtisknout do vědomí ona nesmazatelná a otřesná zjištění, která Engelse provázela, když poznával dělnické byty, důsledky, k nimž vedl život v nově postavených dělnických ulicích, jež vznikaly v systému takzvaných dělnických kotáží. Ze zdánlivě nevinné akce — postavit byty pro zaměstnance — se stal hanebný obchod na účet dělníků. A nejen to. Kotážový systém dával „podle zákona“ továrníkovi moc, kterou využíval při všech sporech s dělnictvem —

moc vystěhovat či propustit dělníky, zvýšit nájemné atd.

Velká hornická stávka z roku 1844 trvala déle než čtyři měsíce, a přesto díky vynikající solidaritě havírů neměli majitelé dolů vyhlídky na úspěch. Až si vzpomněli na kotážový systém; „...do týdne bylo všech čtyřicet tisíc vyhozeno na dlažbu. Toto opatření bylo provedeno přímo barbarsky. Nemocní a slabí, starci a kojenci, ba i rodící ženy byly vyhnány z postelí a naházeni do příkopů...“¹⁷

Při takovémto „pozorování“ Engels nepřehlíží ani způsoby zásobování, případy „falšování potravin“ a úroveň stravování, jehož důsledkem je pomalé umírání hladem. Nerozpakuje se ukázat na skutečnosti spojené s problémem alkoholismu: „...i ubožák musí mít nějaké potěšení, a protože jej společnost ze všech ostatních vyloučila — jde a pije kořalku. Kořalka je to jediné, co mu činí život snesitelným... a proto se také spíjí kořalkou až do nemoty.“¹⁸

Engels, ukazující tragédie spojené s pokusem, kterému musí vzdorovat anglický dělník, se nerozpakuje odsoudit společnost, jež produkuje příčiny tohoto zla. Na rozdíl od napomínajících filantropů pro něho „opilství přestalo být neřestí, za niž můžeme neřestného člověka činit odpovědným, stává se přírodním jevem, nutným a nevyhnutelným důsledkem určitých podmínek působících na objekt bez vůle — aspoň vůči těmto pomínkám. Ti, kteří učinili z dělníka pouhý objekt, ti jsou odpovědní.“¹⁹

Osobní poznání, spojené s údaji, jež poskytl *oficiální zprávy například předních lékařů Anglie*, umožňují poznat příčiny vleklých infekčních onemocnění a značně vysoké úmrtnosti některých sociálních skupin. Například statistika lékaře P. H. Hollanda z Manchesteru sleduje úmrtnost obyvatel, které je rozděleno do tří tříd. Určujícím pro zařazení do jednotlivých tříd je, v jakých — z hlediska vybavení, udržování bezpečnostních zařízení apod. — a) ulicích a b) domech obyvatelstvo žije.

Tak jsou soustředěny fakty, které umožňují vyslovit se k problematice věku jednotlivých sociálních vrstev a tříd. V této souvislosti se ukazuje, že v ulicích „druhé třídy“ je o 18 % a v ulicích „třetí třídy“

¹⁶ Engels, B.: Citované dílo, s. 20.

¹⁷ Engels, B.: Citované dílo, s. 234.

¹⁸ Engels, B.: Citované dílo, s. 99.

¹⁹ Engels, B.: Citované dílo, s. 108.

o 68 0/0(!) vyšší úmrtnost než v ulicích „první třídy“.

Podobná svědectví vydává korelace mezi úmrtností a „vybaveností“ některých domů.

V domech „druhé třídy“ je úmrtnost o 31 0/0 vyšší a v domech „třetí třídy“ o 78 0/0 vyšší(!) než v domech první třídy.

V komentování těchto skutečností neváhá Engels citovat poznámku představitelů majetných: „Když shledáme, že je úmrtnost v některých ulicích čtyřikrát větší než v jiných a v celých třídách ulic dvakrát vyšší než v jiných třídách . . . nemůžeme se ubránit závěru, že jsou masy našich spoluobčanů, stovky našich nejbližších sousedů každoročně zabijeny proto, že se nečiní ani nejběžnější bezpečnostní opatření.“²⁰

Otrěsná jsou svědectví o procentech úmrtnosti nemluvnat. Engels využívá statistické materiály o životě v Manchesteru a parlamentní zprávy o úmrtnosti nemluvnat a dětí. Ty jsou nejméně schopny odolávat zhoubným vlivům společenských podmínek. Tak například v Manchesteru umírá přes 57 0/0 dělnických dětí před dosažením pěti roků. Z „vyšších vrstev“ umírá přes 20 0/0 dětí, přičemž průměrná úmrtnost dětí venkovských okresů činí asi 32 0/0.

O tom píše „hlavní autority pro statistiku v Manchesteru a buržoazie to všechno čte denně v novinách a nestará se o to. Nebude si však také moci stěžovat, když ji, právě na základě uvedených oficiálních i neoficiálních zpráv, jež musí znát, přímo obviním ze sociální vraždy. Buď ať se postará o nápravu tohoto strašného stavu, nebo ať odevzdá správu zájmu celku do rukou dělnické třídy.“²¹

Jinde je osobní pozorování spojeno se statistikou *kriminality*, která dokazuje, že skoro všechny zločiny byly spáchány těmi, kteří se rekrutovali z řad proletariátu. Konkrétní případy o krádeži, přepadení policie, odložení narozeného dítěte apod. se dostávaly Engelsovi do rukou i prostřednictvím *Timesů*.

Nerespektování sociálního řádu vyniká nejjasněji v extrému zločinnosti. Engels však nemedituje nad důsledky, ale hledá příčiny. „Třída, o jejíž vzdělání se nikdo nestará, která je vydána na pospas všem možným náhodám, která nezná existenční

jistoty, jaké důvody, jaký zájem může mít o to, aby předvídala, aby vedla „solidní“ život . . . Třída, která musí nést všechny nevýhody sociálního řádu, aniž má něco z jeho výhod, třída, již tento sociální řád připadá pouze nepřátelský — od takové třídy se ještě žádá, aby tento sociální řád respektovala?“²²

Engels se tedy nezabývá nejprve otázkou „postavení dělnické třídy v Anglii vůbec“, ale k *zobecnujícím závěrům se dostává cestou konkrétního sběru faktů, jejich posouzením, uvedením do podmiňujících závislostí a hledáním vzájemných vazeb vně i uvnitř jednotlivých částí dělnické třídy. Samostatně se věnuje různým skupinám proletariátu. Z analýzy mu vyplývá „určité pořadí“ vzniku těchto skupin. Všimá si mnoha specifík života příslušníků dělnické třídy, kteří působí v různých odvětvích průmyslové výroby, a současně ukazuje ono obecné, základní určující, čím jsou tyto skupiny proletariátu spojeny ve třídu.*

A tak ne náhodou má v Engelsově práci relativně samostatné místo průmyslový proletariát. Průmyslový proletariát, „tovární dělníci“, jak píše Engels, „tyto nejstarší děti průmyslové revoluce, byli od počátku až podnes jádrem dělnického hnutí . . .“²³ To je nejpočetnější, nejstarší, nejinteligentnější a neenergičtější, a proto také buržoazii nejvíce nenáviděná část dělnické třídy.

V analýze jednotlivých pracovních odvětví (v analýze situace továrních dělníků v užším smyslu) *využívá práce uznávaného vůdce chartistů Jamese Leache*.²⁴

Leache, pracujícího dlouhá léta v různých průmyslových odvětvích, považoval Engels za řádného, z hlediska zájmů dělnické třídy spolehlivého a zdatného člověka, který měl ve svém postavení k dispozici rozsáhlé podrobnosti o různých továrních odvětvích. Z údajů, které sbírali sami dělníci, sestavil tabulky zaměstnanosti a změn v zaměstnanosti, jež nastávaly pod vlivem zavádění nových technických zařízení.

Se skutečností, že představitelé dělnické třídy se sami podílejí na sběru potřebného empirického materiálu, se setkáváme (samozřejmě už v dosti odlišné podobě) ještě jednou, a sice v době, kdy K. Marx působí v řadách funkcionářů I. internacionály.

B. Engels tedy přistupuje k analýze jednotlivých pracovních odvětví, jakými bylo např. punčochářství (tehdy nejhůře placené odvětví), sleduje situaci, do které se

²⁰ Engels, B.: Citované dílo, s. 111.

²¹ Engels, B.: Citované dílo, s. 113.

²² Engels, B.: Citované dílo, s. 130.

²³ Engels, B.: Citované dílo, s. 37.

²⁴ Největšího rozmachu dosáhl chartismus ve 30. a 40. letech. Jeho nejradikálnější křídlo bylo pod silným vlivem B. Engelse a později i K. Marxe.

dostávají barviři, tkalci hedvábí, ale i skláři a švadleny.

Nemálo místa věnuje i hornickému proletariátu. Ne náhodou. Údaje o sčítání lidu ukazovaly totiž v té době na značný růst počtu obyvatel v oblastech uhelného a železářského průmyslu. Proto Engelse zajímají jednotlivé věkové kategorie horníků, muži i ženy pracující pod zemí i na povrchu atd. Poměrně přesné údaje o průměrném věku anglického obyvatelstva sleduje právě ve vztahu k této části dělnické třídy. Při této příležitosti dešifruje *různé úřední zprávy* o těch, které zastihla smrt „nešťastnou náhodou“. Všimá si i mnoha dalších trampot hornického lidu, mezi něž patří například šejdiřský pokutový systém, který umožňuje dozorcům libovůli při stanovení výše pokut, při zaznamenávání vykonané práce a který je tak neomezenou mocí nad mzdou.

Podobným způsobem Engels analyzuje i zemědělský proletariát, jehož život je drásán statistici do nebe volajícími případy hanebnosti. „Kdyby bůh trestal za zločiny tak, jako trestá člověk člověka za chudobu, pak běda synům Adamovým!“²⁵

Pokusme se nyní o určité shrnutí této „technické stránky“ výzkumu B. Engelse.

Ve všech svých teoretických pracích Engels dovedně využívá a uplatňuje materiály shromážděné v různých disciplínách, především pak ve statistice, v demografických analýzách, v medicíně apod. Nerozkupuje se při vědecké reinterpretaci využívat různých zpráv správního aparátu buržoazie — dokumenty parlamentních zpravodajů počínaje a zprávami policejních soudů konče. V jednotlivých případech využívá dokumentů, které zveřejňuje buržoazní tisk, a dopisů dělníků.

Engels se však nespokojuje těmito materiály. Potřebuje informace o určité, konkrétní struktuře, které v detailní analýze zkoumá a odhaluje svět sociálních vazeb dané sféry společenského života.

V analýze přistupuje ke spojení všech získaných informací ve smyslu potřeb jednoho cíle, „jedné nomenklatury“.

Bezprostředně tedy zkoumá realitu — moderní sociologii řečeno — vlastním zúčastněným pozorováním a prostřednictvím rozhovorů, které mají neformální, skupinový či individuální, zpravidla nestandardizovaný (volný) charakter.

Engels po dlouhou dobu v blízkém, osobním styku poznává strasti, bolesti i chvíle radosti anglického proletariátu. *Využívá, kombinuje a spojuje všechny v dané chvíli a společenské situaci efektivní způsoby térenního sběru informací.*

* * *

Pokusme se nyní naznačit to nejpodstatnější — *způsob interpretace získaného materiálu.*

Získané empirické poznatky kreslily obraz drastických situací, ale i scénu velkého společenského dramatu. Materiály soustředěné Engelsem byly průkazným dokumentem o narůstajících společenských rozdílech. Sociální diferenciacce se stávala naprosto zřejmou. Nikdy však nebyla chápána jako historicky se utvářející třídní protiklad, ale spíše jako komplex určitých společenských seskupení, daných způsobem práce, charakterem pracovní činnosti, způsobem života té které části obyvatelstva apod.

Z hlediska předcházejícího společenského výzkumu představuje Engelseva práce o postavení dělnické třídy zcela novou kvalitu. Právem proto může být označena za novou etapu ve společenském výzkumu. Nejde tu jenom o rozsah, v jakém je koncentrován komplexní, ale i velmi detailní materiál. Engels o tom na jednom místě píše: „... tam, kde jde o veliké výsledky, kde se skutečnosti shrnují v zásady, kde se nemá ličit postavení jednotlivých malých vrstev národa, nýbrž vzájemný poměr celých tříd, jsou fakta naprosto nutná.“²⁶ Tento požadavek naplnil zcela a beze zbytku skutečně reprezentativním způsobem. A nejen to, *Engelseva práce představuje především nový metodologický přístup ke studované problematice, nový přístup k interpretaci získaného materiálu. Od samého počátku neusiluje Engels — na rozdíl od svých předchůdců — o to, aby byl pořízen pouze přesný popis daného stavu. Nejde mu o pouhé sebrání zajímavého a případně značně atraktivního materiálu. Engelsem sebraný materiál je uspořádán podle určitých kritérií. Ta jsou rozhodující pro jeho selekci a zejména pro interpretaci, a to ať už ve vztahu k dílčím, partiálním otázkám, nebo ve vztahu k celku, jenž má svá vývojová pravidla a podstatné, určující tendence, ale i méně podstatné, avšak vždy tak či onak korelující závislosti.*

²⁵ Engels, B.: Citované dílo, s. 262.

²⁶ Engels, B.: Citované dílo, s. 275.

Engels koncipuje svůj výzkum s jasným cílem — nalézt závislosti mezi popsanými skutečnostmi, poznat zákonitosti, nalézt teoretická řešení daných historických problémů. Od samého počátku je tedy celá Engelsova práce vědomě zaměřena na řešení problematiky, která má nejen teoretickou, ale i prakticko-politickou závažnost.

Na rozdíl od těch, kteří ve své teoretické produkci reprezentovali zájmy buržoazie, a na rozdíl od mnohdy osobně čestných, ale naivních a nereálných filantropizujících snů provádí zcela odlišné řazení a zcela odlišný ideologický výběr faktického materiálu.

Každý, kdo pracuje s empirickým materiálem, přistupuje k tomuto materiálu na základě určitého systému přijatých hodnot, na základě určitého „vyznání“, určité vize tohoto a budoucího světa lidí. Nositel společenského poznání je vždy nositelem určité ideologie. Ať chce či nechce, je spojen se zájmy, cíli a úsilím určitých tříd a sociálních skupin.

Skutečnost, že v dělnických rodinách v Manchesteru umírá přes 57 % narozených dětí do pěti let svého věku, nebo fakt, že Birmingham vzrostl během 43 let ze 73 000 na 200 000 obyvatel, samy o sobě ještě nemají ideologickou povahu. Jsou-li však tyto fakty zařazeny do kontextu širších určujících souvislostí, stávají se jasnou, zřejmou, průkaznou a nevyvratitelnou skutečností společenského poznání.

Ukazují svoji souvislost se společenskými rozpory a konflikty, přesvědčují o potřebě radikálního řešení těchto rozporů atd. Zkrátka přijímají jasnou ideovou podobu.

Tak fakty nejsou interpretovány v přístupech „vůbec“, v přístupech abstraktního lidství, abstraktní humanity apod., ale v přístupech vycházejících z kontextu společenských střetnutí konkrétních tříd-ních sil.

To předpokládá, že autor výzkumu disponuje vědeckou teorií, která mu umožňuje přistoupit ke sběru materiálu s jasnými cíli. *Popis situace není cílem, ale prostředkem, jenž umožňuje hledat a poznávat zákonitosti a vývojové tendence.*

Engels přechází od obecně filosofických

úvah k průzkumu konkrétních otázek a situace dělnické třídy Anglie. Realizuje tak jeden z nejdůležitějších rysů dialektického materialismu — myšlenku o jednotě teorie a praxe a požadavek spojení smyslového a racionálního, konkrétního a abstraktního, empirického a teoretického momentu vědeckého poznání v jejich dialektických vztazích.

Tato spojení považují marxisté za základní podmínku, předpoklad rozvoje každé společenské vědy. Je to podmínka, která musí být splněna, máme-li posoudit a ocenit komponenty, které určují kvalitu zkoumaného objektu, a poznat vztahy, na nichž je založen. *Cesta od empirického poznání a shromáždění faktického materiálu musí vést k abstraktní analýze a zobecňování, jež by mělo pronikat dále do hloubky, do podstaty zkoumaného objektu.*²⁷

To je cesta, po níž postupují klasikové při odhalení určujících závislostí sociální struktury kapitalistické společnosti.

Vedla ke vzniku takových prací, jakými jsou *Německá ideologie* (napsaná v letech 1845–46), *Komunistický manifest* (1847), *Marxova Kritika Gothažského programu* (1875), *Engelsův Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* (1884), *Leninův Vývoj kapitalismu v Rusku* (1899), *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* (1916) atd. Především je to však cesta, která vedla k napsání *Marxova Kapitálu*.

Na rozdíl od dřívějších výzkumů se nejobecnějším metodologickým základem Engelsova přístupu stává dialektickomaterialistické chápání společnosti. Zatímco jini zastírají nutnost určitého metodologického teoretického základu, B. Engelse tato orientace vede k zaměřenosti na podstatné, určující, reálné společenské jevy a zákony. Proto nemůže „zabloudit“ ve spleti toho, co je náhodné a nepodstatné, co je fiktivně vydáváno za podstatné a určující.

To je problém, jehož aktuálnost neodnesl čas. Celá dlouhá desetiletí např. v sociologii „vládnou“ názory, které zdůvodňovaly fikci, že určující je sympatie a antipatie mezi individui, hustota obyvatelstva, vliv geologických podmínek, ekologické procesy, psychologický stav jednotlivce, cho-

²⁷ V rozporu s tímto postupem a požadavkem dialektické souvislosti a jednoty mezi konkrétně empirickým a abstraktně logickým, mezi empirickou a teoretickou rovinnou vědeckého poznání je představa o jakési „konkrétní sociologii“, kterou se rozumí sociologie jako souhrn empirických sociologických výzkumů. Tato představa „konstruuje roztržku“ mezi empirickým a abstraktně logickým

a vede k degradaci empirického sociologického výzkumu na úroveň plochého empirismu. Takovéto odtrhování konkrétního výzkumu společenské skutečnosti od specifické teorie příslušné vědecké disciplíny (kterou může být např. sociologie města, rodiny, volného času, vojevůdčí apod.) by měla být odmítnuta nejen z hlediska vědeckého, ale i z hlediska potřeb společenské praxe.

vání člověka, síly působící v osobnosti člověka atd.

Dialektickomaterialistické pojetí společnosti a jejího vývoje umožňuje hledat a nacházet skutečnou a určující příčinu společenských procesů, jíž je společenské bytí. Toto pojetí vede B. Engelse k výzkumu, jenž je orientován nejen na poznání vnější stránky zkoumaných společenských jevů a procesů, ale především ke zkoumání jejich podstaty, k odhalení obecného a zvláštního v jejich působení, k poznání forem jejich projevů atd.

Tato cesta vede k rozvoji společenskovědní teorie, jež v sobě spojuje vědeckost a pravdivost poznání společenské skutečnosti. Po ní vykročili ve čtyřicátých letech devatenáctého století K. Marx a B. Engels, aby postupně formulovali a prověřovali své vědecké hypotézy a teorie, vyslovovali zdůvodněné prognózy dalšího společenského vývoje a hledali způsoby revolučních změn společnosti.

Ve své předmluvě k druhému německému vydání *Postavení dělnické třídy v Anglii* (z července 1892) autor připomíná, že všeobecně teoretická stanoviska této práce z roku 1844 se ve filosofickém, ekonomickém a politickém ohledu mnohou plně krýt s jeho stanoviskem dnešním. „V roce 1844,“ píše B. Engels, „... neexistoval moderní mezinárodní socialismus, který se od té doby — především a skoro výlučně zásluhou Marxovou — vyvinul ve vědu. Moje kniha představuje pouze jednu z embryonálních fází jeho vývoje.“²⁸

Engelsova skromnost nám však nemůže zabránit vidět, že už v této práci postavil společenskou teorii na nový základ. Překonal hegelovské názory a učinil „konec všem fantaziím a blouzněním pro et contra“.

V. Adoratskij správně upozorňuje na vlastní a samostatný Engelsův přínos. Bylo by historicky nesprávné zamlčovat, že souběžně s Marxem a před rokem 1844 nezávisle na něm vypracoval mnohé prvky historického a dialektického materialismu.²⁹

Teorie historického materialismu, i když v době napsání práce byla vlastně teprve ve stadiu vzniku,³⁰ umožnila Engelsovi provést adekvátní analýzu a vědeckou interpretaci shromážděných empirických poznatků.

Tak Engels zjistil a potvrdil základní závislosti mezi rozvojem výrobních prostředků a společenského řádu. Ukázal na zcela konkrétních faktech sociální důsledky prvních velkých vynálezů tohoto století.³¹

Důsledkem těchto vynálezů a komplexu s tím spojených změn, které nastaly ve výrobě v důsledku první průmyslové revoluce, byly radikální změny v celé tehdejší společnosti. Sociální struktura anglické společnosti se změnila tak radikálně, že tyto změny se staly jednou z určujících determinant historie.

Anglie byla klasicou zemí počátku tohoto sociálního převratu. Proto v dané době „jenom v Anglii lze proletariát studovat ve všech jeho poměrech a po všech stránkách.“³² Engels zcela konkrétně a dalo by se říci plasticky ukázal sociální důsledky, k nimž došlo na základě změn ve výrobním procesu, na případě zavedení tkalcovského stroje „Jenny“, jehož vynálezcem byl tkadlec James Hargreaves. Zavedení tohoto stroje je asi malou, ale typickou epizodou procesu „průmyslové revoluce“.

Tento ručně poháněný stroj měl místo jednoho vřetene, jaké známe u obyčejného kolovrátku, šestnáct až osmnáct vřeten, která mohl obsluhovat jeden dělník. „Jenny“ urychlila proces likvidace domácí tkalcovské výroby, v němž zmizeli tkalci — domácí výrobci a vytvořila se nová třída pouhých tkalců — lidí, kteří se stali proletáři (working men). Engels o tom říká: „... rodiny odložily zastaralý a překonaný kolovrat, a když neměly na to, aby si koupily „Jenny“, musily žít jen z toho, co utkal otec rodiny. Tím začíná přitkáni a předání děla práce, jež se později v průmyslu tak ohromně rozvinula.“³³

Případ jednoho nepříliš složitého stroje, jakým byla „Jenny“, naznačuje, jak daleko-

Nechceme se na tomto místě věnovat problematice dělnického myšlení, počátečního vztahu k „vítězství strojové práce nad prací rukou“. Zdá se, že tento vztah postihuje i báseň E. P. Meada z níž ocitujeme jen jednu sloku:

Je jeden král, ukrutný král,
ně jako bývá v pohádkách.
Pára se zove tento král,
kol něho bida, strach.

Viz Engels, B.: Citované dílo, s. 176.

³² Engels, B.: Citované dílo, s. 22.

³³ Engels, B.: Citované dílo, s. 25.

²⁸ Engels, B.: Citované dílo, s. 301.

²⁹ Adoratskij, V.: Předmluva k německému vydání Institutu Marxe—Engelse—Lenina, viz citované dílo B. Engelse, s. 14.

³⁰ Postací nám určité srovnání. Marxova a Engelsova *Svatá rodina* byla napsána v r. 1844 a na velkém společném díle *Německá ideologie* pracovali oba zakladatelé marxismu v letech 1845 až 1846.

³¹ Patří mezi ně především parní stroj — vynález Jamese Watta, který je používán k pohonu spádacích strojů na zpracování bavlny. Parní stroj a stroje na zpracování bavlny stály na počátku procesu, který má dnes známé označení: první průmyslová revoluce.

sáhlé důsledky musel pak způsobit dokonalé skloubený systém strojové výroby.

První průmyslová revoluce, která v 18. století tak výrazně zasáhla Anglii, zapráhla vodní sílu, vytvořila bavlnářský a pletařský průmysl, uplatnila vynález parního stroje, ve srovnání s předchozím vývojem nepředstavitelně rozšířila a zdokonalila zpracování železné rudy, dobývání uhlí, vedla k rozvoji vodních cest, způsobila převrat v zemědělství atd. To vše udělalo z Anglie „průmyslovou dílnu světa“.

„Avšak nejdůležitějším plodem tohoto průmyslového převratu byl anglický proletariát.“³⁴ Proletariát se stal „... skutečnou, stálou třídou obyvatelstva, kdežto dříve byl často jen přechodnou etapou na cestě k buržoazii. Kdo se nyní narodil dělníkem, neměl jiné vyhlídky než zůstat po celý život proletářem. Proto tedy teprve teď byl proletariát s to postupovat samostatně.“³⁵

Iluze utopistických socialistů, reformátorské programy, usilující o vylepšení, upravení, uzpůsobení atd., musely vzít za své, protože, jak prokázaly Engelsem soustředěné fakty, tato společnost vhněla dělnickou třídou do poměrů, v nichž nemohla žít a vedla ke konzervaci panství buržoazie.

Pokud jde o buržoazii, dovedl ji Engels přilehavě charakterizovat: „Nesetkal jsem se nikdy s tak hluboce demoralizovanou, sobectvím tak nenapravitelně zkaženou, vnitřně rozleptanou a všeho pokroku neschopnou třídou, jako je anglická buržoazie.“³⁶ Proti ní stojí třída budoucnosti, proti ní stojí dělníci. Engels píše: „... working men (dělníci) — titul, na který jsou hrdí a který je obvyklým oslovením na charakteristických schůzích — tvoří proti všem majetným vlastní třídou s vlastními zájmy a zásadami, s vlastním způsobem nazírání, ... v nich spočívá síla národa a schopnost jeho dalšího vývoje.“³⁷

Engels dokázal, že této třídě není možno zdůvodnit její postavení, chudobu a utrpení tím, že je natlačíme do Prokrustova lože Malthusových názorů. Pro Malthuse byla nezaměstnanost a s ní spojená bída a nouze nezbytností, kterou má společnost trestat smrtí hladem. Buržoazní zákonodárství mu-

selo tomuto Prokrustovu loži občas zvětšit rozměry, např. pomocí chudinských zákonů.

„Dobrá, řekli, vy chudí máte právo žít, ale *jen* žít; právo množit se však nemáte, stejně jako nemáte právo žít lidsky.“³⁸ To je humanismus, který navrhla a schválila anglická buržoazie, když přistoupila na zřizování workhouses — lidem nazývaných bastilami chudinského zákona.

Engels se několikrát zabýval problematikou tzv. buržoazní humanity. Nikdy nezjednodušoval, nebylo ani proč. Buržoza může být dobrý manžel, otec, člen rodiny, který se v osobním styku jeví jako ušlechtilý a slušný člověk. „Šel jsem jednou s takovým měšťákem do vnitřního Manchesteru a mluvil jsem s ním o špatném a nezdramém způsobu stavby, o hrozném stavu dělnických čtvrtí a prohlásil jsem, že jsem nikdy neviděl tak špatně postavené město. Ten muž to všechno klidně vyslechl a na rohu, kde jsem se s ním rozcázel, řekl: „And yet, there is great deal of money made here“ — „a přece se tu vydělávají ohromné peníze — sbohem, pane!“³⁹

Získané poznatky dávaly Engelsevi možnost charakterizovat hodnotový kód společnosti, kde peníze určují cenu člověka. Peníze, osobní vlastnictví a bohatství, které se mění v samoúčel, se staly hlavní hodnotou vládnoucí třídy.

Není důležité, jak je získáš. Je lhostejné, umírají-li přitom lidé hladem nebo ne.

„Všechny životní poměry se měří podle zisku, a co nenese peníze, to je hloupost. nepraktické, idealistické.“⁴⁰

„Peníze určují cenu člověka; tento člověk má cenu deseti tisíc liber, řekne Angličan (he is worth ten thousand pounds), tj. má jmění deseti tisíc liber. Kdo má peníze, je úctyhodný (respectable), patří k „lepší sortě lidí“ (the better sort of people), má „vliv“ (influential) a vše, co dělá, je v kruhu jeho přátel epochální.“⁴¹

Engels dokázal, že sociální válka těch, kteří stojí proti sobě, má velmi široké hranice. Zahrnuje všechny základní otázky života společenství lidí. Nemůže tomu být jinak, protože sociální systém, který vytvořila buržoazie pro sebe, je krajně nespravedlivý a zcela nepřátelský třídě, která je

³⁴ Engels, B.: Citované dílo, s. 34.

³⁵ Engels, B.: Citované dílo, s. 35.

³⁶ Engels, B.: Citované dílo, s. 251.

³⁷ Engels, B.: Citované dílo, s. 221.

³⁸ Engels, B.: Citované dílo, s. 260.

³⁹ Engels, B.: Citované dílo, s. 251—252.

⁴⁰ Engels, B.: Citované dílo, s. 252.

⁴¹ Engels, B.: Citované dílo, s. 252.

odsouzena prodávat se jako zboží na trhu práce. Proto je tato sociální válka „každým rokem prudší, vášnivější, nesmiřitelnější“.

Ve spleti vazeb soustředěných poznatků Engels krok za krokem odhaloval souvislosti mezi sociálním a ekonomickým postavením obyvatel Anglie a takovými životními podmínkami, jako jsou výživa, bydlení, fyzický věk, lékařská péče, rozsah pracovní doby, pracovní podmínky, a odkrýval určující vazby ve vztahu k systému hodnot, etickým normám, pojetí humanity atd.

Přesuny obyvatelstva do nově vznikajících výrobních odvětví ho vedly ke sledování vlastní struktury dělnické třídy, jednotlivých částí, vrstev třídy, k posuzování postavení, úlohy, které v této struktuře přijímají nové dělnické profese.

U Engelse se můžeme učit, co to je sociální analýza. *Engels nenechal bez povšimnutí žádnou ze souvislostí, které jsou spojeny se vznikem nových průmyslových odvětví, s růstem měst, vlivem přírodního prostředí, se změnami kterými prochází dělníková rodina, školství, hodnotový systém člověka atd.*⁴²

Na základě svého výzkumu mohl napsat obžalovací spis proti anglické buržoazii a odmítnout a vyvrátit teorie reformátorských utopií. Engelsovo hodnocení sociálních jevů není nikdy ohraničeno „racionálním chladem“. Je to hodnocení, z něhož se nikdy neztrácí „emotivní náboj“ hlubokých sympatií k dělnické třídě a o nic hlubší nenávisť k buržoazii. Tento „svět Engelsových emocí“ nejenže neodporuje, ale naopak dotvrzuje objektivnost poznání. Konečně, může vůbec existovat nějaké skutečně vědecké hledání pravdy bez lidských emocí?

Ve společenských vědách každé dílčí tak či onak vyplývá z celkového, souvisí s komplexní skutečností a je tedy součástí životního názoru.

Má-li vědeckovýzkumný pracovník přispět k teoretické inovaci, musí být schoopen nejen pochopit a promyslet, ale i pro-

cítit, protože nic se nezrodí výlučně z hlavy či srdce. Jen technokratický výklad společnosti, nazírající příčiny sociálních změn optikou energetismu, „vystačí“ v řešení společenských protikladů se svou fyzikálně technickou aparaturou. Snad právě proto má tvořivá laboratoř vědce tolik společného s tvořivou laboratoří umělce. Promyšlení a procítění poskytuje vědecké poznatky jak formálně logickým poučením, tak hlubokým estetickým zážitkem.

Při této příležitosti je snad možno připomenout chvíle, kdy v okouzlení stylistickým půvabem a silou logiky myšlenek Marxových prací jsme si vypisovali celé odstavce právě pro jejich schopnost sjednotit racionální a emocionální zážitek.

I Engelsův rozbor *Postavení dělnické třídy v Anglii* přesvědčuje, že skutečná věda jde cestou, na níž intelektuální racionalita a emotivní napětí nacházejí nutné spojení, aby ve své asociaci rozvinuly vědeckou fantazii do nových inovací. Jen touto cestou je možno dovést tvořivý proces vzniku nových teoretických inovací do oblastí nevychozených cestiček a metod poznání společenské skutečnosti.

Nemají pravdu ti, kteří se domnívají, že vystačí s tím, že budou vědět, rozumět a znát. Filistrovství tohoto druhu je stejně krátkozraké a nebezpečné jako sektářství slepých vášní. Nic velkého se nikdy nezrodilo bez spojení vědění a citění.

Engelsova práce je spojením intelektuální racionality i citu a vášně, s níž autor vstupuje do zápasu za pravdu. Engels se mozkiem i srdcem stává ideologem dělnické třídy.

* * *

V empirickém zkoumání postavení dělnické třídy Anglie potvrdil Engels hypotézy vyslovené Marxem a přispěl k dalšímu formování teorie historického materialismu. Potřeba teoretického zpracování otázky kvalitativní změny místa dělnické třídy v sociální struktuře byla úkolem velice složitým. Engels si byl vědom toho,

⁴² Zdá se, že požadavek komplexních přístupů, komplexní analýzy hospodářských, demografických, zdravotních, biologických, přírodních a jiných podmínek zůstává ve vztahu k poslání společenskovední fronty stále aktuální, stejně jako potřeba empirických výzkumů analyzujících nové společenské jevy. Např. E. A. Ambarcumov ve stati *Společenské poslání vědeckotechnické revoluce* (viz *Společenské vědy v SSSR, 1972, č. 2*) upozorňuje, že sovětské plány vycházejí z komplexní analýzy hospodářských, demografických a urbanistických změn, k nimž dochází ve školství, zdravotnictví atd.

Sovětské plány se tedy v plném slova smyslu vyvíjejí jako plány sociální.

Při jiné příležitosti, na vědecké konferenci Institutu marxismu-leninismu Akademie společenských věd SSSR, v projevu na téma *Strana tvůrčího marxismu*, říká M. A. Suslov: „Potřebujeme důkladné výzkumy, analyzující a zevšeobecnující nové jevy v jejich dynamice, objasňující podstatu a tendence probíhajících procesů, výzkumy, které je stranicky a třídně hodnotí a obsahují zdůvodněné praktické návrhy a doporučení pro hospodářskou politiku.“

že k závěrům své práce se bude ještě mnohokrát vracet. Nejpodstatnější však bylo prokázáno a řečeno jednoznačně: „... trvám na tom: boj chudých proti bohatým, který se již teď svádí ojediněle a nepřímou, bude se vést v Anglii také všeobecně, vcelku a přímo. Na smírné řešení je pozdě. Třídy se rozlišují stále ostřeji, duch odporu proniká dělníky stále více, roztrpčení vzrůstá, jednotlivé guerillové šarvátky se soustřeďují k významnějším bojům a demonstracím a brzy postačí malý popud, aby uvedl lavinu do pohybu. Pak zazní celou zemí válečný pokřik: „Válka palácům, mír chýším!“⁴³

Revoluce musí přijít! Tak zní jeho mento. Neprovozejí je slzy filantropa, ale zařatí pěsti revolucionáře. Nezařatily se nadarmo.

V nekrologu o Engelsovi Lenin napsal:

„I před Engelsem líčili velmi mnozí strádání proletariátu a poukazovali na to, že je mu nutno pomoci. Engels první prohlásil, že proletariát *není jen* strádající třídou, ale že právě hanebné hospodářské postavení, v kterém žije, jej nezadržitelně pobádá vpřed a nutí bojovat za své konečné osvobození. A bojující proletariát si *pomůže sám*. Politické hnutí dělnické třídy přivede dělnictvo nevyhnutelně k poznání, že jediným východiskem pro ně je socialismus. Na druhé straně bude socialismus silou teprve tehdy, až se stane cílem *politického* boje dělnické třídy.“⁴⁴

Lenin, podobně jako Marx, přisuzoval této nejrozsáhlejší práci mladého Engelse mimořádnou hodnotu. Lenin už v roce 1894 v práci *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům* velice přesně charakterizoval, na čem je založena nová kvalita výzkumů, které prováděli Marx i Engels. *Marxova idea dialektického materialismu povýšila sociologii na vědu. Její uplatnění při výzkumu společnosti je základním předpokladem k tomu, aby mohla být adekvátně postižena sociální skutečnost nejen ve smyslu popisu a registrace faktů, ale ve smyslu poznání vývojových zákonitostí společnosti.* K tomu musí být výzkum vybaven teoretickými předpoklady, které představuje historický materialismus. Pro ty, kteří dnes a zítra budou diskutovat o metodách výzkumu

společnosti a společenského života, pro ty, kteří se chtějí učit a poučit na pracích klasiků marxismu-leninismu, má tato skutečnost význam meritorní.

Pro poznání jejich vědecké dílny je třeba znát i takovou práci, jakou je Engelsova kniha *Postavení dělnické třídy v Anglii*.*)

Резюме

Рыхтаржик К. Работа Энгельса «Положение рабочего класса в Англии» — новый этап общественных исследований

Собирание эмпирического материала можно обеспечить разными способами. [1] Использованием и собиранием материалов, полученных другими общественными науками. [2] Использованием материалов, полученных в процессе практической организационной работы государственными хозяйственно-партийными органами. [3] Собиранием материалов на основе изучения самой реальности общественной действительности соответствующей наукой, по специфике ее предмета (Ошавков).

Способность узнавать, анализировать, предвидеть и адекватно решать нарастающие общественные конфликты, возможность реагировать на отдельные трудности, чтобы они не стали плохо излечимой болезнью, можно в большой мере обеспечить именно непосредственным и конкретным исследованием общественной проблематики.

Не случайно классики марксизма-ленинизма интересовались этой формой познания общественной действительности и использовали ее. Исключительным примером здесь может служить социологическое произведение Энгельса «Положение рабочего класса в Англии».

Настоящая статья обращает внимание на работу Энгельса с двух аспектов. Она занимается, так сказать, технической стороной дела, уделяет внимание способу, каким добывался эмпирический материал, с которым Энгельс работает.

Она указывает, какую роль принимают методологические подходы Энгельса в интерпретации и обработке собранного материала.

Одним из основных источников анализа была реинтерпретация доступных статистических материалов. Они стали серьезным источником, хотя менцелское общество собирало эти документы для других целей, чем для которых были использованы Энгельсом.

Конкретной формой официальных статистик являлись «отчеты полицейских судов». О бытовых условиях рабочих высказывали записи инспекторов рабочих домов.

Невозместимым источником сведений было «прямое наблюдение» Энгельса, собственное пребывание среди трудящихся, связь с рабочими, познание, как живут люди в некоторых районах Лондона и в других местах. Кроме прямого наблюдения чаще всего использован-

⁴³ Engels, B.: Citované dílo, s. 270.

⁴⁴ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 2. Praha 1952, s. 16–17.

* Tato stať je značně rozšířenou a upravenou verzí článku, který vyšel v časopise *Historie a vojenství* č. 4-5/1972 (vydává Vojenský historický ústav, Praha)

ной техникой полевого сбора информации исследований Энгельса был разговор. Своей устремленностью, систематичностью, плановой, деловой упорядоченностью в отношении к отдельным анализированным проблемам разговор был способом, посредством которого Энгельс узнавал новые факты, проверял и уточнял старые, известные уже факты и конкретизировал сведения, полученные при помощи данных из статистик.

Работа Энгельса представляет новый методологический подход к изучаемой проблематике, новый подход к интерпретации полученного материала. В отличие от своих предшественников Энгельс не стремится к тому, чтобы приобрести только описание данного положения. Он не ставит себе целью только сбор интересного, или же значительно привлекательного материала. Материал, собранный Энгельсом, упорядочен по определенным критериям. Они являются решающими для его отбора и особенно для интерпретации, а именно как в отношении к частичным, отдельным вопросам, так в отношении к целому, у которой есть свои правила эволюции и тенденции, существенные, определяющие, но также менее существенные, однако всегда так или иначе соотносящиеся зависимости.

Энгельс создает схему своего исследования с целью найти зависимости между описанными фактами, узнать закономерности, найти теоретические решения данных исторических проблем.

С самого начала вся работа Энгельса сознательно направлена на решение проблематики, не только теоретической, но и практической-политической важности.

Теория исторического материализма, хотя она во время написания работы на самом деле была только в стадии возникновения, предоставила Энгельсу возможность сделать анализ и научную интерпретацию собранных эмпирических сведений. Таким образом Энгельс нашел и подтвердил основное правило зависимости между развитием средств производства и общественных строем. Он на вполне конкретных фактах показал социальные последствия первых больших открытий этого столетия.

В переплетении связей сосредоточенных сведений шаг за шагом открывает Энгельс связи между социальным и экономическим положением жителей и такими жизненными условиями, какими есть питание, жилье, физический возраст, медицинское обслуживание, продолжительность рабочего времени, условия работы, открывает определяющие связи в отношении к системе ценностей, этических норм, понимания гуманности и т. д.

При помощи эмпирического исследования рабочего класса Англии он подтвердил гипотезы, высказанные Марксом, и внес вклад в дальнейшее формирование теории исторического материализма.

Для тех, которые сегодня и завтра будут дискутировать о методах исследований общества и общественной жизни, для тех, которые хотят учиться и поучиться из работ классиков марксизма-ленинизма, эта работа Энгельса имеет существенное значение.

Summary

Rychtařík K.: Engels' Work "Position of the Working Class in England" — a New Stage of the Social Research

The collection of empirical material can be ensured in various ways: 1. By utilizing and collecting materials which have been obtained by other social sciences. 2. By making use of materials gained in the process of practical organizational and managing activity by state economic, party and other organs. 3. By collecting, on the basis of investigating the reality itself of social reality by the respective science according to its own specific subject matter (Ošavkov).

The ability of recognizing, analysing, predicting and adequately solving the growing social conflicts, as well as the possibility to react in time on partial difficulties lest these should become a hardly curable disease can, to a considerable degree, be ensured by the direct and concrete research of social problems.

It is not by accident that the classics of Marxism-Leninism were interested in this form of recognizing social reality and took advantage of it. A unique example of this is Engels' sociological work "Position of the Working Class in England".

The present paper views Engels' work from two aspects. It is devoted, so to speak, to the technical side of the matter; it considers the ways in which the empirical material elaborated by Engels was acquired; it indicates the role played by Engels' methodological approaches in interpreting and processing the material collected.

One of the fundamental sources of analysis was the reinterpretation of available materials. These became an important source in spite of the fact that the bourgeois society collected these documents for other purposes than were those used by Engels.

"Police Court Reports" represented a concretization of official statistics. Records of "corvée inspectorates" gave evidence about the workers' living conditions.

An irreplaceable source of knowledge was Engels' direct observation, his personal stay among the workers, his contact with workers, his knowledge of how people live in some quarters of London and elsewhere. Besides this participant observation, the technique of field collection of information most frequently applied in Engels' research was the interview. In its goal-directed character, systematism, planned, objective arrangement in relation to the separate problems subjected to analysis, the interview was the method by which Engels found out new facts, verified old, known facts, defined them with more precision and concretized the findings obtained with the help of statistical data.

Engels' work represents a new methodological approach to the problems under study, a new approach to the interpretation of the material acquired. In contrast to his predecessors, Engels does not attempt to produce

an accurate description of the given state of affairs. He does not merely seek to collect interesting or rather attractive materials. The materials collected by Engels were arranged according to certain criteria which are decisive for his selection and especially for his interpretation both in relation to partial issues and in relation to the whole having its developmental rules and tendencies as well as substantial, determining, and sometimes less substantial dependences which, however, always correlate in one way or another.

Engels conceives his research with the aim to find dependences among the realities described, to discover laws, to find theoretical solutions of the given historical problems.

From the very beginning the whole of Engels' work is consciously aimed at solving problems of a not only theoretical but also practical-political relevancy.

The theory of historical materialism, though it was only in its initial stage at the time when the study was written, enabled Engels to make an adequate analysis and a scientific interpretation of the collected empirical findings. Engels thus found and proved the basic interdependence between the development of

production means and that of the social order. He used quite concrete facts to show the social consequences of the first great inventions of our century.

In the labyrinth of interconnections among concentrated findings Engels reveals, step by step, the relations between the social and economic position of the population and such living conditions as are nourishment, habitation, physical age, medical care, length of the working time and working conditions, and discovers the determining dependences in relation to the system of values, ethical norms, the conception of humanity, etc.

By his empirical research into the position of England's working class, he confirmed the hypotheses stated by Marx and contributed to the further formation of the theory of historical materialism.

For all those who will discuss the methods of research into society and social life both at our time and in the future, for all those who want to learn and get enlightened on the works of the classics of Marxism-Leninism, this work of Engels is of a meritorious significance.

Rozvoj sociologie v první polovině dvacátého století byl ve většině zemí západní Evropy a Ameriky spjat s výraznou empirickou tendencí. Příčiny, které podmínily tento fakt, jsou již dnes dostatečně analyzovány jak v řadě marxistických, tak i nemarkvistických prací. Je přirozené, že v těchto pracích se různě interpretuje ideologický obsah sociologických koncepcí a různě charakterizuje souhrn sociálně politických podmínek, za nichž vznikly. Co se týče metodologické podstaty sociologického empirismu, jeho omezenost se dnes téměř všeobecně uznává, i když se hodnotí z různých teoretických pozic.

Je dobře známo, že metodologické principy empirického zkoumání v buržoazní sociologii ve značné míře představovaly aplikaci obecných principů, které rozpracoval neopozitivismus. Základní principy tohoto směru jsou obsaženy v pracích Vídeňského kroužku, a zejména v knize O. Neuratha *Die Empirische Soziologie*.¹ Neurath podrobil kritice starou, „tradiční“ sociologii pro její metafyzický a spekulativní charakter a vyúsťující v nutnost používat obecné pojmy, jako „válka“, „třída“, „národ“ atd. Jedinou možností, jak se vyhnout tomuto nebezpečí, je vytvořit sociologii, která se opírá o řadu empirických faktů a nepoužívá takových kategorií, které nelze empiricky ověřit.

Podle názoru O. Neuratha tak sociologie získává fyzikální smysl, neboť může být včleněna do systému jednotné, „unifikované vědy“. Ideje fyzikalismu měly všeobecně velký vliv na formování základních principů empirické sociologie. Perspektiva transformace termínů všech věd do jazyka fyziky, načrtnutá v teorii fyzikalismu, v mnohém určila metodologickou „tvář“ empirické sociologie, její snahu o redukcionismus — o přeměnu jazyka sociologie na jazyk přírodních věd.

Této Neurathovy myšlenky později široce využívala americká sociologie. Princi-

py verifikace a operacionalismu se staly metodologickou normou, která se vydávala za jediného garanta skutečně vědeckého sociologického bádání. Empirismus jako takový se stal svérázným „pakličem“ buržoazních společenských věd dvacátého století.

Právě v sociologii se empirismus stal teoretickou formou, s jejíž pomocí bylo možné nejradikálněji uskutečnit kritiku spekulativních schémat devatenáctého století, neboť reagoval na potřeby společenské objednávky a stal se dostatečně pružným nástrojem pro „dezideologizaci“ a „odfilosofičtění“ sociologie.

Rozšíření empirismu v sociologii mělo ohromné následky i v ostatních oblastech společenských věd. Politická věda, „kulturní antropologie“ (etnografie) a demografie se začaly orientovat na zcela určitý typ výzkumu, a to v podstatě na výzkum *sociografický*, který se časem změnil i na prostý popis série faktů nebo jednoho jediného faktu. Mluvílo se o povýšení empirismu — alespoň v první polovině dvacátého století — na určitý všeobecný princip společenských věd. Empirismus byl považován za originální všelék na všechny nedostatky předcházející spekulativní sociologie a za záruku vytvoření nového, skutečně vědeckého poznání ve společenských vědách.

Úkolem empirismu bylo dokázat, že ve filosofické metodě společenských věd neexistuje žádná nevyhnutelnost. Všeobecná pozornost vědy dvacátého století k problémům metodologie vedla v buržoazních společenských vědách k tomu, že metodologie byla stále více považována za prostou sumu metodických a technických prostředků výzkumu, které absolutně nepatří k filosofické metodě.

Odhlédneme-li od idealistické podstaty neopozitivismu, má tento směr nepochybně zásluhu na vytyčení řady závažných problémů logiky a metodologie vědeckého

¹ Neurath, O.: *Die Empirische Soziologie*. Wien 1932.

poznání. Zejména v tom spočívá tajemství jeho vlivu na přírodovědce a na vědeckou inteligenci vůbec. V sociologii nevystoupil novopozitivismus jen s kritikou metafyzických spekulací, s nimiž ztotožnil celou filosofii, ale předložil teoretické zdůvodnění celého souboru empirických metod zkoumání. Buržoazní sociologie první poloviny dvacátého století se rozvíjí pod heslem zdokonalování metod sociologie aplikací metod přírodních věd.

Úspěchy fyziky a matematiky na počátku dvacátého století skutečně dokazovaly přednost exaktního poznání, svědčily o ohromném pokroku vědy založené na exaktním měření. Sociologové byli nespokojeni se zaostáváním sociálních disciplín a příčiny tohoto zaostávání viděli pouze v tom, že tyto vědy si neosvojily exaktní metody přírodovědy. Východisko ovšem viděli jen v aplikaci metod přírodních věd.

Podmínkou rozvoje společenských věd se stalo zvládnutí metod statistické analýzy, experimentu a o něco později i metod sociálního modelování atd. V rozvíjení těchto technických prostředků bylo dosaženo určitých úspěchů a mnohé učebnice a příručky zabývající se použitím těchto metod obsahují mnoho užitečného a racionálního.

Bylo by nesprávné zcela ignorovat tyto úspěchy, právě tak jako připisovat je pouze empirické tendenci v buržoazní sociologii dvacátého století. Pokud jde o vzrůstající pozornost věnovanou kvantitativním metodám zkoumání, je jasné, že tento proces v současné epoše zachvátil celou vědu. I Marx svého času zdůrazňoval význam těchto metod ve společenských vědách. Podle jeho názoru použití matematiky ve vědeckých výzkumech přispívá ke zdokonalení vědy.

Avšak v podmínkách vlády neopozitivismu vedlo použití matematiky v sociologii k celé řadě metodologických těžkostí, zejména k porušení důležitého požadavku vědeckého poznání, že totiž formalizace materiálu nesmí znamenat ztrátu jeho kvalitativní charakteristiky, nesmí zmenšovat význam věcné analýzy.

Druhá důležitá metodologická obtíž souvisí s otázkou objektu sociologického zkoumání: chování jednotlivců ve skupinách můžeme kvantitativně popsat, hovoříme-li

však o společnosti jako celku, jeví se využití pouze statistických postupů nedostačující. Tyto a mnohé jiné důvody vedly k formování kritického vztahu k sociologickému empirismu dvacátých a třicátých let, který příliš kategoricky spojoval svůj osud s novopozitivistickou metodologií.

Metodologická kritika empirismu v buržoazní sociologii se rozvíjí dvěma základními směry. Jeden z nich vzniká uvnitř empirické sociologie a vyjadřuje snahu zdokonalit empirismus, připojit k němu vyšší, „kódifikované“ formy. Tento směr kritiky má několik forem, jejichž odklon od empirismu je různý. Jde jednak o práci tzv. skupiny „metodologů“, vedené P. F. Lazarsfeldem,² jednak o přímé úsilí sjednotit empirismus s teorií, jež představuje především R. Merton. Toto úsilí se ostatně v mnohém spojuje s druhým směrem kritiky empirismu, zejména s kritikou empirismu zvnějška, z nových teoretických a metodologických pozic.

Tento druhý směr v současnosti převládá, přičemž je charakteristické, že do jeho proudu nyní zvláště aktivně vstupují mnozí představitelé evropské buržoazní sociologie.

Na VI. mezinárodním sociologickém kongresu v Evianu se ve vystoupení řady francouzských a západoněmeckých sociologů výrazně projevovala tendence postavit proti sobě evropskou sociologii jako teoretickou a americkou jako empirickou. S tím sotva můžeme souhlasit. Za prvé, přestože empirismus učinil prvé kroky v USA, po druhé světové válce přijímali americký standard empirického výzkumu i sociologové NSR, Anglie a Francie. Známe celou řadu ostrých diskusí, které v těchto zemích proběhly v souvislosti s požadavkem osvojit si „novou“, empirickou sociologii. Za druhé, jakmile se praktická a metodologická omezenost empirismu stala zjevnou, nabyla teoretická kritika empirismu na intenzitě i ve Spojených státech, a to snad ještě ve větší míře než v evropské sociologii.

Proto protiklad „evropská – americká“ sociologie neodráží podstatu problému reorientace současné buržoazní sociologie. Příčiny hledání nové syntézy empirie a teorie jsou podstatně hlubší. Musíme vzít v úvahu řadu obecných podmínek, které

² Tato skupina se vytvořila ve výboru aplikovaných výzkumů Kolumbijské university v USA. V posledních letech napsal P. Lazarsfeld ve spolu-

práci s vedoucím tohoto výboru A. Bartonem celou řadu prací.

určují specifikum rozvoje sociologie v kapitalistických zemích.

V devatenáctém století, v období vzniku sociologie jako samostatné vědy, odpovídaly její všeobecné snahy potřebám konstituování buržoazní společnosti. Charakter sociálních úkolů buržoazie a zvláštnosti její sociální praxe v tomto období určovaly charakter sociálních teorií. Mezi všemi úkoly, které stály před buržoazií – upevnění nového řádu a řízení vytvořeného sociálního organismu – v určitém smyslu dominoval prvý okruh problémů. Protože se osudy daného typu společenského zřízení teprve určovaly, otázka jeho obecného hodnocení a perspektiv jeho rozvoje byla dostatečně aktuální. To však neznamenovalo, že nebylo třeba vytvořit prostředky sociální regulace a kontroly vzniklých vztahů. Znamenalo to pouze, že analýza změn probíhajících ve společnosti a analýza podmínek její stabilní existence vystupovaly jako dva úkoly sociálního poznání. V Comtoově sociologii se to projevilo v koexistenci „sociální statiky“ a „sociální dynamiky“.

Později, na rozhraní století, došlo k svěráznému přesunu akcentu: stabilizovaná buržoazní společnost se všemi svými protiklady je považována za rozvinutý sociální organismus, jehož hlavní nutností je koordinovat části a řídit jejich činnost. V sociologii to znamená přesun pozornosti od analýzy procesu k analýze částí společenského řízení. Empirická sociologie je odrazem zejména této etapy. Ohromné množství empirického materiálu, získané velkým počtem výzkumů, je podle Millse hromadou „stavebního materiálu“ připraveného pro stavbu budovy.

Toto zkoumání společnosti pod mikroskopem má, jak vidíme, i svou druhou stránku. Fixování detailů bez představy o cíli neumožňuje proniknout k charakteru vazeb mezi těmito detaily. Vede k tomu, že rozáhlý materiál nahromaděný empirickými výzkumy se zobečňuje na poměrně omezené úrovni, že v sociální praxi umožňuje jen velmi úzká a dílčí doporučení a nedává možnost skutečně přeměnit sociologii v základnu sociální kontroly a regulace.

Je přirozené, že zdroj těchto nedostatků sociologie nemůžeme hledat jen v jejích metodologických slabínách. Sama podstata společenských vztahů kapitalismu vylučuje

možnost uvědoměle řídit společenské procesy. Tento názor však nelze chápat doslovně. Soudobý kapitalismus vytrvale hledá prostředky, jak regulovat alespoň jednotlivé stránky života společnosti prostřednictvím státu, mocného aparátu propagandy atd. Problém sociální kontroly, jak ji nazývají buržoazní sociologové, proto ještě nezmizel z programu dne buržoazní společnosti a sociologie, zvláště ve své empirické formě, přímo pretendovala na rozpracování takových „lokálních“ prostředků. Na druhé straně však jakýkoli úspěch na této cestě ještě ostřeji odhaluje nemožnost radikálního řízení společenských procesů. Kritikové empirismu, kteří připisují všechny nedostatky sociologie pouze jejím metodologickým prohřeškům, nechtějí vidět tuto druhou, mnohem hlubší příčinu neúspěchu empirismu v rámci určitých společenských vztahů. Proto tito kritikové, i když se orientují na sociální praxi, nečiní tak s cílem radikálně ji přeměnit, ale pouze zlepšit, zdokonalit prostředky poznání, které jsou schopné adekvátněji tuto praxi popsat.

V rozvoji podobných tendencí není možné nevidět i celou řadu čistě ideologických momentů. Buržoazní sociologie dvacátého století je protikladem marxistické sociologie také v tom smyslu, že každá z nich odráží specifický typ sociální praxe. Mezi sociálními teoriemi a sociální praxí vznikají dva typy vztahů: buržoazní teorie společenských věd a praxe kapitalistických vztahů na jedné straně a marxistické sociální teorie a praxe formování socialistických a komunistických vztahů na druhé straně. Marxistická teorie společenského vývoje jako vědecký základ řízení společnosti je takovým reálným faktorem společenských věd dvacátého století, který nemůže přehlížet ani jedna současná sociologická koncepce. Marxismus, zejména jako systém teoretických názorů na společnost, je pozoruhodnou „výzvou“ současné buržoazní vědě o společnosti.

Z tohoto důvodu orientace buržoazní sociologie na teorii je současně vyjádřením záměru řešit tento úkol: vypracovat systém názorů protikladný marxistické teorii společenského vývoje. Celý komplex příčin (nespokojenost s výsledky rozvoje empirické sociologie, hledání nejlepšího řešení vlastních sociálních úkolů a potřeba postavit proti marxismu dostatečně uce-

lený systém názorů) vytváří v soudobé buržoazní sociologii takový stav, který je často nazýván „hledáním teorie“.

Rostoucí zájem o řešení principiálních problémů vzájemného vztahu sociální teorie a sociální praxe předurčil orientaci sociologie opět na teorii. Tím můžeme vysvětlit v poslední době stále zjevnější snahu přenést centrum pozornosti od mikro-výzkumů, týkajících se určitých detailů, stránek sociální skutečnosti, k makrovýzkumům, které jsou spjaté s řadou obecných problémů, tradičních ve filosofii dějin.

Nový přístup je ve značné míře totožný se strukturálně funkcionální analýzou. V americké sociologii se tento směr nyní spojuje se jmény T. Parsonse a R. Mertonova, i když seznam klasiků funkcionalismu může být delší. Jeho rozšíření je spjato s úspěchy psychologie, sociální antropologie a také se vznikem zájmu o klasickou evropskou sociologickou tradici, zvláště o práce E. Durkheima a M. Webera. Základním přístupem strukturálně funkcionální analýzy je v určitém smyslu pohled na společnost jako na jeden celek, na určitý stabilní systém, v němž normální fungování částí zabezpečuje jeho rovnováhu, tzv. přežití. Je to parafráze na Spencerovu koncepci společnosti jako organismu. To však samozřejmě neznamená, že soudobá strukturálně funkcionální analýza je prostým pokračováním Spencerových myšlenek. Na její rozvoj nepochybně působí obecná tendence soudobé vědy využívat úspěchy kybernetiky. Pojmy „struktura“ a „systém“, používané i dříve v mnohých sociologických koncepcích, získávají určité zabarvení, protože nově orientovaná věda zkoumá jakýkoli objekt jako systém.

Tyto a mnohé jiné okolnosti působí na formy použití strukturálně funkcionální analýzy v sociologii, a zejména na to, jaké metodologické normativy nabízí sociologům.

Přestože se strukturálně funkcionální analýza v americké a evropské buržoazní sociologii značně rozšířila, dodnes nebylo dosaženo jednoty v otázce, je-li druhem sociologické teorie, je-li určitým metodologickým principem nebo jednotou

teorie a metodologie. Americký sociolog G. Homans například tvrdí: „... funkcionální analýza jako metoda není identická s funkcionalismem jako teorií. Jsme-li všichni funkcionální analytici, samozřejmě zdaleka všichni nejsme funkcionální teoretici.“³ Diskusní je také otázka, zda je vůbec možné vyčlenit ve funkcionální teorii či v metodologii funkcionalismu některé specifické rysy, které by je umožnily interpretovat jako zvláštní druh teorie nebo metodologie; není-li strukturálně funkcionální analýza prostě synonymem celého teoretického hnutí v soudobé sociologii. (Známý americký sociolog K. Davis nazval jednu ze svých prací *Mýtus o funkcionální analýze jako speciální metodě v sociologii a antropologii*.⁴

Avšak i přes tato různá hodnocení se strukturálně funkcionální analýza aktivně rozvíjí a široce se uplatňuje ve výzkumech různého druhu. Na jedné straně se vytvářejí některé obecné normy uplatnění strukturálně funkcionální analýzy při zkoumání „makroproblémů“. V této sféře častěji dochází k pokusům vybudovat funkcionální teorii, což je zejména spojeno s činností T. Parsonse. Na druhé straně strukturálně funkcionální analýza slouží jako prostředek k určité orientaci empirických výzkumů v oblasti mikrosociologie. V tomto druhém případě je funkcionalismus adaptován pro potřeby empirismu s cílem sjednotit jeho prostřednictvím empirii a teorii. Zde pak vystupují metodologické rysy strukturálně funkcionální analýzy mnohem zřetelněji.

V rozsáhlé práci D. Martindala *Nature and Types of Sociological Theory* se hovoří o možnosti vyčlenit uvnitř funkcionalismu dva směry: makrofunkcionalismus a mikrofunkcionalismus. Rozdíl mezi nimi je určován tím, jaká je velikost jednotky systému, která je vybrána k analýze. Makrofunkcionalismus se zabývá převážně systémy velkých rozměrů, zejména společností jako druhem sociálního systému; obecný směr jeho výzkumů vede od velkých systémů „dolů“ k menším systémům, nebo z hlediska problému osobnosti od společnosti k jednotlivci. Naproti tomu mikrofunkcionalismus soustřeďuje svoji pozornost na systémy menšího rozsahu a směřuje od malých systémů k větším,

³ American Sociological Review, 1959, sv. 24.

⁴ Davis, K.: *The Myth of Functional Analysis as a Special Method in Sociology and Anthropology* –

Sociology. The Progress of a Decade. New York 1961.

v rámci teorie osobnosti od osobnosti ke společnosti.

Martindale počítá k makrofunkcionalismu práce takových sociologů, jako jsou Parsons, Merton, Homans, Lévi-Strauss, Shills, Bales, a k mikrofunkcionalismu všechny práce „skupinové dynamiky“ — díla Levina, Cartwrighta, Zandera, Festingera, Schachtera a opět Balese.

Podle Martindalova názoru můžeme v poslední době pozorovat tendenci pohybu mikrofunkcionalismu směrem k makrofunkcionalismu. Známým projevem tohoto sjednocování je společná práce Parsonse a Balese.⁵

Dělení na makrofunkcionalismus a mikrofunkcionalismus je samo o sobě pozoruhodné. Lze diskutovat o některých dělicích liniích navržených Martindalem, významné je však to, že současná strukturálně funkcionální analýza zachvátila v podstatě všechny oblasti sociologického zkoumání. V soudobé sociologii směřuje přímo a bezprostředně k teorii; ovládla nejen oblast čistě teoretických výzkumů, které se snažily o vytvoření obecné teorie v sociologii, ale i tu oblast sociologie, jejímž úkolem je zkoumání částí, detailů společenského zřízení. To znamená, že strukturálně funkcionální analýza se mění v nejširší princip organizace jakéhokoli sociologického výzkumu, ve specifický přístup ke zkoumání jakýchkoli jevů společenského života. Jestliže hovoříme o metodologických základech soudobé buržoazní sociologie, nemůžeme je charakterizovat mimo rámec strukturálně funkcionální analýzy. Současně je však třeba zdůraznit, že by bylo překrucováním tvrdit, že strukturálně funkcionální analýza je specifickou metodou zkoumání společenských jevů, která je vlastní jen buržoazní sociologii. Je zřejmé, že konkrétní forma, kterou na sebe bere, závisí na řadě okolností i na obecných cílech zkoumání, na širší metodologické a filosofické pozici a také na ideologické orientaci badatele. Chceme-li odhalit všechny její modifikace, způsobené uvedenými příčinami, je nutno si velmi konkrétně uvědomit, jak se strukturálně funkcionální analýza uplatňuje v současné buržoazní sociologii.

Všichni, kteří zkoumají strukturálně funkcionální analýzu, souhlasí s tím, že

její základní pojmový aparát je převzat z biologie. Když se např. R. Merton snažil objasnit výklad požadavků funkcionální analýzy, začal popisem základních etap logiky funkcionální analýzy v biologii. Jde za prvé o vymezení těch funkcionálních požadavků organismu, které jsou nutné k jeho přežití a efektivní činnosti; za druhé, o detailní popis mechanismů (struktur a procesů), s jejichž pomocí se uspokojí tyto požadavky v normálních podmínkách; za třetí, o hledání mechanismů, které jsou schopné kompenzovat vznikající poruchy; za čtvrté, o detailní popis struktury, která je nositelem funkcionálních požadavků, a mechanismů, jejichž prostřednictvím se funkce realizují.

Na rozdíl od biologie, v níž je logika strukturálně funkcionální analýzy dobře zpracována, sociologie podle Mertona takovou logiku nemá. Všechny spory o významu funkcionálního a o hranicích jeho využití se stávají bezpředmětné, jestliže nejsou vypracovány nezbytné zásady, které musí zachovávat badatel usilující o to, aby ke společenským jevům přistupoval z pozic strukturálně funkcionální analýzy. Odvolávat se na nejobecnější definici strukturálně funkcionální analýzy je v mnoha případech neúčinné, protože tyto obecné definice mnoho neříkají. Většina autorů souhlasí s tím, že hlavní požadavky funkcionálního či jeho hlavní znaky můžeme vymezit takto: 1. analýza vazeb, vzájemných vztahů prvků s celkem a systémem; 2. analýza vazeb, vzájemných vztahů prvků mezi sebou.⁶ To jsou však tak obecné a široké požadavky, že je můžeme uplatnit v libovolném výzkumu, v libovolné oblasti poznání. Na základě takových znaků je těžké odlišit funkcionalistický výzkum od jakéhokoli jiného výzkumu. R. Merton se pokusil vymezit přehled „kroků“, které musí sociolog učinit, jestliže vědomě přijímá normy strukturálně funkcionálního přístupu.

Tyto „kroky“ Merton objasnil v tzv. paradigmatu funkcionální analýzy v sociologii. Tímto paradigmatem se rozumí systematický návod pro používání funkcionální analýzy, který obsahuje minimální soubor nezbytných pojmů, základní postuláty a zároveň i charakteristiky momentů, na něž musí být obrácena trvalá pozornost

⁵ Don Martindale: *The Nature and Types of Sociological Theory*. London 1964.

sociologa. má-li vyhovět požadavkům strukturálně funkcionální analýzy.

Mezi základní pojmy zařazuje R. Merton motivy, cíle, funkce, disfunkce, sociální jednotky, funkcionální požadavky, mechanismy, funkcionální alternativy, dynamiku, změny atd.⁷ Při použití těchto pojmů musí sociolog podle Mertona vycházet z toho hlavního, co charakterizuje funkcionalismus. Prvním krokem u takových výzkumů je tedy detailní popis jevu pomocí strukturálních pojmů, tj. popis zúčastněných osob, jejich rolí, statusů (místo a postavení, které mají ve skupině) a charakteru jejich vzájemných vztahů. Jestliže například etnografové zkoumají nějaký magický obřad nebo ceremoniál, neomezí se jen na popis magické formule používané v rituálu nebo na popis rituálu samého. Provedou detailní strukturální analýzy skupiny účastníků, charakteru jejich skupinové příslušnosti, přibuzenských a ostatních vazeb.⁸

Podle Mertonova názoru je při takovém popisu nejtěžší zjistit okruh údajů, které mají být zkoumány, „zaznamenány do protokolu pozorování“,⁹ a okruh údajů, které je možno vypustit. Základní pojmový aparát — role, statusy, vazby — představuje samozřejmě určitou „sít“ usnadňující výběr takových údajů, avšak v každém konkrétním případě tento úkol vyžaduje seriózní vztah ze strany sociologa.

Zde se již uplatňuje vliv obecné metodologické a teoretické pozice výzkumu. Výběr údajů je spjat s výchozími předpoklady, jimiž se sociolog řídí. Zejména výchozí materialistická, nebo idealistická orientace v sociologii předurčuje, zda bude nejdůležitější zjistit objektivní situaci členů pozorované skupiny (např. z hlediska jejich místa v systému materiální výroby), nebo zaregistrovat jejich „status“ jen z hlediska velikosti získávaného důchodu či z hlediska vztahu k určitému náboženskému vyznání.

Proto požadavek strukturálně funkcionální analýzy — přesně určit charakter údajů, které je nutno vybrat pro výzkum — ještě nic neříká o tom, jaký bude charakter těchto údajů, tzn. jakýkoli požadavek může být realizován různými způsoby

v závislosti na tom, v jakém širším filosofickém rámci bude příslušný typ analýzy použit. To se vztahuje i k dalším „krokům“, které vopsal R. Merton.

Také druhý krok souvisí s výběrem údajů k analýze; zahrnuje podle možnosti popis nejen těch vzorů chování, které jsou pro účastníky zkoumaného jevu typické, ale i popis jiných, zejména alternativních vzorů chování. Jestliže v oblasti sociologie rodiny se například zkoumá otázka, jak si v současné americké společnosti vybírají mladí lidé partnera pro manželství, potom je důležité nejen popsat ty případy, kdy se řídí citem lásky, ale vyznačit i druhý, alternativní způsob výběru manžela, a to například výběr rodiči.

Schopnost a možnost zjistit takové alternativní vzory chování však nejsou vždy dány. Nicméně Merton trvá na evidenci faktů tohoto druhu. Hledání alternativy nebo ekvivalentu přispívá podle jeho názoru k určení rozsahu a proměnlivosti jevů, tj. přináší „pohyb do strnulého obrazu existujícího a neodvratného“.¹⁰ Takový požadavek můžeme koneckonců chápat takto: Jestliže se zkoumají některé sociální jevy, pak při určování, nakolik typické je chování jeho účastníků, je důležité porovnat ji s jiným chováním v daném případě možným. Tato Mertonova myšlenka, uplatněná i na jiných místech analýzy podstaty funkcionalismu, představuje požadavek, aby se příliš neabsolutizovalo při způsobení částí sociálního systému — jediná varianta jeho rovnováhy a stability.

Avšak vytvoření „škály změn“ by mohlo být přesné jen na základě experimentu. To však v sociologii není vždy možné, a proto zůstává neřešena otázka: Jak, jakým způsobem může badatel-funkcionalista určit vzory alternativního chování?

Třetí krok spočívá v tom, že se při popisu činnosti jakékoli skupiny na základě strukturálně funkcionální analýzy má postihnout význam, který se této činnosti v dané skupině připisuje v důsledku existujících tradic, norem a hodnot. Merton uvádí příklad z výzkumu T. Veblena, který byl věnován analýze tzv. demonstrativní spotřeby.

Veblen zkoumal dosti zajímavý jev ka-

⁷ Tamtéž, s. 50—54.

⁸ Je třeba poznamenat, že většina příkladů použitých strukturálně funkcionální analýzy je zpravidla z oblasti etnografie, a nikoli ze sociologie ve vlastním slova smyslu.

⁹ Merton, R.: *Social Theory and Social Structure*. London 1957, s. 50.

¹⁰ Tamtéž, s. 52.

pitalistického světa — snahu získávat věci, které by demonstrovaly „stabilitu“ a „blahobyť“ rodiny. Toto získávání „na odiv“ vyjadřuje přání upevnit prestiž, dokázat spolehlivost postavení apod. Ne vždy oprávněné, ale demonstrativně uskutečňované výdaje jsou chápány jako symbol, jako ukazatel materiálního blahobytu. V kapitalistické společnosti se takovým výdajům připisuje určitý „význam“, vyjadřující určitou úroveň bohatství. Veblen zjistil, že výdaje podobného druhu jsou obvykle vlastní „prázdné třídě“, problém je však v tom, že se jich mnohdy zúčastní představitelé jiných sociálních skupin, zejména pro získání „prestiže“. V tomto případě by prohloubení analýzy mohlo vést k úplnější a hlubší charakteristice popisovaného jevu, spojené s obecnou charakteristikou výrobních vztahů. Avšak v rámci interpretace strukturálně funkcionální analýzy, jak ji navrhuje Merton a používá Veblen, se takový úkol neklade.

Zdůrazňuje se jen myšlenka, že při popisu vzorů jednání je důležité brát v úvahu i ty „významy“, které tyto vzory mají v analyzované skupině.

Čtvrtý krok představuje postižení souhrnu momentů, jimiž se řídí účastníci zkoumané události, když uskutečňují určitou činnost, ať už v rámci „konformního“, nebo v rámci „nonkonformního“ chování. Merton píše, že „popis musí v možné míře obsahovat zprávu o těchto motivacích“.¹¹ Nejobtížnější přitom je nesměšovat motivy a samotné funkce, tj. subjektivní cíl s objektivními následky. Především v této oblasti je Merton autorem základních „oprav“ strukturálně funkcionální analýzy, které jsou v americké a západoevropské sociologii všeobecně známy jako „Mertonovy doplňky“.¹²

Tyto doplňky se týkají dvou okolností. Za prvé se uvádí rozlišení „funkcí“ a „disfunkcí“. „Funkce“ jsou ty pozorované výsledky, které přispívají k adaptaci nebo přizpůsobení daného systému. „Disfunkce“ jsou pozorované výsledky, které zmenšují přizpůsobení nebo adaptaci systému.¹³ Toto rozlišení dovoluje zabývat se ve zkoumané skupině nejen těmi vzory chování, které vedou ke zvýšení stálosti daného systému, jeho stability (jak tomu bylo i v mnohých

jiných vysvětleních podstaty strukturálně funkcionálního přístupu), ale i vzory chování (a jejich následky), které směřují „proti“ stálosti daného systému.

Za druhé dělá Merton rozdíly mezi zjevnými a skrytými, tzv. latentními funkcemi, což má bezprostřední vztah k rozlišení „motivů“ a „funkcí“.

„Zjevné funkce“ jsou ty objektivní následky, které se podílejí na regulaci nebo přizpůsobení v systému a které se staly součástí záměru a uvědomění účastníků systému. Latentními funkcemi jsou pak ty objektivní následky, které se nestaly součástí záměrů a které si účastníci neuvědomili.¹⁴ K tomuto rozlišení zjevných a latentních funkcí se přiklání mnozí badatelé buržoazní sociologie a uvádějí mnoho příkladů o skutečné existenci těchto dvou typů funkcí. Z etnografických výzkumů se často uvádí příklad primitivního ceremoniálu „darování deště“ (zjevná funkce). Je jasné, že ceremoniál ve skutečnosti nevedl k přivolání deště, ale sjednocoval skupinu (latentní funkce). Tak ceremoniál, i když neplnil záměrnou (zjevnou) funkci, přece plnil jinou (latentní) funkci, funkci posílení skupinové solidarity.

Obecně je sám fakt existence dvou typů výsledků společenských činností nesporný. Jednou ze zvláštností společenských vztahů je, že si lidé neuvědomují všechny následky své činnosti. Funkcionální analýza, směřující k odhalení skrytých a nezamýšlených následků společenských činností, plní v sociálních výzkumech kladnou úlohu.

Samozřejmě, otevřenou ještě zůstává otázka, jak identifikovat tyto latentní funkce a hlavně jak dokázat, že právě ony jsou výsledkem určitým způsobem motivovaných činností. Pokud jde o heuristický význam rozlišení, je nepochybně velký: můžeme souhlasit s Mertonem, když píše, že toto rozlišení „činí analýzu vzorů sociálního chování mnohem jasnější, i když se zdají na první pohled iracionální“.¹⁵

Merton má zřejmě pravdu, když se domnívá, že hlavním úkolem sociologa musí být zkoumání latentních funkcí, tedy nezamýšlených následků sociální praxe. Omezuje-li se jen na zkoumání zjevných funkcí, objasňuje pouze, zda k určitému cíli zaměřená praxe tohoto cíle dosahuje (např.

¹¹ Tamtéž, s. 59.

¹² Viz např. *Sovremennaja sociologičeskaja teorija v jejo prejemstvennosti i izmenenii*. Moskva 1961.

¹³ Merton, R.: Cit. dílo, s. 51.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Tamtéž, s. 64.

zda nový systém odměňování působí na zmenšení fluktuace pracovní síly). V takovém případě je sociolog pouze dovedným „registrátorem známých vzorů chování“.¹⁶ Když se však sociolog orientuje na to, aby objasnil, jaké nezamýšlené následky vznikají při určitých činnostech, vnáší do zkoumání společnosti svůj „specifický intelektuální přínos“.¹⁷

Taková charakteristika úkolů sociologického výzkumu je podle našeho názoru velmi užitečná. V tomto významu nepochybně požadavky strukturálně funkcionální analýzy patří do marxistického sociologického zkoumání. Je zřejmé, že toto je důležitý úkol sociálního poznání, který zvláště v rámci materialistického pojetí dějin má zvláštní význam.

Pátý krok či pátý požadavek strukturálně funkcionální analýzy formuluje Merton takto: Jestliže při analýze latentních funkcí odhaluje badatel některé zákonitosti týkající se těchto funkcí, pak je rovněž nutné tyto zákonitosti identifikovat a registrovat, nebo jak říká Merton — zařadit je do protokolu pozorovatele („deskriptivní protokol“).¹⁸

Všechny tyto momenty dávají sociologovi určitou orientaci pro použití strukturálně funkcionální analýzy ve výzkumu. Je samozřejmé, že ani „v paradigmatu“, ani v uvedených požadavcích nejsou obsaženy všechny stránky metodologie funkcionalismu. Přesto můžeme říci, že uvedená charakteristika je již mnohem úplnější než tradiční popis strukturálně funkcionálního přístupu, podle něhož bylo jeho jediným znakem vytvoření vazby mezi elementem a celkem a vazby elementů mezi sebou. Další řešení otázky efektivnosti uplatnění funkcionální metody se musí opírat o analýzu výzkumů vycházejících z této metodologické pozice.

S výzkumy tohoto typu se můžeme setkat u amerických i evropských sociologů. Jsou orientovány jak na oblasti zkoumání „mikroproblémů“, tak i na oblasti zkoumání globálních procesů, charakteristických pro „makrorozměry“ společnosti. Dříve než se vrátíme k rozboru praxe těchto výzkumů — v souladu s Martindalovým dělením — je třeba ještě říci, že všechny pokusy použít strukturálně funkcionální analýzy ve výzkumech jsou v buržoazní

sociologii značně omezené. Většina sporů a diskusí se omezuje na úroveň polemiky o pojmovém aparátu funkcionalismu. o obecné charakteristice jeho metodologické „expanze“ atd. To se zejména vztahuje na oblast mikrosociologie. Problém zřejmě spočívá v tom, že skutečné těžkosti a omezenosti funkcionálního přístupu se objevují tehdy, když sociolog přistupuje k praktickému programování a organizaci výzkumu.

Pokud jde o obecnou polemiku na dosti vysokém stupni abstrakce, lze metodologické prohřešky v jejich úplnosti odhalit jen tehdy, jestliže pozice kritiky je situována mimo již přijatý okruh pojmů a způsobů a kritik je schopen šíře postihnout obecné kontury metody nebo teorie. Oba směry kritiky funkcionalismu v buržoazní sociologii (vznikly zároveň s počátkem jeho rozmachu — buď kritika „vnitřní“, nebo „vnější“) v podstatě hodnotí funkcionalismus, aniž překračují hranice obecné filosofické orientace pozitivismu. Přestože se funkcionální analýza považuje za alternativu pozitivismu, za formu jeho překonání atd., ve skutečnosti se ani T. Parsonsovi, jedné z nejvýznamnějších osobností mezi současnými funkcionalisty, nepodařilo překonat prvky pozitivismu. „Míra“ nepřekonaného pozitivismu a jeho konkrétní projevy mohou být různé, pozitivismus však stojí jako přízrak v nehlubších filosofických základech všech teoretických hnutí buržoazní sociologie dvacátého století. Proto i funkcionální přístup zde nutně dostává zvláštní formu. Je tedy nezbytné rozlišovat problémy, které implikuje sama metoda (připomeňme, že její rozvoj je spjat s určitými obecnými tendencemi vývoje všech oblastí vědeckého poznání ve dvacátém století), a problémy, které vznikají při uplatňování funkcionalismu v určitém filosofickém rámci. To umožňuje zřetelně oddělit pozitivní obsah, který strukturálně funkcionální analýza nepochybně má, obsah, který se využívá a může být ještě lépe využit v marxistické sociologii.

* * *

Jaká je konkrétní snaha buržoazních sociologů využít strukturálně funkcionální analýzy v mikrovýzkumech a makrovýzkumech? Jaké konkrétní metodologické obtíže se přitom objevují? Samy „normy“

¹⁶ Tamtéž, s. 65.

¹⁷ Tamtéž, s. 66.

¹⁸ Tamtéž, s. 60.

uplatnění strukturálně funkcionální analýzy, jak je formuloval R. Merton, připouští — jak jsme již viděli — zcela odlišnou interpretaci v závislosti na tom, jakého druhu je sociologická teorie, která je základem zkoumání.

Je nesporné, že při jakékoliv analýze společenských jevů je užitečné respektovat celek, v jehož rámci je objekt zkoumán, studovat a popsat elementy tohoto celku, jejich vzájemné vztahy a jejich vztah k celku atd. Obecně vzato, všechny tyto požadavky jsou nepochybně součástí marxistického zkoumání společnosti. Jaká je však podstata tohoto celku, čím je determinováno „chování“ jeho elementů, to jsou již jiné otázky. Věcná odpověď na ně může být různá. Řešení otázky, co je „integrujícím“ základem systému, je dáno základním principem historického materialismu, týkajícím se materiální podmíněnosti všech jevů společenského života, zdrojů této podmíněnosti, které jsou skryty ve výrobních vztazích. Z toho vyplývá i řešení otázky podstaty prvků sociální struktury: typu vzájemné vazby, vzájemných vztahů elementů sociálního systému, determinovaných především podmínkami materiální výroby. Normy, hodnoty a motivy, které tyto vzájemné vztahy reglementují, jsou určitým „produktem“ ekonomických vztahů, i když samy na ně působí.

Ani v ostatních otázkách nepředepisuje strukturálně funkcionální analýza určité věcné řešení problémů. Proto mohou být její principy „exploatovány“ různými sociologickými teoriemi.

Nelze souhlasit s tezí R. Mertona o „ideologické neutralitě“ funkcionalismu, máme-li na mysli jeho konkrétní formu v současné americké sociologii. Zde už jde o určitou „slitinu“ principů strukturálně funkcionálních přístupů, které jsou založeny na idealistických pozitivistických principech sociologické teorie. V rámci takové mnohotvárnosti strukturálně funkcionální analýzy vzniká řada neřešitelných metodologických problémů.

Don Martindale navrhuje analyzovat oblast mikrofunkcionalismu a poukazuje především na práce Levina, Cartwrighta, Zandera, Schachtera atd. Výčet jmen ukazuje, že se jedná především o práce zaměřené na oblast „skupinové dynamiky“. Jinými slovy, jde o uplatnění funkcionálního přístupu při zkoumání malých skupin.

V tomto případě však není zcela pochopitelné, proč Martindale vyloučil z tohoto „seznamu“ G. Homanse, jednoho z předních teoretiků malých skupin v soudobé americké sociologii. Přijmeme-li klasifikaci Martindala, bude podle našeho názoru účelnější studovat koncepci Homanse také z hlediska „mikrofunkcionalismu“. Potom bude obecně tvrzení přesnější: V oblasti mikrovýzkumů se strukturálně funkcionální analýzy používá především ke zkoumání skupin (a zde jsou skutečně nejrepresentativnější výzkumy Homanse a Levina) a v oblasti makrovýzkumů byla strukturálně funkcionální analýza v nejobecnější rovině zpracována a aplikována na společnost T. Parsonsem. R. Merton podle našeho názoru nejlépe reprezentuje tendenci sjednotit tyto dvě úrovně zkoumání společenských jevů a v tomto smyslu je situován ve střední rovině.

Je zajímavé, že do polemiky o tom, kde, jak a kdy je možné uplatnit systémový přístup v sociálních výzkumech (v daném případě se systémový přístup chápe jako identický se strukturálně funkcionálním), vstoupil i P. Sorokin, který tomuto problému věnoval své vystoupení na VI. mezinárodním sociologickém kongresu. Sorokin se domnívá, že jedním z důvodů pro nekonečné spory o oprávněnosti nebo neoprávněnosti uvedené metody je neschopnost sociologů rozlišovat ve společnosti různé třídy objektů. Jednou třídou objektů jsou objekty—systémy (za jejich znak považuje Sorokin existenci smyslové, kauzální nebo smyslově kauzální jednoty). Při zkoumání takových objektů je nutné použít systémovou metodu. Druhou třídou objektů jsou tzv. singulární masy (jejich znakem je sjednocení elementů pouze na základě prostorové nebo prostorově časové blízkosti a nikoli na základě kauzálně smyslového vztahu). U těchto objektů není nutné používat systémovou metodu. Jestliže se zkoumají např. takové jevy, jako manželství, manžita a rozvody, lze je zkoumat statistickými, induktivními nebo experimentálními metodami. Velký význam má v této souvislosti faktorová analýza a pravděpodobnostní vztahy.

U objektů—systémů je analogicky třeba brát v úvahu rozdělení všech možných systémů na systémy kulturní a sociální. Podle názoru P. Sorokina byly v oblasti zkoumání kulturních systémů velkým při-

nosem práce takových badatelů, jako jsou Danilevskij, Spengler, Toynbee, Northrop. Kröcher a sám Sorokin. V oblasti zkoumání sociálních systémů však Sorokin uznává jen ty sociology, kteří zkoumají společnosti jako sociální systémy (např. Parsons, Lévi-Strauss). Celou oblast zkoumání sociálních systémů menších společenství Sorokin opomíjí.¹⁹ Lze to vysvětlit jeho všeobecně negativním postojem k mikrosociologické analýze. Avšak všechny „normativy“, které navrhuje pro zkoumání objektů-systémů (tj. prostředky systémové analýzy v sociologii), se uplatňují nejen na úrovni „globálních“ Parsonsových koncepcí. Jsou shodné s požadavky strukturálně funkcionálního přístupu, jak se ho používá v mikrofunkcionální sféře.

Když G. Homans zdůrazňuje svou teorii malé skupiny, nevstupuje v žádném případě jako empirik. G. S. Antipinová tvrdí, že strukturálně funkcionální analýza malé skupiny jako sociálního systému je ohniskem Homansovy koncepce. Uvedené hodnocení vyplývá z rozboru základních Homansových prací, především práce *Human Group*, která vyšla v roce 1950. Také v projevu, který přednesl jako president Americké sociologické asociace na jejím výročním zasedání, vyslovil toto hodnocení funkcionalismu: „Tento směr vládl po dobu celé generace. Nyní se mi zdá, že možnosti funkcionalismu jsou již vyčerpány a že je překážkou na cestě k pochopení sociálních jevů.“²⁰

Výchozím Homansovým pojmem je struktura elementů malé skupiny, zkoumané jako systém. Skupina má dva takové „systémy“: „vnější“ systém, tj. vzájemné působení skupiny a okolí, a „vnitřní“ systém, tj. vzájemné působení elementů uvnitř skupiny. Z Homansova hlediska lze v krajním případě vymezit pět těchto „elementů“: aktivitu, city, vzájemné působení, normy a hodnoty. To jsou hlavní rysy skupiny, které Homans zkoumá jako elementy umožňující mu analyzovat strukturu skupiny a zobrazit ji jako určitý systém.

Pro Homanse je typický popis fungování skupiny na základě praxe běžné v kybernetice. Všechny rysy skupiny jako systému jsou jednoduchým přenesením rysů systé-

mu známého v kybernetice. Tento způsob je v současné buržoazní sociologii velmi rozšířený. R. Bales, druhý představitel funkcionalismu, při charakteristice pojmu systém v teorii informace píše: „malá skupina je... empirickým příkladem složitého „systému“ zpracování informací... a proto metody modelování těchto systémů je třeba využít při analýze malých skupin“.²¹ Tendence interpretovat různé sociální útvary jako systémy „nenarušuje“ normy sociálního poznání. Naopak, například zobrazení sociální skupiny jako systému představuje pro sociologa mnoho lákavých perspektiv: jestliže jsou elementy systému detailně zkoumány a je určen charakter jejich vazeb a vzájemného působení, otvírá se cesta ke kvalitativnímu vyjádření komponentů systému, což zase umožňuje vytvořit matematické modely. Přitom však stále znovu a znovu vyvstává principiální metodologická otázka, jaké jsou zvláštnosti sociálních systémů, do jaké míry tyto zvláštnosti dovolují přejímat vlastnosti kybernetických systémů a kde je „hranice“, za kterou toto přijímání již není možné. Jinými slovy, kvalita elementů sociálního systému, kvalita vzájemného působení má pro sociologa prvořadý význam; kybernetika se od této kvality odchyľuje, což je vzhledem k její specifičnosti plně pochopitelné.

To ovšem neznamená, že kvalitativní charakteristiky nejsou při určování systémů v kybernetice vůbec přítomny. Například L. A. Petrušenko o systému říká: „Pojem systém je vyjádřením určitého předmětu, jevu nebo procesu jako kvalitativně určeného souhrnu vzájemných vazeb a elementů vytvářejících jeden celek, který je schopen zpětně působit na podmínky své existence a uskutečnit spontánní změny své vnitřní stavby.“²² Takto je tedy systém sám o sobě vždy nějakým kvalitativním určením. Když se popisují složité systémy jako systémy složené z podsystémů a zavádějí se pojmy „struktura“ a „funkce“, směřuje vědecké poznání především ke kvantitativnímu popisu parametrů systému a v tomto se snaží odchyľit se od starého, tradičního „kvalitativního“ přístupu. Je pochopitelné, že také v přírodních vě-

¹⁹ Sorokin, P.: *Diversity and Unity in Sociology*. Report to the VI World Congress of Sociology. New York 1966.

²⁰ Cit. podle: *Strukturno-funkcionalnyj analiz v sovremennoj sociologii*. Moskva 1968, s. 262.

²¹ Citováno podle: *Sociologija segodnja. Problemy i perspektivy*, s. 338.

²² Petrušenko, L. A.: *Princip obratnoj svjazj*. Moskva 1967, s. 23.

dách jde o to, aby se všechny popisy biologických systémů převedly na kvantitativní charakteristiky. Ale biolog nepřijímá kybernetický model mechanicky. Je známo, že biologie řeší problémy systémového a strukturálně funkcionálního přístupu s velmi úzkostlivým ohledem na specifiku biologických útvarů i podmínek, které je vytvářejí.

Přejímání kybernetického aparátu v sociologii může být užitečné zřejmě jen za předpokladu stejně svědomitého přístupu.

Z tohoto hlediska se Homansova koncepce jeví jako krajně protikladná. Užitečnost přístupu samého je u něho často spojena s takovým omezením, že zaniká to hlavní, co musí sociologa zajímat — kvalitativní charakteristika osob vytvářejících skupiny. Homans sám je touto okolností znepokojen. Právě proto jako alternativu funkcionalismu zdůrazňuje „návrat k člověku“ (viz zmíněný projev na zasedání Americké sociologické asociace) a kritizuje Parsonse, že odsunul „systém jedince“ za hranice „sociálního systému“. Celá Homansova koncepce je pokusem sjednotit systémový přístup s mezilidskými vztahy v malé skupině. S tím souvisí jeho zájem o výzkumy „malých skupin“ a nikoli o globální problémy společnosti.

Homans je však i teoretik. Oblastí jeho teoretických zájmů je mikrofunkcionalismus. Mnohem „empiričtější“ v této oblasti jsou práce skupiny sociologů, které jsou zaměřeny na „skupinovou dynamiku“. K. Levin — z pozic funkcionalismu a využívá myšlenky Gestaltpsychologie — rozvinul ideu osobnosti jako dynamického energetického systému, který, i když se mění, přece jen směřuje k rovnováze. Aby rozvinul a zdůvodnil tyto myšlenky, realizoval Levin na Massachusettském technologickém institutu řadu empirických výzkumů, které se týkaly problémů vůdcovství ve skupinách, vzniku skupinových konfliktů atd.

Je zajímavé, že právě Levinovy experimentální práce vedly k určitému přesunu zájmu při zkoumání malých skupin, zejména k přesunu od strukturálního aspektu k dynamickému aspektu sociálních interakcí.²³ V tomto smyslu mají body Mertonova paradigmatu ve sféře funkcionálního výzkumu malých skupin velký význam.

I zde badatel nutně naráží na to, že charakteristiku skupiny (stejně jako společenosti vůbec) nelze podat jen z hlediska jejího „přežití“, „rovnováhy“, „jednoty“ atd. Skutečný proces interakce individuí v různých sociálních skupinách nutí badatele k analýze protikladných faktorů, které vedou k narušení takové „rovnováhy“ a ke vzniku různých „odchylek“, „změn“ apod. Nepružné funkcionální schéma systému se zde jeví jako protiklad empirického materiálu.

Není proto náhodou, že všechny tradiční pojmy funkcionální analýzy jsou ve sféře mikrofunkcionalismu striktně respektovány daleko méně než ve sféře makrofunkcionalismu. Není také náhodou, že celá řada podstatnějších rozporů strukturálně funkcionální analýzy vyrůstá na půdě zkoumání malých skupin a „skupinové dynamiky“. Jedním z těchto rozporů je neslučitelnost aspektu statickosti systému a aspektu jeho změn v klasickém schématu funkcionalismu.

V kritice funkcionalismu (jak nemarxistické, tak i marxistické) se vytvořila určitá tradice konstatovat tuto neslučitelnost a přijímat toto konstatování jako axiom, jako „obecné tvrzení“. Přitom by bylo nutné poněkud podrobněji zkoumat reálné projevy uvedeného protikladu strukturálně funkcionální analýzy, zejména jeho specifikum v mikrofunkcionalismu a makrofunkcionalismu, aby bylo možno určit, zda tento protiklad vyplývá z „vnitřní“ povahy funkcionalismu, nebo zda do něho pronikl „zvenčí“ — např. z obecných pozitivistických metodologických hledisek.

Z toho důvodu je třeba se vrátit k těžkostem, s nimiž se setkává makrofunkcionalismus. V současné etapě rozvoje strukturálně funkcionální analýzy v sociologii je za jejího hlavního teoretika jednomyslně považován T. Parsons. Především on je autorem nejen strukturálně funkcionální metody, ale i funkcionální teorie společnosti. Dvě nejdůležitější Parsonsovy práce, věnované teorii „sociálního jednání“ a problematice systémů v sociologii, ukazují na dvě hlavní části jeho koncepce.

Jak je známo, základní Parsonsovou myšlenkou je zkoumání systému lidského jednání jako objektu sociálních věd a zařazení tohoto systému do obecného systému

²³ Bekker, G. — Boskov, A.: *Sovremennaja sociologičeskaja teorija v jejo prejemstvennosti i izmenenii*, s. 365.

„činnosti“. (Činností rozumí Parsons jakoukoli událost implikující ztrátu energie.²⁴) „Systém lidské činnosti“ obsahuje čtyři podsystemy,²⁵ z nichž každý je také systémem: 1. kulturní systém, 2. sociální systém, 3. systém osobnosti, 4. systém organismu. Sociolog koncentruje hlavní zájem přirozeně na sociální systém, do něhož se opět společnost zařazuje jako podsystem. Společnost jako druh sociálního systému se podřizuje všem zákonům fungování systému. Podle Parsonse to znamená, že zde existují nejméně čtyři základní funkce: 1. přizpůsobení (adaptace), 2. dosahování cílů, 3. udržování vzorů („přežití“), 4. integrace. Ze všech sociálních systémů dosahuje společnost nejvyšší úroveň vlastní „regulace“ ve vztahu k „prostředí“.²⁶ které systém obklopuje. Za „prostředí“ můžeme považovat tři ostatní systémy, které jsou součástí „systému lidského jednání“. Tak ve vztahu k sociálnímu systému bude jako „prostředí“ vystupovat i kulturní systém, osobnostní a systém organismu. Společnost jako část sociálního systému je v interakci se všemi těmito „prostředími“ a v průběhu této interakce se realizují funkce přizpůsobení, uchovávání, integrace a dosažení cílů.

Chápání společnosti jako druhu sociálního systému by bylo neúplné, kdyby nebyly určeny strukturální komponenty společnosti. Parsons uvádí čtyři základní komponenty, které vcelku odpovídají základním funkcím: hodnoty, normy, kolektivy, role. Neexistuje přesná shoda každého komponentu s každou funkcí, protože „každá konkrétní strukturální jednotka sociálního systému je vlastně vždy kombinací všech čtyř komponentů“.²⁷

Soubor uvedených pojmů tvoří v Parsonsově teorii určitý pojmový rámec, který sám nazývá „systémem souřadnic“ nebo „systémem výběru“. Je základním pojmovým schématem, jehož pomocí lze popsat na jedné straně jakoukoli činnost individua (dodatečně se zde zavádějí pojmy „činitel“, „ego“, „alter“ atd.) a na straně druhé fungování společnosti jako celku. Pyramida abstrakcí vytvořená Parsonsem je poměrně rozvětvená, složitá, málo prakticky srozumitelná, a tím méně použitelná v empirických výzkumech. Avšak i při zkoumání

problémů na úrovni „vysoké abstrakce“ vykazuje Parsonsovův přístup řadu jasných protikladů. Zejména při rozboru jeho „systému souřadnic“ se objevují všechny základní metodologické těžkosti strukturálně funkcionální analýzy používané v současné buržoazní sociologii.

Největší těžkostí je problém, jak vysvětlit procesy změn, které probíhají v sociálních systémech, a zejména ve společnosti. Podobně jako u mikrofunkcionalistů objevuje se tento problém stejně výrazně i při Parsonsově zkoumání velkých systémů – společností. Jak „vepsat“ do daného „systému souřadnic“ proces sociálních změn probíhajících ve společnosti? V kterém „průsečniku“ adaptace, integrace, uchovávání a dosahování cílů můžeme najít zdroj změn? Na tyto tradiční otázky kritiky je Parsons nucen odpovědět. Určitým východiskem pro hledání zdroje změn je Mertonem navržené rozlišení funkcí a disfunkcí, zjevných a latentních funkcí, ale jak správně poznamenává W. Moore, funkcionalismus z tohoto rozlišení nevyvozuje příslušné a rozhodující závěry.²⁸

Určit některé zdroje změn uvnitř systému skutečně ještě neznamená odpovědět na otázku, jak se mění systém jako celek, jak je začleněn „cíl systému“ do obecného procesu změny společnosti. V jedné ze svých posledních prací Parsons objasňuje právě tuto situaci. Přijímá základní myšlenky sociokulturní revoluce, i když nesushlasí s interpretací, jakou jí dávají klasičtí evolucionisté. Předpokládá, že hlavním zdrojem změn systémů, jimiž se začleňují do obecného procesu evoluce, je proces diferenciací, který existuje v každé společnosti.

Z hlediska strukturálně funkcionálního přístupu může být taková diferenciací objasněna takto: Každý element nebo souhrn elementů systému se podle toho, jak funguje systém, dělí obvykle na dvě části, z nichž každá se od původního elementu či souhrnu elementů liší jak strukturou, tak i funkcionálním významem pro širší systém, do něhož se včleňuje.²⁹

Důkazem vyšší rozvinutosti nového systému je skutečnost, že každý vzniklý podsystem (např. každý z dvojice elementů, které se vyčlenily při dělení elementů „by-

²⁴ Parsons, T.: *Societies. A Historical and Comparative Analysis*. New York 1967, s. 28.

²⁵ Ve většině prací mluví jen o třech. Čtvrtý systém – „systém organismu“ – uvedl ve své poslední citované práci.

²⁶ Parsons, T.: Cit. dílo, s. 9.

²⁷ Tamtéž, s. 19.

²⁸ Moore, W.: *Social Change*. New York 1966, s. 10.

²⁹ Parsons, T.: Cit. dílo, s. 22.

valého“ systému) zvyšuje svou „schopnost adaptace“, tj. v porovnání s předešlým systémem lépe zabezpečuje plnění funkcí.

Konkrétně to znamená, že lidé nebo celé kolektivy se stávají produktivnějšími – v té míře, jak roste funkcionální diferenciací – mnohé sociální instituce ztrácejí svoje staré funkce (např. rodina ztrácí část funkcí spojených s hospodářstvím), ale tím úspěšněji plní ostatní funkce atd. Vidíme, že směr této diferenciací je úplně jednoznačný. Je to především funkcionální diferenciací, vedoucí ještě k většímu růstu adaptivních, přízpůsobovacích funkcí systému, která je podle Parsonse základem „paradigmatu evoluční změny“.³⁰

Celý proces historického vývoje můžeme zobrazit jako nekonečnou nit funkcionální diferenciací, stále více a více zvyšující stálost vznikajících společností. Parsons uvádí tři etapy sociokulturní evoluce: primitivní, přechodné a soudobé společnosti.³¹

Komparativní analýza etap ukazuje, že existují různé fáze existence struktury společnosti. Podle Parsonse je zvlášť důležité nejen zachytit samotný proces změny, ale i různé fáze vývoje struktury, tj. některé výsledky změny. Evoluce společnosti není tedy procesem vývoje, ale postupnou existencí různých struktur. V tomto významu uznání změn neznamená skutečné uznání historismu. V nejlepším případě se dá říci, že toto pojetí počítá se změnami, nikoli však s vývojem společnosti. Sám Parsons dochází k závěru, že považovat evolucionistickou teorii za historickou, tj. přiznat, že obsahuje princip historismu, znamená být v zajetí dogmatu.³² Podle takové specifické interpretace strukturálně funkcionální analýzy je možné uzнат fakt sociální změny, ale není možné uzнат fakt společenského vývoje.

Proto není úplně přesné stavět strukturálně funkcionální analýzu v sociologii jako popis „statiky“ proti principu historismu jako popisu „dynamiky“ společenského vývoje. Současná forma strukturálně funkcionální analýzy v buržoazní sociologii, jak vidíme, začleňuje moment změny přímo do popisu systému. Z toho důvodu není správné ji obviňovat z naprostého ignorování společenského života. Podstata věci spočívá v tom, že uznání dynamiky společenských jevů ještě neznamená uzná-

ní jejich historického vývoje. Z hlediska analýzy metodologických prohřešků funkcionalismu je správné stavět proti sobě nikoli *statiku* a *dynamiku*, ale *fungování* a *vývoj*. S tímto rozparem se nevyrovnává ani mikrofunkcionalismus, ani makrofunkcionalismus. Proto kritika takových metodologických nedostatků vychází i v buržoazní sociologii od „nefunkcionalistů“.

Nejdůležitějším doplňkem, který je navrhován jako zlepšení strukturálně funkcionální analýzy, je zvláštní, speciálně vypracovaná „teorie sociálních změn“. I když se nebudeme nyní zabývat detaily této koncepce, můžeme říci, že sotva může zásadně změnit podstatu problému. Jak jsme viděli, problém začlenění komponentů „změny“ do strukturálně funkcionálního modelu společnosti není v podstatě problémem ani pro funkcionalisty samé. I když autoři „teorie sociálních změn“, zejména W. Moore, navrhuji řadu podstatnějších oprav než sami funkcionalisté, přece nepřekračují dělení „statika – dynamika“. Hlavním úkolem je však řešení problému „fungování – vývoj“. V této souvislosti vzniká zásadní otázka, je-li vůbec možné odhalit povahu a hybné síly procesu vývoje v rámci strukturálně funkcionální analýzy?

Podle našeho názoru jde skutečně o dvě řady problémů spojených s existencí sociálních systémů: problém jejich fungování a problém jejich vývoje. Strukturální analýza je vlastně metodologickým přístupem, umožňujícím popis procesů spjatých především s prvním okruhem problémů. Strukturálně funkcionální analýza nemůže a ani nemusí pretendovat na to, aby byla jedinou, univerzální metodou analýzy sociálních systémů. Problémy vývoje těchto systémů se v plném rozsahu řeší na základě jiných metodologických principů, zejména historické metody. Oba způsoby analýzy, pojaté jednotně, zabezpečují skutečně vědecký přístup k poznání tak složitých jevů, jakými jsou sociální systémy. Od strukturálně funkcionální analýzy se v tomto případě vyžaduje pouze vytvoření takových schémat fungování systému, která by již charakteristikou elementů pomohla odhalit zdroje vývoje a protikladů, které při fungování vznikají. Není-li tomu tak, významný a produktivní výzkumný přístup se mě-

³⁰ Tamtéž, s. 21.

³¹ Tamtéž, s. 3.

³² Tamtéž, s. 3.

ní v brzdu poznání a vede k určité metodologické strnulosti badatele.

Hovoříme-li o příčinách strnulého přístupu k řešení problémů současné buržoazní sociologie, nelze pominout ideologický obsah a orientaci strukturálně funkcionální analýzy a koncepce „sociálních změn“. Na všeobecně konzervativní hledisko první koncepce upozorňovali téměř všichni teoretikové funkcionalismu. Přestože Merton konzervativnost funkcionalismu zpochybňuje a snaží se dokázat jeho „ideologickou neutralitu“, můžeme jeho argumenty stěží považovat za přesvědčivé. Patrně sama idea stálosti, stability společnosti je určitým metodologickým odrazem obecné ideologické orientace buržoazního myšlení. Z této ideologické orientace konečkonců pramení „metodologický zákaz“ překročit meze fungování daného systému společenských vztahů.

Zejména příliš velký důraz na myšlenku fungování, stability, který vylučuje hledání zdrojů vývoje, je nepochybně určitým způsobem spjat s ideologickým hlediskem odklonu od analýzy reálných sociálních protikladů ve společnosti. Přitom „konflikty“ — jsou-li konstatovány — zůstávají konflikty mezi „odchylným chováním“ a „stabilním systémem“. Avšak „odchylné chování“ samo je produktem daného systému společenských vztahů, výrazem hlouběji ležících protikladů, a zejména třídních antagonismů v buržoazní společnosti. Je pochopitelné, že tato souvislost není přímá a bezprostřední, ale přesto existuje.

Je proto účelné oddělit ve strukturálně funkcionální analýze ten obsah, který ve specifické formě odráží všeobecný pohyb současné vědy k systémovému zkoumání

objektů. k užitečnému zkoumání vzájemné vazby struktur a funkcí v těchto objektech. od toho, co je nevyhnutelným výsledkem „zatížení“ podstaty sociologické teorie a metody ideologickým kontextem. Nejdůležitějším úkolem v tomto smyslu je využít principy strukturálně funkcionální analýzy v rámci jiného metodologického a teoretického hlediska sociologie, v rámci materialistického pojetí dějin. Tímto úkolem se v určité míře zabývají marxističtí sociologové.

Důležitou podmínkou pozitivního řešení problému je vždy kritický pohled na protikladné názory. V soudobých podmínkách boje marxistické a buržoazní ideologie neprobíhá vždy metodologická hranice po linii mezi analýzou sociálních jevů na jedné straně a způsoby této analýzy na straně druhé. Někdy je značně složité objevit tuto hranici. Rozvoj soudobé vědy „unifikuje“ prostředky vědeckého poznání v té míře, že dělicí čára může probíhat *uvnitř* určitého principu zkoumání. S takovým „rozdělením“ se setkáváme i v případě strukturálně funkcionální analýzy. Nelze říci, že funkcionalismus je metodologií západní sociologie a „protiklad funkcionalismu“ je metodologií marxistické sociologie. Přesnější bude závěr, že strukturálně funkcionální analýza je určitý, poměrně široký princip současného vědeckého poznání, jehož se používá jak v rámci nemarxistické, tak i v rámci marxistické sociologie, a v jednom i ve druhém případě se modifikuje v souladu s různými širšími principy filosofické metody, s různými ideologickými hledisky a různým sociálním úkolem výzkumu.³³

³³ Přetištěno ze sborníku statí *Očerki metodologii poznaniija socialnych javlenij*. Moskva, Mysl 1970, s. 214—246.

poznaniija socialnych javlenij. Moskva, Mysl 1970,

1. Počátky kapitalistického „vědeckého řízení“ a plánování

Řízení je vždy součástí a podmínkou fungování zcela určitého systému a nese jeho charakteristické rysy.

Tak také kapitalismus, jakmile si ve třetím stadiu svého vývoje vytváří adekvátní materiálně technickou základnu, rozvíjí současně svůj vědecký systém vnitropodnikového řízení a na jeho základě uskutečňuje v období mezi dvěma světovými válkami rozsáhlou *kapitalistickou racionalizaci výroby*.

Taylorův *Scientific Management*, jehož základní prvky najdeme i v každém současném vnitropodnikovém systému řízení, měl své vědecké prvky v rozboru pracovního cyklu chronometrickou metodou a v metodě normování práce. Kapitalismus tyto vědecké prvky ideálně využil v zájmu svých cílů, které poprvé přesně formuloval K. Marx: „*S pomocí dané masy bohatství získávat pokud možno nejvíce nadproduktu či nadhodnoty.*“

Duševní a řídicí složky práce byly důsledně uzurpovány kapitálem a dělník byl přeměněn v nemyslicí přívěsek stroje, manipulovaný z organizačního centra, výstižně Taylorem nazvaného *Thinking Department* (odbor, který myslí) prostřednictvím systémů mistrů, kteří za dělníka seřizují a udržují stroje, učí ho racionálním pohybům a nutí ho k vyšší intenzitě práce.

Chtěl-li dělník dosáhnout *minimální mzdy*, odpovídající jeho prosté reprodukci, musel dosahovat „vzorové normy“, jejíž překračování bylo stimulováno progresivně zvyšovaným mzdovým systémem. Dělník tak byl nucen k zvyšování intenzity práce až k svému sebeničení — a po opotřebování byl vyměněn za novou sílu z rezervní armády nezaměstnaných.

Tento „vědecký systém ždímání potu“, jak jej výstižně nazval V. I. Lenin, skvěle

odpovídal charakteristickým rysům kapitalistického společenského systému, který v zájmu honby za maximálním ziskem despoticky manipuluje vykořisťovanou masu pracujících, neustále obnovuje adekvátní *manufakturní dělbu práce*, úzkostlivě *šetří práci minulou (kapitálem) a současně hromadně ničí živou pracovní sílu ve stoupě výrobě*.

Základním principem teorie a praxe kapitalistické racionalizace byla *maximalizace zisku a minimalizace mzdy*, která nutně vyústila ve velkou, tehdy v celém kapitalistickém světě rostoucí krizi z nadvýroby. Masa výrobků narazila na zužující se trh v téže době, kdy celospolečenské plánování národního hospodářství první socialistické země — Sovětského svazu — začalo dosahovat prvních velkých úspěchů.

Pod hrozbou hospodářského krachu sáhl kapitalismus k centrálním zásahům do národního hospodářství, umožněných zespoledenštěním práce v monopolních měřítkách. Charakteristickým příkladem těchto snah byl americký *New Deal*, který omezil posvátný princip svobodného obchodu (*laissez-faire*) státními zásahy do soukromé výroby. Americký úřad pro zemědělské vyrovnávání (*Agricultural Adjustment Administration*) tehdy uzavřel smlouvy se stovkami pěstitelů bavlny, pšenice, kukuřice atd., aby za státní subvenci *snížili výrobu*. Odbor pro hospodaření kávou učinil opatření, aby 30 % zásob kávy bylo zničeno nebo „využito“ jako palivo.

Soustava „*laissez-faire*“ se zhroutila, ale cíl kapitalismu — maximální zisk — byl nezbytně dán do vínku i rodícímu se kapitalistickému plánování.

V podmínkách, kdy výroba předstihla spotřebu, by další výroba snižovala ceny a tím i zisky. Bylo tedy logické *plánovat nedostatek*. Stolberg a Vinton tehdy ve své knize *Ekonomické důsledky New Dealu* výstižně napsali: „Pořádné zemětřesení od

* Referát pro mezinárodní diskusi marxistů *Spojení výsledků vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu*. Berlín 7.—9. června 1972.

Atlantiku k Pacifiku by bylo dokázalo obnovit nedostatek mnohem účinněji a ti, kteří by ho přežili, by pak mohli pracovat pro slávu Big Businessu mnohem účinněji než New Deal.¹

Mezi pokusy řešit kapitalismu vlastní rozpor mezi organizovaností uvnitř podniků a tržní živelností v rámci celospolečenském patřil ve třicátých letech i pověstný technokratický *Plán hojnosti (Plan of Plenty)*.²

Technokraté chtěli zrušit živelný peněžní oběh a nahradit ho plánovitým centrálním manažerským řízením. Výroba a spotřeba veškeré materiální i lidské energie měla být evidována pomocí energetických jednotek – ergů – a plánovitě používána ve prospěch lidstva i každého jednotlivce. Technokraté – i přes utopičnost své doktríny – chtěli „zrušit monopolistické soutěžení“, a proto byli nařčeni z „kulturního bolševismu“. Sama buržoazie již ve třicátých letech technokratismus zlikvidovala, aby v období nástupu vědeckotechnické revoluce znovu začala křísit technokratické ideje různých manažerských, terciárních a postindustriálních společností, které by měly nahradit vizi komunismu.

George Friedmann ve třicátých letech ve své knize *Krise pokroku* skvěle charakterizoval technokratismus jako „nemoc“, „křeče idejí pokroku“, kdy „technokraté zavřeli oči před sociálními podmínkami výroby v historické kapitalistické skutečnosti a přenesli svá dobrodiní do světa fyzikomatematického, kde se jim nic nemůže postavit na odpor“.³

Mezi různé pokusy o konstrukci „modelu řízení“ patřil i svérázný „model“ řízení zkonstruovaný koncem 60 let v socialistickém Československu skupinou ekonomů kolem Oty Šika, který se měl stát nástrojem přeměny socialistické ekonomiky v kapitalistickou.

Jestliže technokraté chtěli zavést jakési společenské vlastnictví energie jako nezbytnost celospolečenského řízení, pak naopak Šik se pokusil socialistické vlastnictví výrobních prostředků zrušit a vrátit se daleko nazpět do kapitalistického období „laissez-faire“. Plán měl být podřízen tržnímu mechanismu, socialistická soutěž nahrazena konkurencí, měl být zrušen jed-

notný systém odměny za práci a mezi ekonomické stimuly zařadili šikovci i nezaměstnanost.

Během necelých 2 let, kdy prvky tohoto „modelu“ pronikly do systému československého řízení, se národohospodářský plán téměř rozpadl, třikrát byly zvýšeny ceny a životní úroveň pracujících začala prudce klesat. V důsledku prohlubující se inflace a nástupu revizionistických a oportunistických sil se Československo dostalo do hluboké, vlastními silami neřešitelné krize.

Sám vývoj socialistické reality rozmetal buržoazní „ideje“ šikovců jako zcela cizí socialistickému společenskému organismu.

Od doby vyhlášení *New Dealu* se monopolní stát stále více vměšuje do řízení kapitalistické ekonomiky, ať již přímo (státní vojenské zakázky a subvence, stimulování masové spotřeby), nebo zprostředkovaně (cenová, úvěrová a daňová politika). Avšak jak v teorii, tak i v praxi kapitalistického řízení vládne eklekticismus, jednostrannost podtrhující vždy jen jednu dílčí stránku složité společenské reality, která se při sebedokonalejších řídicích metodách dostává dříve či později do rozporu s celou realitou společenského rozvoje.

2. Vědeckotechnická revoluce a krize kapitalistického řízení

V. I. Lenin charakterizoval revoluci jako „zásadní přeměnu, která nemění staré opatrně, pomalu a postupně, ale láme je v samém jeho podstatě. Revoluce nejen láme staré, ale vytváří nové.“

Tato charakteristika se plně vztahuje i na vědeckotechnickou revoluci, jejímž objektivním základem je revoluční převrat ve výrobních silách a důsledkem jsou hluboké přeměny v povaze lidské práce a v celé společenské struktuře.

Ve vysoce automatizované výrobě přítomnosti nastupuje na místo dřívější masy nekvalifikovaných dělníků armáda vysoce kvalifikovaných univerzálních profesí seřizovačů, údržbářů a opravářů, kteří přejímají řídicí funkce dřívějších Taylorových mistrů. Taylorův *Thinking Department* se jakoby rozplynul v dělnické mase, na niž nové podmínky výrobního procesu kladou nové požadavky: vyšší vzdělání a kvalifi-

¹ Stolberg, B. – Vinton, W. J.: *The Economic Consequences of New Deal*. New York, Harcourt, Brace and Comp. 1935, s. 85.

² Blíže viz Scott, H. and Others: *Introduction to Technocracy*. London 1933.

³ Friedmann, G.: *Krise pokroku*. Praha, SVU Mánes 1937.

kaci, rozvoj technicko-organizační iniciativy, vyšší odpovědnost za nákladné zařízení a přesný chod technologického procesu, samostatnost v rozhodování. Všestranný rozvoj pracujícího člověka se stává nutností rozvoje samotné výroby. Všechny tyto požadavky jsou v rozporu s principy tradičního kapitalistického *Scientific Managementu* a s cílovými funkcemi kapitalismu, neboť investice do člověka snižují maximalizaci zisků a minimalizace mezd plodí kromě nadvýroby i kulturně technickou a kvalifikační zaostalost.

V podnikové sféře se široce rozvinula behaviorální kritika tradičního *Scientific Managementu*, podtrhujícího úlohu lidského faktoru a mezilidských vztahů (Human Relations). Je zřejmé, že starý *Scientific Management* se přežil, avšak kapitalismus může tento způsob jen reformovat.

Vědeckotechnická revoluce je spjata s obrovským rozvojem společenské dělby práce a z ní vyplývající kooperace v měřítkách celospolečenských i mezinárodních. Vysoký stupeň zespolenštění práce vyžaduje celospolečenské řízení, založené na rozvoji vědy.

Vysoký rozvoj výrobních sil a s ním spjatý rozvoj akumulace kapitálu ještě v šedesátých letech byl základem velkého optimismu, pokud jde o vědecký a technický rozvoj kapitalismu. Počátky vědeckotechnické revoluce vyvolaly v USA rozpor mezi stoupající poptávkou po nekvalifikovanějších pracovnících a jejich nabídkou a podnítily začátek velkého „kupování vědců“ z jiných zemí. Dnes je zhruba 8 0/0 doktorů věd v průměru USA imigranti.

Jestliže v letech 1953–61 činily v USA průměrné roční přírůstky nákladů na výzkum 13,7 0/0, pak v letech 1961–70 tyto přírůstky poklesly na 8,9 0/0 a v letech 1960–1971 dále poklesly na 4,8 0/0. Počínaje rokem 1970 byla provedena rozsáhlá „úsporná opatření“ v oblasti dotace vědy. V roce 1971 se poprvé od velké krize třicátých let objevuje v USA nezaměstnanost přírodovědců a inženýrů; zaměstnání ztratilo asi 100 000 lidí, z nichž 40 000 bylo zaměstnáno ve výzkumu a vývoji. *United States News and World Report* z 25. ledna 1971 označuje ve stati *Deprese v oblasti vědy* tento stav za „celonárodní problém“. Podobně je tomu s vysokým školstvím.

Zpráva OECD vypracovaná pod vedením profesora Brookse a vydaná v r. 1971 v Paříži pod názvem *Science, Growth and Society* konstatuje, že „vize ekonomického růstu byla nahrazena pocitem nejistoty (a feeling of unease) před otevírajícími se vyhlídkami“. Dochází ke „zduřazení činitelů disharmonie mezi ekonomickým růstem, vědou a technikou“.⁴

Známý profesor Yaleské university D. S. Price, který kdysi správně předpověděl velký rozvoj vědy v padesátých a šedesátých letech, předložil XIII. mezinárodnímu kongresu dějin v Moskvě referát s charakteristickým názvem *Nezbytnost úpadku*. Profesor Price považuje současné krizové jevy ve vědě a školství za projev „nasyčenosti“ americké společnosti vědou a technikou a tvrdí, že v nejbližší době nezbytně musí k podobným jevům dojít i v SSSR.

Avšak příčinou těchto krizových jevů není ani věda, ani technika, ale kapitalistický společenský systém založený na soukromém vlastnictví výrobních prostředků, který vylučuje plánování v celospolečenském zájmu. Již v roce 1934 to přesně vystihla Barbara Wootonová, která ve své knize *Plánovat či neplánovat* napsala: „Dokud jsou výrobní prostředky majetkem soukromníků... výroba oceli bude plánována tak, aby byl vytvořen ráj ocelářů, výroba piva tak, aby vytvořila ráj pivovarníků... konečný výsledek se dá vystihnout slovy, že spíše se plánuje proti společnosti než pro společnost.“⁵

Jinými slovy totéž vyjádřil známý manifest *The Tripple Revolution*, v němž se v roce 1964 psalo: „Současný systém povzbuzuje činnosti, jež mohou vést k soukromému zisku, a zanedbává ony aktivity, které mohou zvýšit bohatství a kvalitu života naší společnosti.“⁶

Za těchto podmínek se vývoj může dít jedině na základě „plánovitého“ vytváření disproporcí, jejichž zrušení se děje čas od času živelně, katastroficky.

K mnoha hlasům potvrzujícím současnou krizi v kapitalistickém způsobu řízení připojuje se i tak úhlavní nepřítel komunistické ideologie, jako je Zbigniew Brzezinski, který ve své knize *Between Two Ages* píše, že vědeckotechnická revoluce „... má stálou tendenci ovlivňovat americkou společnost převážně neplánovitým způsobem“

⁴ Brooks, H.: *Science, Growth and Society. A new Perspective*, OECD, Paris 1971, s. 19. 26.

⁵ Wooton, B.: *Plan or No Plan*, London, Gollancz 1939, s. 320.

⁶ *The Tripple Revolution*, New York 1964.

— a v důsledku toho dochází k „ostrému konfliktu mezi technickým úspěchem a sociálním selháním“.⁷

Tak se po období, kdy se buržoazní teoretikové a revisionisté marxismu snažili dokázat „zastaralost“ Marxových závěrů, znovu potvrzuje všeobecná platnost jeho tvrzení, že „role buržoazní společnosti spočívá v tom, že v ní *a priori* neexistuje žádné vědomé společenské regulování výroby. Rozumné a přírodně nezbytné si razí cestu jen jako slepě působící průměr.“

3. Vědeckotechnická revoluce a socialistické řízení

V roce 1936 výstižně napsali manželé Webbovi ve své knize *Sovětský komunismus, nová civilizace?*: „Ze všech sociálních vymožeností sovětského komunismu je nejdůležitější záměrné plánování celé národní výroby, distribuce a směny, jehož úkolem není prospěch několika jednotlivců, nýbrž zvýšení spotřeby celé společnosti.“⁸

Na základě likvidace soukromého a nastolení společenského vlastnictví výrobních prostředků doplňuje socialismus vysoké zespolečnění práce *novou silou celospolečenského plánovitě kooperace*.

Jak ukazoval V. I. Lenin, socialismus je povolán vytvořit „*vyšší typ společenské organizace . . . a tím i společenské produktivity práce . . . v tom je jádro věci, v tom je zdroj síly a neodvratného, úplného vítězství komunismu*“.⁹

V tomto ohledu jsou zcela oprávněně současně obavy pánů Brzezinských, že socialismus má lepší podmínky pro rozvoj inovací.¹⁰

Na základě nových *společenských podmínek* vytváří socialismus i své zcela *nové cílové funkce* veškerého plánování a řízení nikoli jen pro výrobu a zisk, ale *pro člověka a jeho hmotný i kulturní rozvoj*. Na základě toho dochází i k změnám v prostředcích řízení.

Kapitalistický princip *maximalizace intenzity práce* je zaměněn principem *optimalizace pracovních podmínek, princip despotické manipulace principem rozšiřu-*

ující se účasti pracujících na řízení. Základním principem socialistického řízení se stává demokratický centralismus, spojující direktivní rozhodování centra s iniciativou nižších článků řízení.

Socialistické plánování a řízení bylo od počátku spjato s vědeckým a technickým rozvojem. Kolem prvního sovětského plánu Goelro soustředil Lenin pod vedením G. M. Kržižanovského výkvět tehdejší ruské vědy.

Socialistické řízení není nějakým neměnným, strnulým systémem. Rozvíjelo se jednak ve společenské mikrosféře jako *vědecká organizace práce* či komplexní socialistická racionalizace, jednak v makrosféře jako *národohospodářské plánování* a neustále do sebe vstřebávalo nejprogressivnější objevy společenských věd.¹¹

Spojení výsledků vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu je především závislé na plném uplatnění schopnosti socialismu cílevědomě organizovat a řídit společenské procesy v podmínkách integrované socialistické soustavy.

To podtrhuje nutnost *rozvoje dokonalejších vědeckých metod předvídaní dlouhodobých vývojových perspektiv*. Tuto tendenci přechodu k dlouhodobému plánování vyjadřuje velký rozvoj prognózování ve všech socialistických zemích.

Rozvoj mezinárodní socialistické integrace v rámci členských zemí RVHP, která přechází od dvoustranných dohod k *mezinárodní koordinaci národohospodářských plánů*, postupně vytváří možnost *zahájení prognostických prací na perspektivě celé socialistické světové soustavy*.

Taková perspektiva odpovídá objektivnímu stupni rozvoje dělby a kooperace práce, která v období vědeckotechnické revoluce nutně přerůstá rámec jednotlivých zemí.

Jelikož období vědeckotechnické revoluce je na rozdíl od období nižších stupňů industrializace charakterizováno revolučními kvalitativními zlomy v dosavadních lineárních trendech vývoje, stává se dosud převládající *extrapolační metoda* nedostačnou a do popředí se dostává *metoda modelování* budoucích celospolečenských

⁷ Brzezinski, Z.: *Between Two Ages*. New York 1970, s. 219—220.

⁸ Webb, Sidney and Beatrice: *Soviet Communism — A New Civilization?* New York, Charles Scribner's Sons 1936, II, s. 6.

⁹ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29, s. 413.

¹⁰ Blíže viz Kutta, F.: *The Social Conditions of*

Solving the Crisis of the System of Organization and Management. Papers of VII. Congress of Sociology, Varna 1970.

¹¹ Blíže viz Kutta, F.: *Lenin i naučnaja organizacija truda*. Materiály mezinárodní vědecké konference „Světová socialistická soustava, uskutečnění idejí leninismu“. Moskva 1970, s. 632—658.

situaci, k nimž lze projektovat vývoj technických, ekonomických a sociálních parametrů.

Rozvoj modelování není myslitelný bez rozsáhlého využití matematiky a kybernetizace celých informačních systémů.

Pojem ekonomického řízení, který do socialistické řídicí praxe vnesl V. I. Lenin a který podtrhuje nutnost využití ekonomických stimulů (hmotných i morálních, mzdových, cenových a finančních), je tak rozšířen o teorii a praxi „automatizace řízení“.¹²

V období vědeckotechnické revoluce se formují celé sociálně ekonomické komplexy „věda—technika—výroba“ spjaté složitými meziodvětvovými kooperačními vazbami, které lze cílevědomě řídit jediné systémově, v celospolečenském měřítku, na základě využití nejmodernějších vědeckých technik rozboru.¹³

Socialistické řízení postupně postihuje společenský proces ve všech jeho systémových vazbách, řízení technické a ekonomické stránky je v období nastupující vědeckotechnické revoluce rozšířeno o celý komplex sociálního plánování. Sociální plánování zahrnuje jak přípravnou fázi dlouhodobého plánu (sociální prognóza), tak celou soustavu sociálních cílů a prostředků jejich dosahování na všech stupních řízení.

V podnikové mikrosféře je sociální plánování mohutným nástrojem socialistické racionalizace, jeho obecnou cílovou funkcí je všestranný rozvoj socialistického člověka a jeho životního způsobu. Rozvoj sociálního plánování je jednou ze záruk, že socialismus nebude následovat vzorce „konzumní společnosti“ s jejím zotročením člověka hmotným konzumem a s jejím všeobecným úpadkem kulturní a morálně politické úrovně lidu.¹⁴

Jestliže technická složka řízení je založena na rozvoji vědecké kybernetiky, ekonomická složka na rozvoji ekonomické vědy a sociální na rychlém rozvoji marxistické sociologie, dochází v socialistické teorii řízení k rozsáhlé týmové spolupráci různých vědních disciplín na tvorbě teorie

a praxe optimálního socioekonomického plánování.¹⁵

Tato dlouhodobá práce základního výzkumu na socialistické teorii plánování a řízení má i svou praxeologickou funkci, neboť výsledky výzkumů jsou prostřednictvím praxe hospodářských reforem zaváděny do praktického plánování a řízení.

Socialistické řízení vychází důsledně ze systémového přístupu k objektivní realitě, nezabsolutňuje její jednotlivé stránky (technickou, ekonomickou či sociální), ale spojuje využití všech forem urychlení technicko-ekonomických inovací s všestranným kulturním růstem a rozvojem pracovní iniciativy s cílem neustálého odhalování a mobilizace rezerv růstu produktivity práce i neustálého zvyšování efektivnosti celého společenského systému.

Teorie a praxe kapitalistického a socialistického řízení nemohou být konvergentní, neboť odrážejí zcela rozdílné rysy dvou společenských systémů. Řešení krize buržoazních organizačních systémů není možné cestou jejich dílčích reforem, ale jediné cestou likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků, cestou revoluční změny celého nižšího kapitalistického společenského systému systémem vyšším – socialistickým.

Резюме

Кутта Ф.: Научно-техническая революция и управление

Термин «научное управление» (Scientific Management) появляется в связи с развитием тейлоризма, основы капиталистической рационализации. Система Тейлора последовательно отражала и развивала атрибуты капиталистической общественной системы: целевые функции максимизации прибыли и минимизации заработной платы, последовательное отделение духовных потенций производственного процесса от рабочего класса, узурпацию управляющих функций буржуазией и деспотическая манипуляция эксплуатируемым классом. Результатом функционирования этой системы была чрезмерно тщательная экономия мертвого труда (капитала) при одновременном массовом уничтожении живого труда в толчее производственного процесса.

Широкое использование принципа максимизации прибыли и минимизации заработной

¹² Blíže viz Gluškov, V. M.: *Vyčíslitelnaja tehnika i problemy automatizacii upravlenija*. Moskva, Buduščee nauki 1971.

¹³ Blíže viz Gatovskij, L.: *O komplexnom upravlenii naukoj technikoj, proizvodstvom*. Kommunist 1971, č. 10.

¹⁴ Blíže viz Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení*

v období vědeckotechnické revoluce (Principy socioekonomického řízení). Praha, Svoboda 1973 (v tisku).

¹⁵ Blíže viz kromě výše zmíněné práce: Fedorenko, N. P.: *K voprosu v postrojenij sistem optimalnogo perspektivnogo planirovanija narodnogo chozjajstva*. Věstník Akademie nauk SSSR 1971, No. 5.

платы в масштабе народного хозяйства необходимо привело к углубляющемуся противоречию между растущим производством и суживающимся рынком (потреблением), выливающимся после ряда циклических колебаний во всеобщий кризис капитализма 30-ых годов. Находясь под угрозой хозяйственного краха, капитализм вынужден был осуществлять все более широкие регулирующие вмешательства в принципы «свободного рынка», но уже с самого начала реализации известного американского «New Deal» в основу рождающегося «планирования» положены целевые функции капитализма — погоня за прибылью. При условиях, когда производство опередило потребление, дальнейшее повышение производства привело бы к понижению цен и тем самым и прибылей. Поэтому «New Deal» планирует недостаток, целенаправленно ведет к унчи тожению товаров и ограничению производств а

В период наступающего кризиса появляется своеобразная техническая доктрина, имеющая своей целью отмену денежного оборота и замену его центральным менеджеральным типом управления на основе всеобщественного планирования создания, распределения, потребления энергии.

В 30-ые годы буржуазия сама ликвидирует это направление, чтобы после второй мировой войны, в период наступающей научно-технической революции, опять «воскрешать» основные технолого-детерминистские отправные пункты его в качестве орудия антикоммунизма.

К этим попыткам примыкает также ревизионистская концепция т. наз. чехословацкой «модели управления Шика», нападающая на основы социалистической общественной системы, на общественную собственность на средства производства и народнохозяйственное планирование, и стремящаяся заменить его введенным действия «регулируемого» рыночного механизма.

Как в теории, так и в практике капиталистического управления господствуют эклектизм, односторонность, подчеркивающие всегда одну только сторону сложной общественной действительности, всегда неизбежно приводящей к новым кризисным явлениям.

Наступление научно-технической революции вызвало в США большой оптимизм и рост капиталовложений в науку, которые после десятилетнего «бума» были заменены глубоким упадком. В 1970 г. в первый раз после большого кризиса 30-ых годов появляется огромная безработица среди естественных работников и инженеров, вызванная недостатками во всеобщественном планировании и управлении. Это подтверждает данная Марксом характеристика, именно, что роль буржуазного общества заключается в том, что в ней априори не существует никакого сознательного общественного регулирования производства.

Решение кризиса организационной и управляющей систем возможно только при помощи развития социалистического всеобщественного управления, для развития которого научно-техническая революция создает новые условия. Происходит широкое развитие методов предсказания долгосрочных перспектив развития при помощи прогностической деятельно-

сти, над экстраполяционными методами берут верх методы моделирования на основе широкого использования математики и кибернетики целых управляющих систем. Создаются условия для возникновения оптимального социальноэкономического планирования, включающего все стороны развития общественной системы. Система социалистического планирования связана с социалистической рационализацией, основывающейся на научной организации труда, и с развитием технико-экономического и социального планирования на предприятиях, с развитием комплексной системы заботы о человеке, всестороннее развитие которого является основной целевой функцией всей социалистической системы. Соединение научно-технической революции с социализмом помогает переходу человечества «из царства необходимости в царство свободы» — в систему целенаправленного планирования и управления вековым всеобщественным движением.

Summary

Kutta F.: Scientific and Technological Revolution and Management

The term "scientific management" has come into being in connection with the development of taylorism — i. e. the basis of capitalist rationalization. Taylor's system consistently reflected and developed the attributes of the capitalist social system: the aim functions of the maximalization of profit and minimalization of wages, the consequential separation of spiritual potencies of the production process from the working class, the usurpation of managerial functions by the bourgeoisie and the despotic manipulation of the exploited working class. The resultant of the functioning of this system was the meticulous sparing of past work (of capital), while the living labour force was subjected to mass destruction in the mill of production.

On the national-economic scale, the wide application of the principle of the maximalization of profit and minimalization of wages necessarily led to a deepening contradiction between the growing production and the narrowing market (consumption), ending — after a series of cyclic fluctuations — in the general crisis of capitalism in the thirties. Under the threat of economic failure, capitalism is forced to always more extensive regulative interferences with the principles of "Free Trade"; however, from the very beginnings of the realization of the famous American "New Deal", the aim functions of capitalism — the pursuit of maximum profit — have been based on "planning" that was simultaneously coming into existence. Under conditions when production surpasses consumption, a further increase in production would lead to a decrease in prices and thus in profits. Thus the "New Deal" plans privation and purposefully leads to the destruction of products and to restrictions in production.

In the period of the beginning crisis a specific technocratic doctrine has made its

appearance, endeavouring to "abolish money circulation" and to replace it by central management on the basis of an all-round planning of production, distribution and consumption of energy.

In the thirties, the bourgeoisie itself liquidated this trend, and after World War II — in the period of the beginning scientific and technological revolution — began to "revive" its fundamental technological-deterministic starting-points as an instrument of anticommunism.

The revisionistic conception of the so-called "Sik's model of management" belongs to these attempts. It attacks the foundations of the socialist system, the social ownership of production means, national-economic planning, and simultaneously endeavours to replace it by the spontaneous operation of the "regulated" market mechanism.

Both the theory and the practice of capitalist management are governed by eclecticism, by a one-sidedness underlining only one single aspect of the complex social reality, which always necessarily leads to new phenomena of crisis.

In the USA, the rise of the scientific and technological revolution called forth much optimism and a growth of investments into science which, after a ten years' boom, were replaced by a deep depression. In 1970 — for the first time after the great crisis of the thirties — a large-scale unemployment appears among natural historians and engineers,

caused by deficiencies in all-social planning and management. Marx' characterization is confirmed: "The role of the bourgeois society lies in the fact that it a priori involves no social regulation of production."

The crisis of the organizational and managerial systems may be solved only by the development of the socialist all-social management for which the scientific and technological revolution is creating new conditions. The methods foreseeing long-term developmental perspectives are extensively developed by prognostic activities; extrapolation methods are supplanted by modelling methods on the basis of a wide application of mathematics and of the cybernetization of whole managerial systems. Conditions for the inception of an optimum socio-economic planning embracing all the aspects of the development of the social system are created. The system of socialist planning is connected with the socialist rationalization based on the scientific organization of work, with the development of technical-economic and social planning within enterprises and with the development of a complex system of the care of man whose all-round development is the basic aim function of the whole socialist system. The connection of the scientific and technological revolution with socialism helps mankind to pass from "the realm of necessity to the realm of freedom", to purposefully planning and managing the age-long social movement.

I.

Dílo amerického pokrokového sociologa C. Wrighta Millse bylo ukončeno náhlou smrtí autora v roce 1962. Otevřelo však mnoho aktuálních proudů a dalo nemálo podnětů ke studiu nejpalčivějších otázek sociální teorie i otázek dotýkajících se života lidí v současném rozděleném světě. Plně pochopit význam a dosah Millsova přínosu k sociální teorii i k hodnocení společenské praxe znamená mimo jiné objevit i teoretické a filosofické zdroje, z nichž Mills ve svých studiích a postojích vycházel. K významným zdrojům v tomto smyslu patří americký pragmatismus, přesněji řečeno, mnohé z prvků původního pragmatického učení a způsobu života.

Irving Louis Horowitz, znalec Millsova díla a v určitém smyslu zastánce millsové tradice „nové sociologie“, k této otázce poznamenal: „Mnohokrát již bylo řečeno, že člověk nikdy nemůže zapomenout na svou první lásku. Tuto skutečnost chápu nejen jako romantický problém. Millsovo první intelektuální vzplanutí bylo ve vztahu k pragmatismu.“¹ Potvrzují to četná fakta z rané Millsovy tvorby. Přesto však jeho poměr k pragmatismu a i jeho vlastní koncepce pragmatismu prošly četnými a výraznými změnami. Studium těchto proměn v souvislosti s Millsovou reakcí na proměny sociální skutečnosti čtyřicátých a padesátých let představuje samo o sobě významný předmět sociologického bádání.

Studium vztahu Millse k pragmatismu může v určitém smyslu přispět i k poznání vztahu pragmatismu a marxismu. Dílo C. W. Millse svým způsobem ukazuje, že marxismus a pragmatismus jsou neslučitelnými teoriemi. V Millsově vývoji je patrna tendence, kterou lze vyjádřit

takto: Čím hlouběji byl Mills spjat s pragmatismem a jeho životními maximy, tím výraznější byl i jeho protimarxistický postoj; v souvislosti s chápáním reálných sil a vztahů života současné společnosti nastává u Millse odklon od pragmatismu.

Co znamenal pragmatismus pro Millse jako začínajícího, mladého badatele v sociologii?

Mills obhájil doktorskou disertaci na téma *The Higher Learning in America*, ve které věnoval pozornost dílům nejvýznamnějších tvůrců pragmatismu od Charlese Peirce až po Johna Deweye.² Pragmatismus však pro Millse znamenal mnohem více než studium k dosažení doktorského titulu. V tom smyslu byl jeho poměr k této americké filosofii naprosto nepragmatický. Mills přijal za své dva druhy vlivu, na nichž budoval svůj světový názor a své občanské postoje. Jednak to byla pragmatická orientace na proces poznání a jeho základní komponenty a jednak příklad Williama Jamese v jeho protiimperialistickém postoji a v obhajobě svobod jednotlivce.

Pokud jde o první druh vlivu, lze říci, že po motivační i po formální stránce byl vyvolán příkladem Johna Deweye. Nejde však o dogmatické přijetí tohoto vzoru. Svědectvím toho je vůbec první Millsova publikovaná stať z roku 1939, nazvaná *Language, Logic and Culture*. V této stati je patrný vliv dvou prací J. Deweye: *Logic: The Theory of Inquiry* a *Freedom and Culture*. U Millse pozorujeme však mnohem větší důraz na sociální podmíněnost mentality a idejí, než je tomu u Deweye a jeho důrazu na anticipaci rozdílných důsledků v procesu poznání.

Mills ve své stati upozorňuje na dvě východiska, z nichž lze přistupovat ke zkoumání sociální podmíněnosti idejí. Jde o hledisko historické a hledisko sociopsy-

¹ Horowitz, I. L.: *The Intellectual Genesis of C. Wright Mills*. In: Mills, C. W.: *Sociology and Pragmatism*. New York, Oxford University Press 1966, s. 11.

² Disertaci po smrti C. W. Millse vydal I. L. Horowitz pod názvem *Sociology and Pragmatism* v roce 1964. V této stati cituji z vydání z r. 1966.

chologické. Vědeckému bádání je prospěšná syntéza obou. „Bez formulace vědomí, která připouští, že sociální determinanty mají roli odrazu, ztrácí tvrzení o širší historické rovině na intelektuální vážnosti. Potřebujeme takovou teorii vědomí, která chápe sociální faktory jako podstatné pro mentalitu. Můžeme nazírat problémy sociologie vědění v historické rovině, ale musíme rovněž naše generické hypotézy zkoumat v rovině sociopsychologické.“³

V roce 1939, kdy psal tuto stať (nar. 1916), podléhal Mills některým akademicky traktovaným názorům o jiných teoriích. Odtud také pramení jeho poznámky k marxismu. Zaznívá zde právě tón tradiční výtky, kterou v různých obdobích používají nemarxističtí teoretikové proti marxistům dodnes. Marxismus je redukován jen na ekonomizující učení, které má své politické implikace. Mills byl ještě v této době poplacen takovému výkladu. Když ukazoval na potřebu vytvořit teorii vědomí také na základě sociopsychologického hlediska, vytkl tento nedostatek především marxismu. Napsal: „V současné době potřebuje sociologie vědění mnohem adekvátnější psychologickou základnu, než měla dosud. Mnoho sociologů vědění zamítlo psychologické úvahy jako irrelevantní pro vytváření intelektuálních vzorů. Sociopsychologické aspekty jsou rovněž zamítány nebo se zakuklují do termínů, které maří empirické zkoumání. Tento nedostatek můžeme sledovat u marxistů. Takové obecné termíny, jichž marxisté užívají k vyjádření vztahu „idejí“ a společenských faktorů (např. „odraz“, „determinovat“, „proniknout“), nejsou z psychologického a epistemologického hlediska jasné, zakrývají adekvátní analýzu. Marxisté nepřeložili své termíny do jasných, nedvojsmyslných psychologických kategorií.“⁴

Na konci třicátých let byly Millsovy znalosti marxismu převážně na úrovni tradičních antimarxistických námitek. Přesto však lze pozorovat, že Millsovi nejde o antimarxismus, ale o zjišťování podstatných otázek, které řeší a v nichž se snaží dopátrat pravdy. Na základě svých tehdejších znalostí se neobrací jen proti mar-

xismu, ale uvádí, že tento „nedostatek psychologické formulace není omezen jen na marxismus“.⁵ Upozorňuje například na Mannheimovu sociologii vědění.

V době, o níž pojednáváme, nebyl Mills ovlivněn marxismem (větší znalosti marxistické teorie načerpal až po příchodu na Columbijskou universitu), ale zároveň se nespokojoval ani s empirizující tendencí, která se v americké sociologii začala značně rozvíjet. Již z citované stati je patrné, že Mills usiloval o obecnou teorii, která by mohla být konfrontována s lidskými vztahy a která by umožnila najít odpovědi na otázku „Co dělat?“, a to pro každého jednotlivce. Proto mu byla blízká pragmatická tendence analyzovat lidskou aktivitu i smysl pro sociální reformátorství. Mills si v té době vytváří jednu ze svých trvalých osobních vlastností: neoddělování procesu vědeckého poznání od svého života.

Pod vlivem díla G. H. Meada začala tato jeho charakteristická vlastnost krystalizovat otázkou, „jak společenské procesy vstupují jako determinanty do reflexe“.⁶ Mills tuto otázku vztahu jednotlivců, tříd, vrstev a skupin nejenom řešil v duchu G. H. Meada, ale používal i jeho terminologie. Především to byl Meadův pojem *zobecněné jiné* (*generalized other*), který Mills použil k objasnění uvedeného problému. Toto *zobecněné jiné* je „internalizované posluchačstvo, s kterým myslitel konverzuje: je to soustředěná a abstraktní organizace jejich postojů shrnutých do sociální oblasti chování a zkušenosti. Struktura a obsah dodatečně vybraných sociálních zkušeností importovaných do vědomí tvoří *zobecněné jiné*, s nímž myslitel konverzuje a které je sociálně limitováno a limitující.“⁷

V této interpretaci je možné spatřovat redukcí společnosti na *zobecněné jiné*. Mills si uvědomoval tuto možnost výkladu Meada a distancoval se od ní tím, že toto *zobecněné jiné* prohlásil za představitele spíše vybraných sociálních úseků než za celou společnost. Přesto ovšem dovedl, že jeho, tj. Meadovy závěry jsou sice funkcemi „neadekvátní teorie společnosti a

³ Stať byla původně publikována v *American Sociological Review* 1939, č. 5. Dále byla zahrnuta do souboru prací C. W. Millse *Power, Politics and People*. New York, Oxford University Press 1967, odkud citují, s. 424.

⁴ Mills, C. W. O., op. cit. s. 425.

⁵ Tamtéž.

⁶ Tamtéž, s. 426.

⁷ Tamtéž, s. 426–427.

určitého demokratického přesvědčení“, nejsou však „nikterak logicky nezbytné pro linii jeho sociální teorie“.⁸

Na tomto vztahu k Meadovi je vidět počínající rys celé pozdější vyzrálé Millsovy tvorby: úcta ke klasické sociálně vědní tradici, spojovaná se snahou po samostatném kritickém vyjádření. Odtud také pramení i Millsův relativismus. Úseky, o něž Millsovi jde v jeho nástupním vědeckém pojednání, představují: jazyk, logiku a kulturu.

Mills zde čerpá z C. S. Peirce. Navazuje především na Peircovu koncepci sociálního konsensu nutného k provádění důkazu a přijímání důkazu. V logice dokazování byl tento Peircův subjektivismus chápán jako konsensus spočívající v tom, že někdo z určitého sociálního hlediska dané argumenty pokládá za logické. Platí tudíž, že někdo je může z jiného hlediska pokládat za nelogické. Mills sice proti tomu uvedl objektivnější názor, že „principy logiky jsou spíše pravidla nástrojů, jimiž vysvětlujeme významy svých termínů“,⁹ ale nezkoumal zdroje objektivnosti logického. Naopak zrovnáním s morálkou dospěl k relativistickému hledisku. Napsal: „To, co nazýváme alogickým, je podobné tomu, co nazýváme amorálním; v obou případech jde o odchylku od norem. Víme, že takové myšlenkové způsoby se mění. Argumenty, které se v diskusi jedné skupiny či epochy přijímají jako validní, se v jiné době a diskusi již tak nepřijímají. Ty, které byly dlouhou dobu favorizovány, jsou nyní odkládány stranou jako nelogické... Pravidla hry se mění se změnami zájmů, a chceme-li mít vliv na profil myšlení, musíme přijmout dominující pravidla.“¹⁰

Myšlenka, že ke změnám ve vývoji logiky dochází s rozvojem společnosti, představuje pozitivní aspekt Millsových úvah. Zároveň však to, že nepostihl určitý řád a zákonitost tohoto vývoje a libovolnost, podle níž ta či ona sociální skupina v té či oné úvaze může zvolit ty či ony argumenty, jsou jádrem Millsova relativismu na počátku jeho vědecké dráhy. Můžeme však říci, že i tento charakteristický rys se u Millse proměňoval v kladném slova smyslu, a to od jeho počátečního pokusu

až k chápání historické konkrétnosti s četnými dialektickými postřehy. Zárodky takového postupu obsahují již jeho myšlenky o otázkách kultury. „Naše sociologická perspektiva poznání,“ napsal C. W. Mills, „konfrontována se systémem myšlení nebo dokazovanými tvrzeními myslitele, se pokouší „lokalizovat“ soubor determinant uvnitř současných oblastí společenských hodnot. Snažíme se určit místo myslitele s ohledem na jeho asimilovaný podíl kultury, načrtnout kulturní vlivy v jeho myšlení a vlivy (jsou-li nějaké) jeho myšlení na kulturní změny.“¹¹

K takovým postřehům dospívá Mills velmi často; jsou však převážně věnovány poznatkům o „úsecích“ společenského dění, nejsou zobecněním, které by se vztahovalo na celou teorii společnosti. Tendence k chápání sociální reality jako souhrnu významných úseků je rovněž ovlivněna počátečním pragmatickým obdobím Millsova díla. Ani zde však nejde o ustrnutí na výchozích pozicích. Zatímco na počátku své vědecké práce Mills chápal tento přístup k sociální realitě v duchu pragmatismu jako bezprostřední úkol spjatý s teorií poznání, v pozdějších pracích nabyl tento rys aktivnější podoby orientované na spojení teorie s praxí. I. L. Horowitz ve svém *An Introduction to C. Wright Mills* citoval část dopisu C. W. Millse adresovaného „white collar wife“. Mills zde napsal: „Jednou věcí je mluvit o obecných problémech na úrovni národní a zcela jinou věcí je říci jednotlivci, co má dělat. Většina „expertů“ se této otázce vyhýbá. Já to však dělat nechci.“¹²

Zaujat právě těmito problémy vztahu „úseků“ a „celku“ sociální reality, tak jak to již ukázala jeho první stať, přišel Mills na universitu ve Wisconsinu s úmyslem najít i souvislosti mezi tímto přístupem a americkou tradicí ve společenských vědách. Mnohé z tohoto Millsova úsilí se pod tlakem tehdejší sociální skutečnosti v USA přeměnilo ve výrazný problém vztahu společnosti a jednotlivce.

II.

Na Wisconsinské universitě začal Mills pracovat jako pedagog a zároveň pod vedením H. Beckera připravoval svoji dok-

⁸ Tamtéž, s. 427.

⁹ Tamtéž, s. 428.

¹⁰ Tamtéž, s. 428—429.

¹¹ Tamtéž, s. 431.

¹² Tamtéž, s. 3.

torskou disertací. Nic z toho nebylo bez obtíží. Potiže pramenící ze samotné skutečnosti, že někdo začíná vyučovat na vysoké škole, se nevyhnuly ani Millsovi. A i když později je někteří jeho odpůrci zveličovali a jeho přívrženci naopak nešetřili chválou, je možné konstatovat, že každá léta učednická, byť na vysoké škole, jsou obtížná. S doktorskou disertací tomu bylo jinak. Samo rozhodnutí psát ji na téma o vztahu pragmatismu a sociologie přineslo autorovi četné obtíže a překážky. Tehdejší tendence americké sociologie, zasažené jednostranným empirismem, vůbec nepřipouštěla nějaké souvislosti s filosofií. I. L. Horowitz uvádí, že první velkou překážkou bylo najít způsob, jak přesvědčit konzultanta, že takové téma má vůbec nějaký význam, nějakou badatelskou hodnotu. Disertační komise pak dlouho nechtěla dát souhlas k obhajobě. Jedním ze závažných důvodů takového postoje k Millsově práci patrně byla skutečnost, že kromě jednoho člena komise nikdo neznal práci Ch. S. Peirce a o dílu, které vytvořil J. Dewey, měli její členové jen nedostatečné znalosti.¹³

Nakonec se však Millsovi podařilo překlenout tyto překážky, práci v roce 1941 obhájit a dosáhnout titulu PhD v oboru sociologie a antropologie. Je poměrně složité hledat motivy, proč trval právě na této tematice. Kromě charakteru tehdejšího sociálního klimatu, v němž lze nalézt nesčetné impulsy pro takové zaměření, je možné uvést aspoň jeden zřetelný důvod. Je to motiv, který u začínajícího badatele nemůže patřit k motivům nepodstatným, totiž zájem o určitou *teorii poznání*. A právě pragmatismus nastoloval otázky logiky, jazyka, poznání. Millsovi proto šlo o objevení významnosti role, jakou hrál pragmatismus při vytváření toho či onoho badatelského stylu v sociologii, v poznávání sociální skutečnosti. Také původní název Millsovy doktorské disertace *A Sociological Account of Pragmatism* tomu nasvědčuje.

Cestu k tomuto Millsovu dílu ukazují jeho dvě studie; jednak je to již zmíněná stať *Language, Logic and Culture* z roku

1939 a jednak jeho příspěvek s názvem *Methodological Consequences of Sociology of Knowledge*, kterou publikoval v *American Journal of Sociology* (č. 3) v roce 1940. Uvedenou motivaci konečně potvrzuje i první část doktorské práce samé, kde Mills uvedl, jak se změnou sociální struktury v USA došlo i ke změně rozličných směrů myšlení. V úvodu disertace konstatoval: „Od občanské války se celá sociální struktura Spojených států rozšířila a industrializovala. To změnilo její zaměstnanecké složení a vyzdvihlo profesionální skupiny. Během stejného období změnila i americká filosofie ohnisko zájmu a převládlo zde několik rozdílných stylů myšlení.“¹⁴

Na základě tohoto posouzení závislosti mezi sociální strukturou a proudy myšlení, tedy mezi „celkem“ a „úseky“, Mills vyjádřil svůj záměr: „Naším nejzákladnějším úkolem je vysvětlit vztahy mezi jedním typem filosofie, pragmatismem, a americkou sociální strukturou, mezi filosofií a společností, což se realizuje ve vzdělávacích institucích vysokého učení. Profesionalizace filosofie v amerických vzdělávacích institucích je nejjasnějším sociálním zakotvením na tomto poli.“¹⁵ V samém sociologickém zhodnocení profesionalizace filosofie spatřuje Mills určitou možnost nového stylu poznávání nové sociální reality vůbec. „Jako základ tohoto eseje,“ psal Mills dále, „mohou být tyto projevy sociální struktury, počínaje obdobím občanské války, vyjádřeny v termínech vstupu a kvalitativních transformací vzdělávacích institucí.“¹⁶ Tímto novým poznávacím přístupem k sociální realitě a zároveň přístupem sociologicky relevantním byl přístup institucionalistický. Je ovšem třeba poznamenat, že tento přístup zde byl teprve naznačen v počátečních konturách.¹⁷ Mills se u pragmatistů učil orientaci na sociální problémy a zájmu o ně a zároveň i určitému antispekulativnímu a antime tafyzickému poměru k nim. Logický realismus, potřeba výzkumu, pochybování o sociálním jednání a zájem o ně, to jsou pragmatistická maxima, která se stala Millsovi nejen návodem k teoretické práci,

¹³ Horowitz, I. L. In: *Sociology and Pragmatism*. S. 30–31.

¹⁴ Mills, C. W.: *Sociology and Pragmatism*. S. 35.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ Tamtéž, s. 35.

¹⁷ Institucionalistický přístup, který Mills nejvýrazněji uplatnil později ve své práci *The Power*

Elite, má v Millsově badatelské práci určité stupně. Při analýze pragmatismu je to orientace na jednu instituci (vzdělávací), ve společné práci s H. Gerthem *Character and Social Structure* používají pluralitu institucí a teprve v *The Power Elite* krystalizuje tento přístup v orientaci na instituce nejvýznamnější: hospodářské, politické a vojenské.

ale i jeho osobním životním stylem. Jednota badatelské práce a osobního životního stylu vznikla v období Millsova zájmu o pragmatismus a charakterizuje ho jako jedinečného sociologa.

V doktorské disertaci lze najít nejen analýzu souvislostí proměn americké sociální struktury a profesionalizace filosofie, ale i řadu osobních preferencí, které sice autor demonstruje na významných zakladatelích pragmatismu, ale jejichž způsob života analogicky realizuje. U C. S. Peirce vyzdvihl Mills kritiku kartesiánství, zejména zamítnutí metody intuice s jejím protestantským apelem na bezprostřední vědomí individua. Zároveň systematicky shrnul Peirceovy názory na otázku pochybování. Mills tuto stránku Peirceova učení vyjádřil takto: Peirce chápe pochybování

- a) jako proximativně složené z určitých existujících vjemů a označuje je jako psychologický akt;
- b) jako povinnost k rozbití činu v uvažující imaginaci;
- c) jako povinnost k pobízení překvapujících fakt zesilujících vyústění ve víře;
- d) jako povinnost k poznávání protikladných věr, jejichž nositeli jsou ostatní lidé;
- e) jako zkušenost, která musí být vyzkoumána a programově institucionalizována.

Mills pak k tomuto výčtu dodává: „Pouze tím, že pochopíme skutečnost, že Peirce se pokusil rozšířit svou laboratorní praxi, o jejíž správnosti byl přesvědčen, na veškeré bádání, můžeme porozumět jeho reformulování pochybnosti na zkušenost. Můžeme pak porozumět jeho spojení faktu a činnosti jeho elementů zahrnutých do odstranění pochybnosti.“¹⁸ Analýza Peirceovy metody nebyla pro Millse neutrálním hodnocením autora, jehož díla je možno znát, ale je možno zapomínat na ně ihned, jakmile přestáváme bádát nebo filosofovat. Pragmatisté ovlivnili Millse právě v tom smyslu, že neodděloval své osobní životní postoje od svého profesionálního zaměření. Ne náhodou mohl ještě v dodatku k jednomu ze svých nejvyzrálejších děl (*The Sociological Imagination*, 1959) napsat jako radu mladým adeptům sociologie: „Domnívám se, že nejprve bude dobré při-

pomenout vám, začínajícím vědcům, že nejvýznamnější členové vědecké společnosti, do níž jste vstoupili, nikdy neoddělují svou práci od svého života. Berou obojí příliš vážně, než aby to připustili. a používají jednoho k obohacení druhého. Takové odtržení ovšem bývá mezi lidmi běžné a vyplývá, jak se domnívám, z bezobsažnosti práce, kterou obecně konají. Vy jako vědci však máte výjimečnou příležitost vytvořit si takový způsob života, který posiluje návyky dobrého řemesla. Věnovat se vědecké činnosti znamená zvolit si určitý způsob života i určitou životní dráhu; tím, že se intelektuální pracovník zdokonaluje ve svém řemesle, formuje i sám sebe...“¹⁹

Volba tohoto životního stylu, sjednocujícího soukromý život a práci vědeckého pracovníka, to byl problém, který si Mills vytyčil již při svém „prvním intelektuálním vzplanutí“, při studiu pragmatismu. Dá se říci, že dílo pragmatistů i způsob života zakladatelů amerického pragmatismu tento problém pro Millse nastolily. V jeho disertaci je, kromě již uvedených poznámek, řada míst, která to výrazně potvrzují. Nejvíce však Mills vyzdvíhal příklad Peirce a Jamese. Při charakteristice biografického složení *Metafyzického klubu* napsal: „Peirce a James a v menším rozsahu Wright a Holmes vytvořili z pragmatického stylu myšlení část svého intelektuálního života, ačkoli každý z nich jej užíval v jiném kontextu a pro jiné záměry a dával mu různou formu.“²⁰

Zvláště příklad Williama Jamese byl pro Millse přitažlivým. Jamesovo výrazné protiimperialistické přesvědčení, jeho víra v možnost paralyzovat nemorálnost moci sjednocením intelektuálních sil a nedůvěra k úzkému, absurdně jednostrannému profesionalismu, to jsou rysy, které lze s jistotou identifikovat také u C. W. Millse. Sám o Jamesovi napsal: „William James žil v průsečíku literárních a intelektuálních cest své doby. Protože byl otevřeně citlivý k značné diverzi vlivů, cítil import jejich partikularity a věci kolem něho se brzy staly součástí rozletu jeho mysli. Chtěl s nimi se všemi žít ve whitmanovském mravu a náladě. Byl však rovněž citlivý na pravidla bádání a dotahoval myšlení podle takových pravidel — nebo

¹⁸ Mills, C. W.: *Sociology and Pragmatism*. S. 162.

¹⁹ Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá fronta 1968, s. 165.

²⁰ Mills, C. W.: *Sociology and Pragmatism*. S. 85.

vytvářel a objevoval nová. Tato jednoduchá fakta jeho života a myšlení, jestliže je pochopíme, ukazují cestu k vysvětlení jeho filosofie, a zvláště pragmatického stylu dokazování, jak jej používal.“²¹

Millsovi byl blízký i „psychologický liberalismus“ Jamesův, poznamenaný výrazným individualismem. Této otázce věnoval Mills ve své disertaci celou kapitolu, v níž ukázal W. Jamese jako myslitele a člověka s živým zájmem o politické a veřejné záležitosti. Podtrhl však právě ty rysy, které později můžeme sledovat v nekonformních a kritických dilech jeho samého. (Jde především o díla jako *Listen, Yankee: The Revolution in Cuba, 1960; The Causes of World War Three, 1958; The Puerto Rican Journey, 1950*). Ukázal Jamese jako člověka, jehož politické názory mají výrazný antiimperialistický charakter. Vyzdvihl jeho postoje na obranu utiskovaných Búrů a Irů, stejně jako jeho odpor proti politice USA vůči Filipincům. Ocenil podporu, kterou James poskytl významnému vydavateli týdeníku *The Nation* E. L. Godkinovi ve věci tzv. „venezuelského incidentu“.²²

Mills převzal antiimperialistické tendence Jamesovy i s orientací boje za právo na svobodu národů Latinské Ameriky. Liberalismus Jamesův však označoval jako psychologický, protože dostatečně nedoceňoval takové faktory, jakými jsou ekonomické a vojenské zájmy národů. Přesto s úctou hodnotil a uváděl hlavní názory W. Jamese o válce a imperialismu. Jde například o Jamesův názor, že imperialismus je „výhodiskem pro slepou vášně maskovanou profesionální benevolencí“.²³ Rovněž Jamesovu snahu zabránit imperialistickému dělení světa „kritickým uvědoměním, které věří ve výchovné metody a racionální pravidla pravdy“. Mills jednoznačně nepřijal, ale také neodsoudil.²⁴

Velkou pozornost Mills věnoval ve své doktorské disertaci jednomu z předních tvůrců amerického pragmatismu, jímž nepochybně byl John Dewey. Mills již v roce 1940 publikoval stať *Methodological Consequences of the Sociology of Knowledge*, z níž mimo jiné vyplývá i jeden z důkazů o tom, že Millsův zájem o pragmatismus

byl zájmem začínajícího badatele o určitou teorii poznání. Mills v této stati vyzdvihl právě teorii, kterou zastával John Dewey.

Rovněž v doktorské disertaci je tento Deweyův vliv patrný. Navíc se zde projevuje vztah k marxismu, který Mills demonstrovuje na základě námitek J. Deweye. Deweyův útok proti Marxovi vychází z polemiky proti monismu, protože monismus, podle jeho názoru, je „tak totalitární jako státy ovládané diktátory“.²⁵ Dewey vedl tento útok proti marxismu velmi neseřízně. Nespécifikoval ani, o jaký druh monismu jde. Ve svém útoku na marxismus vůbec nevedl, že monismus v pojetí dialektického materialismu znamená jednotu vývojového procesu hmoty, existenci jednoho světa a dynamickou vývojovou souvislost všech jeho částí a neexistenci jiného, nadpřirozeného světa. Pro Deweye tento pseudodůkaz z analogie mezi „monismem“ a „totalitárními státy“ měl obvinít marxismus z nevědeckosti.²⁶

Millse však zajímala především otázka, zda Dewey má pravdu, pokud jde o vědeckost či nevědeckost marxismu. V tomto směru nevyjádřil stejné stanovisko s Deweyem. „Je jasné.“ napsal, „že marxismus jako doktrína a hnutí spojil teorii a praxi. Dewey věří, že inteligence je kombinuje obě. Chce upřít marxismu inteligenci, a přesto musí připustit, že marxismus spojuje rovněž myšlení a jednání. Dělá to tudíž tak, že marxismu označuje za „vědeckou praxi“ a denuncuje charakter marxistického myšlení.“²⁷ Jakkoli zde Mills plně neakceptoval všechny námítky J. Deweye proti marxismu, přesto se sám, a to nikoliv bez jeho vlivu, pokusil systematicky shrnout výhrady proti marxismu v jedné ze svých posledních prací *The Marxists*, která vyšla v roce jeho smrti, tj. v r. 1962. Millsův vztah k marxismu byl složitý a prošel značným vývojem. Zaslouží si proto další zpracování v samostatné studii.

III

Postupný odklon C. W. Millse od pragmatismu můžeme sledovat v souvislosti s jeho

²¹ Tamtéž, s. 215.

²² Foster, W. Z.: *Nástin politických dějin amerického kontinentu*. Praha, SNPL 1953, s. 256.

²³ Mills, C. W.: *Sociology and Pragmatism*. S. 266.

²⁴ Tamtéž, s. 267.

²⁵ Tamtéž, s. 426.

²⁶ Dewey publikoval tyto názory v roce 1939, tudíž v době, kdy v USA byly dostupné prameny o marxistickém dialektickomaterialistickém pojetí monismu nejen v pracích B. Engelse, ale i V. I. Lenina.

²⁷ Mills, C. W.: *Sociology and Pragmatism*. S. 428.

orientací na klasickou evropskou tradici ve společenské vědě, do níž zahrnoval i marxismus. Později spojil vlastní obsah této klasické tradice s podstatným rysem „sociologické imaginace“, když napsal: „Sociologická imaginace nám pomáhá pochopit historii a biografii a jejich vzájemný vztah ve společnosti. To je její úkol a příslib. Akceptování tohoto úkolu a příslibu je rysem klasického sociálního analytika. Je to příznačné pro bombastického, rozvláčeného a vyčerpávajícího Herberta Spencera, elegantního, kritického a přímého E. A. Rosse, pro Augusta Comta a Emila Durkheima, pro složitého a jemného Karla Manheima. Je to charakteristický rys všeho, co je intelektuálně skvělého v Karlu Marxovi, je klíčem k brilantnímu a ironickému pohledu Thorsteina Veblena, k Schumpeterově mnohostranné konstrukci reality. Je základem psychologické síly W. E. H. Leckyho, stejně jako hloubky a jasnosti Maxe Webera. Je vlastní nejlepším soudobým dílům zabývajícím se člověkem a společností.“²⁸

Tento posun ke klasické společenskovědní tradici je dán nejen podstatnými proměnami pragmatismu, ale vzniká pod vlivem výrazných společenských událostí padesátých let, které neustále nastolovaly zásadní otázku zachování či zničení lidstva. Pragmatismus padesátých let se proti původnímu pragmatickému učení změnil zejména v tom smyslu, že ignoroval oblast sociálního reformátorství. Demokracie, svoboda, zachování míru — tyto hodnoty, které se dostaly do Millsova hodnotového kodexu také pod vlivem starého pragmatismu, počaly být ohrožovány, ale pragmatismus již nebojoval za jejich právo na existenci. Orientoval se spíše na vnitřní problematiku filosofie. V té době nalézá Mills oporu své hodnotové orientace v klasické tradici sociální vědy a v jejím kriticismu.

Sociální kriticismus Millsův se však radikalizuje tím více, čím více jsou ohroženy hodnoty jeho kodexu. Douglas F. Dowd, když srovnával kriticismus Veblenův a Millsův, ukázal, že oba tito myslitelé předpokládali, že existují určitá omezení, která objektivně brání plné realizaci význam-

ných hodnot svobody člověka a že taková omezení klasifikovali jako „časová, technologická omezení a bolestný vývoj sociálního uvědomění“.²⁹ Ostatní omezení, například neodpovědnost mocenské elity, pokládal Mills za „písek v soukolí“.³⁰

Je nepochybné, že tento Millsův radikalismus, nejsystematičtěji vyjádřený v knize *The Power Elite* (New York 1956), se od orientace tehdejšího pragmatismu značně vzdálil. Přesto však přetrvaly oblasti vlivu a dědictví „starého“ pragmatismu W. Jamese a J. Deweye, které zůstaly patrné v životě a díle C. W. Millse až do roku 1962. Byl to především silný antiimperialistický tón a vyzdvižení hodnoty individuální svobody člověka a dále víra v poslání inteligence jako odpovědné vrstvy, která bude převažujícím faktorem a zárukou svobody lidstva proti neodpovědné elitě moci.

Orientace na válku v zahraniční politice a prvky vytváření masové společnosti, ustupující od demokracie v USA, to se stalo především terčem Millsovy kritiky. „Kdysi byla válka považována za záležitost vojáků,“ napsal Mills, „a mezinárodní vztahy za věc diplomatů. Ale nyní, kdy válka, jak se zdá, se stala totální a trvalou, dobrovolná zábava králů se stala vynuceným a vražedným zaměstnáním lidu a diplomatické kodexy cti mezi národy se zhroutily. Mír už není možné brát vážně; vážná je pouze válka.“³¹

Millsovy projevy o válce v průběhu padesátých let jsou výroky odvážného a statečného kritika imperialismu; připomínají postoje W. Jamese v *Antiimperialistické lize*. Výrazem takového zaníceného postoje proti imperialismu a militarismu se stala Millsova kniha *The Causes of World War Three* (první vydání z roku 1958).

V této své práci, která je aplikací teoretických závěrů *Mocenské elity* na živou skutečnost poloviny padesátých let, Mills vychází z teze, že pohyb k třetí světové válce se stal „rozhodujícím rysem naší epochy“.³² Válka již podle Millse není „přerušením míru; ve skutečnosti mír se stal neklidnou mezihrou mezi válkami; mír se stal nebezpečnou rovnováhou vzájemného teroru a vzájemného strachu“.³³ Je patrné,

²⁸ Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. S. 9—10.

²⁹ Dowd, Douglas F.: Thorstein Veblen and C. Wright Mills: *Social Science and Social Criticism*. In: *The New Sociology*. Ed. I. L. Horowitz. New York 1964, s. 55.

³⁰ Tamtéž.

³¹ Mills, C. W.: *Mocenská elita*. S. 242.

³² Mills, C. W.: *The Causes of World War Three*. New York. Ballantine Books 1961, s. 16.

³³ Tamtéž, s. 17.

že Mills zde nerozlišoval kvalitativní rozdílnost pohnutek potenciálních válečných stran a deweyovsky objevoval příčiny třetí světové války v rovnováze strachu, kdy v době existence zbraní hromadného ničení není rozdíl mezi obranou a útokem. To je podle Millse zastaralé dělení. V první kapitole uvedené knihy napsal: „Jsme na skutečném konci válečné cesty. Ta nevede nikam než k smrti. S válkou zaniknou všechny národy. Přesto příprava třetí války je nejhroznivějším a masovým úsilím hlavních společností současného světa. Válka se stala totální. A válka se stala absurdní.“³⁴

Na tomto nediferencujícím stanovisku setrval Mills až do své smrti. Ještě v předmluvě k druhému vydání této knihy v roce 1961 napsal: „Bezprostřední příčiny třetí světové války spočívají ve strašlivé symetrii studených válečníků obou stran; čin jednoho ohrožuje druhého; druhý reaguje; a to zase ohrožuje prvního.“³⁵

Mills sice došel k východisku, jímž je mírová koexistence, a metodu jak dosáhnout tohoto stavu spatřoval v dorozumění na základě trpělivě vedených jednání. Pragmatická omezení se však v těchto jeho názorech projevila všude tam, kde přistoupil k nediferencovanému hodnocení imperialismu a socialismu a kde nedocenil význam protiválečných hnutí „obyčejných lidí“ na světě. V tomto směru zůstal vliv pragmatismu na Millsovo teoretické zrání omezením, které udržovalo Millse v rámci radikálního, avšak buržoazního odporu k válce.

Problém absolutizace, a tím nedostatečné specifikace se projevuje jako důsledek vlivu pragmatismu v pojetí hodnot a zároveň v pojetí úlohy jejich tvůrců, tj. podle Millse v pojetí úlohy inteligence. Hodnoty, které podle Millse jsou ztělesňovány společenskou vědou, vytvořila věda na Západě; „všude jinde,“ dodává Mills, „jsou sociální vědy importovány“.³⁶ Na základě toho dochází k závěru, že neexistují hodnoty vlastní pouze těm či oněm společnostem. A tak abstraktně a nehistoricky formuluje hodnoty pravdy, rozumu a svobody. Odtud potom pramení jeho přeceňování nositelů těchto hodnot – inteligence.

Je pravda, že ve jménu těchto hodnot našel Mills odvahu vystoupit proti ame-

rické vládnoucí elitě, proti militarismu, na ochranu revoluční Kuby, ale teoreticky nedosáhl úrovně vlastní marxismu, tj. konkrétně historickomaterialistického přístupu ke společným jevům. Mills pochopil mnohé stránky Marxova díla, a to stránky nikoli nepodstatné. Vždyť i proti názoru J. Deweye ukázal, že Marxův materialismus je organicky spjat s aktivní tvůrčí činností individua. Oceňoval právě to, že Marxův názor na svět je materialistický a implikuje boj jednotlivce a společnosti za vyšší typ svobody. Toto pochopení však lineárně zařadí do obsahu „klasické tradice“ společenských věd. Od pochopení k realizaci Marxovy metody však byl značně vzdálen. Jednou z nejvýraznějších příčin tohoto vzdálení byl vliv pragmatismu.

Přes všechny tyto rozpory Millsova intelektuálního vývoje nelze nevidět, že vytvořil působivé dílo, které významně zasáhlo do složitého diferenciačního procesu, který v současné době probíhá mezi buržoazními vědci. Zatímco jedna skupina se ještě výrazněji než kdykoli v minulosti obrací k apologetice existujících kapitalistických vztahů se všemi jejich důsledky, druhá skupina odsuzuje imperialistickou expanzi, varuje před nebezpečím války a pohrdá lacinými frázelemi, které mají sloužit jako argumenty proti marxistickému učení.

Mills přispěl nemalým dílem k urychlování tohoto diferenciačního procesu mezi vědci na Západě. V mnohém ohledu působil na širší okruh veřejnosti. Umožňoval to především jeho kritický postoj k uspořádání a projevům amerického politického systému. Millsův kriticismus měl své pozitivní základy; nešlo o fanatického kritika bijícího na všechny strany, ale o kritika, který neopouští svůj hlavní problém: zájem o obyčejného člověka. Člověk má nejen svou minulost a současnost, ale patří mu i budoucnost. Proto nelze pasivně přijímat nedokonalý svět, ale je třeba se angažovat pro svět svobody, pro život člověka v míru.

K realizaci myšlenek, které Mills formuloval, je však třeba organizovaného hnutí, vedeného nejprogresivnějšími silami současného světa. Tuto stránku revoluční praxe plně nikdy nedocenil. V době, kdy psal svou práci o příčinách třetí světové války, byl přesvědčen, že v USA neexistuje

³⁴ Tamtéž, s. 18.

³⁵ Tamtéž, s. 9.

³⁶ Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. S. 151.

tuje žádná revoluční organizace, která by mohla poskytnout americké veřejnosti nějaký revoluční program, obsahující pravdivé posouzení situace a zdůraznění významných hodnot pro život člověka v míru. Podle Millse mohl tento úkol splnit pouze „nezávislý intelektuál“. Mnohé z tohoto programového postoje ukazuje na doznívající vliv osobního příkladu některých představitelů klasického pragmatismu. Zároveň však tento postoj osamoceního intelektuála oslaboval i jeho vlastní myšlenky. Mills rozdával své ideje a výzvy pestré sociální paletě americké společnosti. Přesto však účinnost takových akcí nezávislého intelektuála, který není spojen s výrazným revolučním hnutím, bývá nepatrná. Sám si některé důsledky tohoto postoje uvědomoval. Již za svého pobytu v Polsku ve Varšavě prohlásil, že s výsledky svých akcí není příliš spokojen. Mluvil o přeplněných sálech a o bouřlivém souhlasném potlesku při svých přednáškách. Zároveň však s trpkostí konstatoval, že posluchači po přednášce spokojeně nasedají do svých automobilů a od slov k činům je nedozírně daleko.

Proto se Mills snažil najít nějakou maticovou základnu pro své ideály míru a demokracie. Zároveň mu však jeho vyhraněný individualismus znemožňoval důsledně se zapojit do revoluční společenské praxe. S nadšením například přivítal revoluční hnutí na Kubě. Kubánská revoluce v jeho vlastní interpretaci se mu stala modelem realizace ideálů obyčejného člověka. Srovnání revolučního příkladu Kuby s konzervativní politikou vlády USA vedlo k napsání knihy *Listen, Yankee*, která se stala nejkritičtějším Millsovým příspěvkem k analýze amerického politického systému. Přes všechny tyto skutečnosti zůstával osamoceným intelektuálem. V závěru své studie o revoluci na Kubě tento postoj velmi přesně vyjádřil: „Nejsem bezpodmínečně loajální s žádnou institucí, s žádným člověkem, státem či národem. Moje loajalita je závislá na mém vlastním přesvědčení a na mých vlastních hodnotách; a ty souvisejí více s kubánskou revolucí než s oficiální reakcí Spojených států na tuto revoluci.“³⁷

Tento postoj charakterizuje vrcholné stadium Millsova vývoje, poznamenané jak

jeho liberálně individualistickou pozicí, tak i obhajobou pokrokové tendence dějin. Jejich důsledné spojení však bylo objektivně nemožné. Proto Mills zůstal buržoazním myslitelem, který se přes veškerou pokrokovou orientaci nemohl důsledně oprostít ani od vlivu pragmatismu, ani od vlivu současné buržoazní sociologie.

Резюме

Пеца Э.: Х. Р. Миллс и американский прагматизм

Одним из важных теоретических источников творчества Х. Р. Миллса был американский прагматизм первой трети двадцатого века. Миллс начал свой жизненный путь исследователя в области общественных наук не только докторской диссертацией о значении американского прагматизма для познания в социологии, но также тем, что он сам черпал из прагматизма, как из важного теоретического источника. Прежде всего это была ориентация на прагматическую теорию познания (влияние Дж. Дьюи) и дальше на него оказала влияние антиимпериалистическая установка, связываемая с защитой свободы индивидуума, в такой форме, в какой ее представляли творчество и жизнь В. Джеймса.

Уже начиная с первых статей, напр. «Язык, логика и культура» („Language, Logic and Culture,“) с 1939 г., по известнейший труд «Социологическое воображение» и последнюю работу 1961 г. — предисловие к книге «Причины третьей мировой войны» („The Causes of World War Three,“), Миллс остается связанным с этим теоретическим влиянием. Последствия его проявились положительно и отрицательно.

Убеждение Миллса, что ученый не может отделять свою жизнь от своей профессиональной деятельности, являлось отголоском влияния В. Джеймса. Под этим влиянием созревала также антиимпериалистическая позиция Миллса, равным образом как и вера в возможность парализовать безнравственность власти американской властвующей элиты объединением интеллектуальных сил, равно как и недоверие к узкому, абсурдно одностороннему профессионализму. Однако, влияние прагматизма также отдаляло Миллса от реальной конкретно-исторической точки зрения, а именно даже при решении столь важных проблем, какими являлись вопросы войны и мира.

В половине 50-их гг. возможно, правда, наблюдать определенное отклонение от прагматизма и подчеркивание значения европейской «классической традиции» общественных наук. Выражением этого сдвига является усиленный радикализм Миллса и непригодность, функционизирующая в пределах буржуазной критики кризисных явлений общества. В этом направлении Миллс остался человеком Джеймса, а не марксистом, хотя он понимал многие, имеющие важное значение сто-

³⁷ Mills, C. W.: *Listen, Yankee (The Revolution in Cuba)*. New York, McGraw-Hill Book Company 1960, s. 179.

роны учения Маркса. Но между пониманием и осуществлением действовало влияние прагматизма, который вместе с другими общественными влияниями придавал окончательный вид профилю Миллса как смелого радикала, во ни в коем случае марксиста.

Summary

Pecka E.: C. W. Mills and American Pragmatism

One of the most important theoretical sources of C. W. Mills' work was the American pragmatism of the first thirty years of the present century. Mills began his career of a social-scientific research worker not only by his doctor's thesis discussing the significance of American pragmatism for sociological cognition but also by drawing from pragmatism as a significant theoretical source. There was, first of all, his orientation, to the pragmatism of knowledge (John Dewey's influence); further, he was influenced by the antiimperialistic attitude in connection with the defence of the individual's liberty, as it was represented in the work and life of W. James.

From his very first articles — e. g. "Language, Logic and Culture" published in 1939 — to his well known „Sociological Imagination" and his last work from 1961 (introduction to "The Causes of World War III"). Mills remained under the influence of this

theoretical trend. The consequences of this were both positive and negative.

Mill's conviction that a man of science cannot separate his life from his professional activity was a response to W. James' influence. The same influence contributed to the development of Mill's antiimperialistic attitude, to his belief in the possibility of paralyzing the immorality of the power of the ruling elite by the unification of intellectual forces, as well as to his distrust of the narrow, absurdly one-sided professionalism. The influence of pragmatism, however, also prevented Mills from adopting a real, concretely historical standpoint—even in solving such significant problems as were the issues of war and peace.

In the first half of the fifties, Mills seems to have been turning away from pragmatism and emphasizing the importance of the European "classic tradition" of social sciences. Mills' reinforced radicalism and non-conformism, functioning within the scope of the bourgeois criticism of the phenomena of social crisis, are an expression of this shift.

In this sense, Mills continued to be James' man and not a Marxist — even if he came to understand many significant aspects of Marx' doctrine. Between understanding and realization, however, there was the influence of pragmatism which — together with other social influences — contributed to creating Mills' final profile as a bold radical, but not a Marxist.

Problém volného času

Na první pohled se zdá, že nanejvýš aktuální problém volného času je sám o sobě čistě sociologickou otázkou. Není tomu tak jen proto, že celkový komplex otázek volného času je v západní sociologii takřkajíc na pořadu dne a že nejenom takoví myslitelé, jako je Hannah Arendtová, takoví vůdci studentského hnutí, jako je Rudi Dutschke, autoři takových románů, jako je *Set this House on Fire* (William Styron), a takových filmů jako je dnes proslulý film *Marty*, ale téměř každý vidoucí a myslící člověk cítí, že tato otázka představuje jeden ze základních problémů současného vývoje buržoazní společnosti. Jde však o něco více než o prostou sociologickou otázku. Tato otázka totiž zahrnuje tak rozsáhlé společenské, antropologické, ekonomické a další souvislosti, že ji lze reálně postihnout pouze filosofickým přístupem. U Marxe je tento nanejvýš aktuální problém analyzován právě tímto způsobem, a to proto, že jeho povaha a vnitřní dynamika z něho činí ústřední problém dalšího celkového vývoje, který musí být zkoumán nikoli z jednoho, nýbrž z mnoha hledisek.

U přístupu z „mnoha hledisek“ se musíme chvíli zastavit. U Marxe je právě filosoficky jedinečné to, že již jeho rané spisy představují rozhodný pokrok ve filosofické metodě. Tento pokrok spočívá především v tom, že filosofický požadavek, jímž je každý velký myslitel proniknut — totiž aby formuloval nejobecnější zákonitosti pohybu přírody, společnosti a lidského myšlení — není u něho založen abstraktně, na obecném pozorování, nýbrž vychází především z dějin, vědeckého základu a zpracování. Marx uplatňoval politickou ekonomii — vědu tehdy v podstatě mladou — jako konkrétní zbraň a vědecky nejexaktnější disciplínu, současně však byl také prvním filosofem, který položil zcela

konkrétní exaktní společenskovední základy filosofické metody (o něco takového se pokusili Adam Smith a Hume, ovšem pouze na základě tendenci vývoje v Anglii). Lze tedy říci, že politická ekonomie je předpokladem pro to, abychom vůbec mohli mluvit o filosofii v moderním smyslu, přičemž Marx byl první, který to ukázal v měřítku světových dějin, a to tím, že anglický merkantilismus a prvky francouzského utopismu povýšil do jednoty smyslu, a tak vybudoval skutečné základy pro to, co můžeme nazývat filosofií v moderním smyslu. Buržoazní filosofie však tento čin světodějného významu zapoměla a pokusila se předložit popularizovanou, přitom však vědecky nepodloženou filosofii, jejíž vnitřní slabost je zřetelně patrná.

Ve srovnání s mimořádně dobře znějícími populárními sociologickými hesly nebo rovněž dobře znějícími a působivými rozbory pocházejícími z hraničních oblastí přírodních věd je přirozeně filosofie vyrůstající z vědeckého základu obtížněji přístupná. Marx si toho byl plně vědom, když psal Kugelmannovi o *Kapitálu*: „První sešit nebyl ovšem podán příliš populárně. To vyplývalo zčásti z abstraktní povahy předmětu, z omezeného rozsahu, který jsem měl předepsán, a z účelu práce. Tento díl je srozumitelnější, protože pojednává o konkrétnějších vztazích. Vědecké pokusy o revolucionování určité vědy nemohou být nikdy skutečně populární. Jakmile je však položen vědecký základ, je už pak snadné popularizovat.“¹

Pro Marxe tedy vědecký základ představoval bázi, na níž musí spočívat filosofie právě tak jako cokoli jiného, včetně populárních výkladů. Bez exaktní vědecké analýzy — ať už jde o přírodu nebo společnost — visí každá filosofie doslova ve vzduchu.

Zde se již dostáváme k meritům našeho

¹ Marx, K. — Engels, B.: *Dopisy o Kapitálu*. Praha, SNPL 1957, s. 11—112.

problému. Ačkoli někteří autoři situují počátky zkoumání problému času do dvacátého století a připisují zejména Bergsonovi mimořádnou zásluhu, pokud jde o otázku mnohostrannosti času, byl to již Marx, který zkoumal tento problém, a to nikoli formálně a v kantovském smyslu transcendentně. Právě proto, že problém času chápal v historickém a společenském smyslu jako problém vnitřní, můžeme říci, že Marx také filosoficky našel vnitřní klíč k této otázce na základě politické ekonomie. Jestliže z tohoto hlediska porovnáme, jak daleko se vzdálil Hegel od Kanta, ihned se ukáže, jaký je charakter Marxova nového postavení otázky. Již Hegel věděl, že „čas není schránkou, v níž je všechno jakoby v proudu, který plyne, jedno vyvrhuje a druhé pohlcuje — čas je pouze abstrakcí spotřeby, ničení, trávení. Protože jsou věci konečné, proto existují v čase — nezanikají proto, že existují v čase, nýbrž samy představují časovost — to je jejich objektivní určení.“² Už u Hegela se tedy objevuje dialektické uchopení času, avšak u něho je hlavní přírodně filosofický aspekt. Hegel nebyl s to dát této své správné myšlence skutečně obecnou a také společenskovědní platnost, protože jeho myšlenkový svět přišel jen zčásti do styku s politicko-ekonomickým vývojem. Hegelovi však bezpochyby patří zásluha o to, že negoval kantovské formální pojetí času (podle něhož je čas pouze jevovým způsobem, jímž jsme s to chápat skutečnost) a postavil proti němu čas jakožto objektivitu; přesto zůstává daleko za Marxem, protože neukazuje skutečný společenský význam času v jeho souvislostech, v jeho konkrétnosti. Marx otevírá ten aspekt problému času, jehož se mohl Hegel pro svoji idealistickou koncepci pouze dotknout. Pro Hegela znamená čas v první řadě abstrakci dění, přičemž takové pojmy jako například trvání už zkoumá zvlášť. Naproti tomu Marx vyzdvihuje souvislost času a výroby právě ve vztahu k člověku, ve vztahu k lidské společnosti. Pro něho je čas koneckonců takovou základní kategorií, která se jakožto objektivita nejen za určitých okolností stává determinantou směnné hodnoty, nýbrž jakožto konkrétní čas se v podstatě stává

jednou ze základních otázek celého vývoje lidstva.

„Předpokládáme-li společenskou výrobu, zůstává časové určení přirozeně podstatné. Čím méně času potřebuje společnost k tomu, aby produkovala pšenici, dobytek atd., o to víc času získává pro jinou produkci, materiální nebo duchovní. Stejně jako u jednotlivého individua závisí všestrannost jejího vývoje, jejího požitku a její činnosti na úspoře času. Hospodaření s časem, na to se koneckonců redukuje veškerá ekonomie. I společnost musí účelně rozdělovat svůj čas, aby dosáhla produkce přiměřené jejím celkovým potřebám, právě tak jako musí jednotlivec správně rozdělovat svůj čas, aby získal vědomosti v potřebných proporcích, nebo aby dostal různým požadavkům na svou činnost. Hospodaření s časem, stejně jako plánovitě rozdělování pracovní doby na různá odvětví výroby, je tedy i na základě společenské výroby prvním ekonomickým zákonem. Stane se dokonce zákonem v mnohem větší míře. To je však něco podstatně jiného než měření směnných hodnot (prací nebo produktů práce) pracovní dobou.“³

Čas tedy není především kategorií zániku, vyčerpání atd., nýbrž kategorií rozvíjení lidské produktivní síly, společenských výrobních sil. Okolnost, že v rámci kapitalismu se to jeví pouze a jenom jako produkce směnné hodnoty, nemění nic na tom, že ve filosofickém a také v konkrétně společensky historickém smyslu jde o daleko více. Marx zkoumá problém času skutečně z tak širokého hlediska, že ve srovnání s ním musí mít každá dřívější i pozdější analýza nutně omezený a bohatství problémů redukcující charakter. Tento problém ve své rozsáhlé a zásadní společenskosti není pouhým problémem času, nýbrž problémem ekonomickým. Není proto náhodné, že již u mladého Marxe je ekonomické zároveň v určitém vztahu filosofickým, a filosofické zase v jiném vztahu ekonomickým, takže na základě Marxovy metody se nejen souvislost ekonomie a filosofie, nýbrž i souvislost společenskovědní exaktnosti a filosofického zevšeobecnění stává nutně jednotou, přičemž i společné a všeobecné zákonitosti společenského člověka

² Hegel, C. W. F.: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*. Leiden 1906, s. 323.

³ Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“* I. Praha, Svoboda 1971, s. 129—130.

a lidské společnosti jsou formulovány filosoficky. Pro společenského člověka je ekonomie času právě tak základní otázkou jako je pro lidskou společnost základní otázkou ekonomický čas, přičemž i naopak v plné souvislosti a totalitě jsou tyto aspekty od sebe naprosto neoddělitelné.

Pokud zkoumáme formy společenského a individuálního pohybu z hlediska času, postihujeme jeden z nejpodstatnějších a nejobsáhlejších momentů marxovské teorie, neboť právě zde představuje čas otázku, kde ekonomická a filosofická stanoviska tvoří zcela jednotnou totalitu. Tato totalita není nediferencovaná, nejde o totalitu zbavenou zvláštností, nýbrž o totalitu v marxovském smyslu, kdy na jedné straně objevující se tendence znamená zároveň z jiného aspektu tendenci odchyloující se. Rozdělení času přitom vyjadřuje za prvé celkový stav společenského vývoje, za druhé okamžitou situaci v třídního boji, za třetí specifické možnosti rozvoje jednotlivce uvnitř dané společenské struktury. Právě proto, že čas — ve své kvalitě pracovního času — se z čistě ekonomického hlediska dělí na dvě části, totiž na nutnou práci a nadpráci, dostáváme prostě jen výraz prvých dvou tendencí; můžeme klást do nějaké souvislosti pouze celkový vývoj společenské výroby a stav třídního boje. Tak jako z ekonomického hlediska představuje vztah nutné práce k nadpráci jednu z nejpodstatnějších otázek, kterou musí věda analyzovat, je z hlediska celkového vývoje společnosti přinejmenším stejně důležitá, pronikavá a od předchozí neoddělená analýza volného času. V tomto smyslu z faktorů celkového lidského rozvoje získává ústřední roli čas jakožto relace určená tvůrčím vývojem, tedy jakožto relace lidská.

Zde musíme přirozeně upozornit na to, že z hlediska celého vývoje Marxova myšlenkového světa představuje mimořádně mnohostranné zkoumání vnitřní dialektiky lidského rozdělení času v *Kapitálu* rozvedení mnoha tendencí z mládí. Nejde jen o to, že některé stránky nutné pracovní doby představují variabilní kapitál, popřípadě o sobě vynaložený čas dělníka, ani jen o to, že některé stránky nadbytečné pracovní doby představují vykořisťování či nadproduktu odňatou nadhodnotu, ani jen o to, že dělník je za kapitalismu v odcizeném postavení a odcizeném duševním stavu. Všem

těmto neobyčejně jemným rozdílům vděčíme za to, že Marx mohl v celém svém myšlenkovém světě jednak uplatnit antropologické hledisko, jehož pomocí ukázal na jeden, totiž lidský aspekt a stav odcizení, jednak překonat Fourierovy následovníky, kteří v dělbě práce prostě spatřovali základní prvek odcizení; na základě jejich názorů mohly totiž vzniknout Marxovy rané představy, podle nichž se snažil řešit otázku úplného zrušení dělby práce (čímž spojoval to, že každý bude „mimo jiné malovat“ a bude „mimo jiné pastýřem“) jako objevující se hluboce filosofickou otázkou.

Skutečný problém tedy spočívá v tom, že ve srovnání s abstraktními způsoby dělení vyjadřuje toto dělení pracovní doby — na jedné straně z hlediska kapitálového procesu, na druhé straně z hlediska procesu dělníka, a zvláštní hodnocení každé z obou částí — skutečně vnitřní procesy a souvislosti. Proto také je v analýze pracovní doby z filosofického hlediska mimořádně důležité, že odkrývá rozdílné historické obsahové možnosti téže věci. To přirozeně neznamená, že Marx — jak se někteří, a to především jeho vulgarizátoři domnívají — dospěl k představě rozvoje lidských schopností v individuálním a společenském měřítku výlučně pomocí analýzy pracovní doby. Dělení pracovní doby na dvě části je přirozeně jen jedním dělením uvnitř jiného druhu rozdělení lidské životní činnosti, kterým se budeme nadále především zabývat. Jde totiž o to, že Marx ani z filosofického, ani z ekonomického hlediska nepovažoval za nadbytečné zahrnout do okruhu filosofického zkoumání otázku volného času, která pochopitelně z hlediska procesů klasického kapitalismu představovala otázku poměrně neutrální. Je velmi zajímavé, že Marx na ni zaměřil svoji pozornost velmi brzo, že už v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* psal o tom, jak je pro kapitalismus důležité využití tohoto volného času. Nejde sice o bezprostředně ekonomickou otázku, avšak z ekonomického hlediska, jak jsme viděli, se i zdánlivě neutrální otázka jeví ekonomickou. Celý proces výroby v kapitalistických podmínkách ukazuje Marx tímto způsobem: „Smysl, jaký má výroba vzhledem k boháčům, se ukazuje ve zjevné podobě ve smyslu, jaký má pro chudáky; směrem nahoru se projevuje vždycky uhlazeně, skrytě, dvojsmyslně,

jako zdání. směrem dolů hrubě, rovnou. upřímně jako podstata. Primitivní potřeba dělníka je mnohem větší než uhlazená potřeba boháče... A průmysl spekuluje nejen na zjemnění potřeb. nýbrž stejně i na jejich primitivitu, ale na primitivitu uměle vytvořenou, jejímž opravdovým požitkem je tedy omamování sebe sama, toto zdánlivé uspokojování potřeby. Anglické kořaly jsou proto symbolické obrazy soukromého vlastnictví.⁴

Marxův názor, že kapitalismus částečně tím, že podporuje spotřebu, neuspokojuje jen nejhrubší barbarské tendence. nýbrž právě takové potřeby produkuje, je důležitý ze dvou hledisek. Ukazuje na to, že na jedné straně uspokojování individuálních potřeb částečně naplňuje volný čas, na druhé straně současně výroba produkuje nejen výrobky, ale i potřeby. Rozhodující otázkou, která se také stává konkrétním obsahovým měřítkem společnosti, je tedy nejen pouze kvantita existující produkce. nýbrž také kvalita existujících potřeb. Obě skutečnosti jsou od sebe přirozeně neodlučitelné, to však neznamena, že výroba předmětů na vysoké úrovni je zároveň produkcí potřeb na vysoké úrovni; jak nejlépe ukázal čas, pro kapitalismus je stále charakterističtější, že velká masa výrobků, kterou dává moderní kapitalistický průmysl k dispozici, znamená na druhé straně zbarbarštění lidských nároků a potřeb, resp. vytváření barbarských potřeb. (V jaké míře jsou tyto barbarské potřeby společensky škodlivé, závisí pochopitelně na konkrétních okolnostech, a to i v nejjemnějších formách výskytu takových potřeb — například prestižní potřeby dokumentují tuto tendenci právě tak jako rozšíření různých sexuálních perverzí.)

Na tomto základě se opět můžeme vrátit k problému, co pro Marxe znamená produktivní čas. Je jasné, že ta část pracovní doby, kterou nazývá nutnou pracovní dobou, má nepochybně produktivní charakter. Právě tak produktivní charakter má část nadbytečné pracovní doby, resp. celá nadbytečná pracovní doba za socialismu. Otázkou však je, jak posoudíme třetí část času, chápanou jako volný čas. Tento volný čas se na jedné straně může stát dynamickým motorem individuálního a společenského vývoje, na druhé straně však také

obětí špatných potřeb, které v kapitalismu na základě jeho povahy a v zájmu organizace spotřeby stále více a stále výrazněji převládají. Posledním jevem je to, co moderní levicově orientovaná literatura nazývá manipulací. Na konci minulého století jsme mohli ještě v jedné Dehmelově básni číst, že jedině, co proletář potřebuje, je čas. Marx už ve čtyřicátých letech minulého století viděl, že to není výlučně požadavek proletariátu, přičemž nehovoří o tom, zda má mít proletář také čas na své vzdělání, nýbrž považuje za důležité, aby samotný pracovní proces a celkový společenský proces takový požadavek vyvolávaly, a to nejen jako požadavek. nýbrž i jako potřebu.

Všechny dosud zmíněné obecné problémy poukazují na marxovskou myšlenku, která se stává stále aktuálnější a důležitější. Marx se díval na celou ekonomii koneknců jako na ekonomii času: „Skutečná ekonomie — spoření — spočívá v úspoře pracovní doby...; tato úspora je však totožná s rozvojem produktivní síly. Nejde tedy o zřeknutí se požitku, nýbrž o rozvoj *power*, schopností produkce, a tím i schopností jakožto prostředku požitku. Schopnost požitku je podmínkou téhož, a tedy prvním prostředkem požitku a touto schopností je rozvoj individuálních vloh, produktivní síly. Úspora pracovní doby zároveň rozmnožuje mimopracovní dobu, to znamená čas pro *plný rozvoj individua*, a *tato opět jako největší produktivní síla působí zpětně na produktivní sílu práce*. Z hlediska bezprostředního výrobního procesu může být chápána jako produkce *Capital Fixe*; tento *Capital Fixe being man himself*. To, že bezprostřední pracovní doba sama nestojí vůči mimopracovní době v abstraktním protikladu, jak se to jeví z hlediska buržoazní ekonomie, se rozumí samo sebou. Práce nemůže být hrou, jak si to přál Fourier, jenž má velkou zásluhu, protože jako poslední cíl vytyčil nikoli odstranění distribuce. nýbrž výrobního způsobu a jeho nahrazení vyšší formou. Mimo-pracovní doba — která je zároveň volným časem jakožto časem pro vyšší zájmy — přirozeně mění svého nositele v jiný subjekt, který pak vystupuje v bezprostředním pracovním procesu.⁵

Zde jsme se dostali k jednomu z nejdůležitějších bodů našeho problému: k roz-

⁴ Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*. Praha, SNPL 1961, s. 111.

⁵ Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Dietz, Berlin 1953, s. 599—600.

lišení mimopracovní doby a volného času. Jak jsme viděli, Marx tento problém nikterak neodděluje od ostatních momentů lidského vývoje a zejména jej neodděluje od výrobního procesu. Protože však kvalitou výrobního procesu je tento výrobní proces sám, jeho podmínky určují volný čas. Nemá-li volný čas představovat abstraktní svobodu, nýbrž být skutečně volným časem, je třeba, aby výrobní proces v celkových společenských měřítkách, celá organizovanost společnosti a její vnitřní organizace umožňovaly, aby se volný čas nestal časem pro uspokojování odcizených potřeb, nýbrž skutečně tím, co Marx zamýšlel, tj. časem pro zvyšování výrobních sil, pro svobodnou činnost lidí. Všechny tyto otázky, které se v souvislosti s uvedeným problémem v moderní epoše objevují, koneckonců hluboce souvisí s podmínkami, které Marx analyzoval na citovaném místě.

Považujeme problém volného času za aktuální, a to aktuální nejenom proto, že soudobý kapitalismus je neschopný takové využití volného času zajistit, nýbrž také proto, že činí takové využití nemožným. Zčásti v tomto směru působí podněcování prestižního konzumu, zčásti pak zábava a usměrňování zájmů takovým způsobem, jak se to v kapitalismu děje prostřednictvím masové kultury v televizi, filmu, v části bestsellerů, v časopisech a prostřednictvím zcela zveličeného kultu sexu. V protikladu k této tendenci staví buržoazní levice, počínaje zmíněnou Hannah Arendtovou a konče Erichem Frommem, otázku volného času většinou tak, že romanticky antikapitalistickým způsobem idealizuje volný čas řeckého světa a sní o jeho návratu. Tyto romantické tendence vypovídají o touze, která se v lidech této sféry probouzí a žije, nepředstavují však žádné vědecké řešení. Především je nezbytné — ačkoli je pochybné, zda zkrácení pracovní doby ve vyspělých průmyslových zemích a tím růst abstraktní mimopracovní doby představují světovou tendenci — vrátit se k marxistické analýze, která otázky ekonomie času formuluje v jazyku politické ekonomie, tedy neoddělitelně od výroby samé a jejího třídního charakteru. To však prakticky znamená, že otázka využití mimopracovní doby, problém jejího zhodnocení představuje koneckonců jednu z nejpodstatnějších otázek třídního boje v dnešní

době. Třídní boj se již nevede o množství času jako v dobách „tří osmiček“, nýbrž o jeho obsah. Jedním z dílčích problémů této obecné otázky pak je, že pomocí socialistické organizace výroby má být zajištěno nejen odpovídající množství mimopracovní doby, nýbrž také kvalita tohoto času jakožto času volného, tj. ve významu anglického slova *leisure*. V tomto smyslu tedy marxovská formulace volného času jaksí anticipovala problém, který představuje jednu z nejzákladnějších otázek třídního boje v současné epoše také uvnitř kapitalismu.

Je přirozené, že i v socialismu je kvalita mimopracovní doby měřítkem rozvoje, a to vnitřního rozvoje socialismu, stejně tak jako je jeho měřítkem množství mimopracovní doby. Ekonomický rozvoj musí celkově dosáhnout takového stupně, aby se rozhodujícím problémem stala nikoli kvantita, nýbrž kvalita. V socialistických státech začínáme tohoto stavu dosahovat, přičemž nejbližší budoucnost (v různých zemích různě) staví na pořad dne problém kvality. A zde se musíme opět vrátit k marxovské představě a formulaci. Marx totiž velmi zdůrazňoval, že ekonomie času, a tedy i vytváření mimopracovní doby a její kvalitativní naplnění, nepředstavují zřeknutí se požitku. Upozorňujeme na tuto skutečnost proto, že v raných obdobích dělnického hnutí a v podmínkách, kdy se hospodářství v jediném socialistickém státě potýkalo s vnitřními problémy, se nevyhnutelně jako jedno hledisko a možnost řešení objevila asketická forma ekonomie. Nepopíráme, že ekonomie si mnohdy může přechodně vynutit zřeknutí se určitých požitků a již dosažené životní úrovně. Z toho však nemůžeme vytvářet žádné se socialismem související teorie. Naopak, v Marxově duchu musíme zdůraznit přechodnost takových období. Podobně bychom chtěli zdůraznit, že v socialismu se může mimopracovní doba zcela formálně utvářet tak, že v byrokratickém chápání vzniká představa o skutečném přetvoření této doby ve volný čas. Může však jít o vnější, byrokraticky organizované společenské činnosti, které neplynou z vnitřních pohnutek individuí a z jejich vlastních směrů rozvoje, nýbrž představují nucený důsledek narýsované tendence. Socialismus však poskytuje největší reálnou možnost k tomu, aby — za předpokladu hluboce demokratické

výstavby celé společnosti — se mimopracovní doba skutečně stala volným časem. A zde je třeba uvést i to, že v různých obdobích, v různých zemích a v různých politických konstelacích se vytvářejí nové a nové situace pro využití těchto podmínek. Nejde tedy o nějaký ideální požadavek, nýbrž o konkrétní tendenci, totiž že socialismus za předpokladu dostatečně vysokého stupně výroby poskytuje na rozdíl od kapitalismu více v celé oblasti života, a tak nutně zajišťuje podmínky přetvoření mimopracovní doby ve volný čas. Volný čas v různých podmínkách nabývá pro individuum i společnost různý význam. Kolik společenské participace (a jak bezprostřední) představuje v různých demokratických organizacích, do jaké míry je tato společenská participace zprostředkovaná a jak rozvíjí duchovní, technické a jiné schopnosti člověka, to vše závisí na konkrétních okolnostech. Právě proto nemůže jít socialismu o nějaký recept na trávení mimopracovní doby, nýbrž o to, že ve výrobě i ve veřejném životě musí být uznávány nej-různější formy vědění, znalostí a zábavy, které skutečně slouží rozvoji lidských schopností.

V tomto směru pochopitelně existuje i spontánní pohyb. Historie Sovětského svazu trvající několik desetiletí a například nevídaný a nápadný kult četby v Sovětském svazu a dalších socialistických zemích ukazují, že v atmosféře socialismu se mohou spontánně tvořit i určitá specifika volného času. Právě o tom hovořil filosofickým jazykem Marx. Tento vývoj ovšem narušují na jedné straně tendence, které souvisí s poměrným zpožděním výroby a její neorganizovaností, takže pro část lidí se pracovní doba prodlužuje (a lidé kromě hlavního zaměstnání vykonávají ještě druhé zaměstnání), na druhé straně jej narušují byrokratická jednání, která si činí nárok na část mimopracovní doby. Avšak i ve sféře pracovního procesu se objevují tendence odcizení, takže se mimopracovní doba dostává do konfliktu

s vlastní vykonávanou prací, místo aby s ní tvořila dialektickou jednotu. Naším cílem však v duchu Marxově musí být překonání překážek. Především musí být likvidovány všechny byrokratické vazby, které omezují socialismu vlastní tendenci. To je jednak otázkou společenské atmosféry a výchovy, jednak otázkou organizace výroby, přičemž obě otázky spolu těsně souvisí, stejně tak jako pracovní a mimopracovní doba. Tato souvislost není vlastně ničím jiným než základní obsahovou otázkou výše zmíněného rozdělení času. Pokud společenská struktura socialismu neustrne na tom, že se na jedné straně výrobní prostředky staly společenským vlastnictvím a dále rozvíjejí výrobu a na druhé straně že celá společenská organizace musí všemi prostředky tuto vymoženost zajistit, můžeme jít přirozeně dále. Jestliže si totiž uvědomíme všechny možnosti a důsledky plynoucí ze společenského vlastnictví výrobních prostředků, resp. ze společenského řízení výroby pro celou organizaci společnosti — že totiž správní orgány a instituce se nemají omezovat pouze na zajištění socialistické výroby, ale musí denně nově využívat možnosti její větší perspektivy — pak se stane zřejmým, že obsah pracovní doby je natolik bohatý, že může být přetvořena ve volný čas. A není třeba vysvětlovat, že dříve či později bude volný čas působit zpět na výrobu, neboť volný čas není ničím jiným než dalším rozvojem jedné stránky výrobních sil, totiž výrobní síly člověka — jeho inteligence. Toto je pro socialismus základní otázkou umožňující z hlediska celkového vývoje překonat i ty nejrozvinutější formy kapitalismu. Socialistická společenská orientace — pokud skutečně využívá svých možností — zajišťuje nekonečný rozvoj člověka, a tím takový vzestup výroby, na jehož základě roste nejen pohodlí a komfort, nýbrž i člověk sám se může lépe rozvíjet, pokud jde o znalosti a kulturu mezilidských vztahů, a naplňovat se tak stále konkrétnějšími kvalitativními obsahy.

Přeložil Jiří Večerník

Rozbor operacionalizace při výzkumu hodnotových orientací mládeže

DALIBOR HOLDA

Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

Okruh metodologických problémů souhrnně nazývaných operacionalizací je jedním z nejobtížnějších úseků sociologického zkoumání a současně i nejčastějším zdrojem různých zkreslení, která zákonitě vedou k chybám při interpretaci získaných výsledků.¹

Domnívám se, že tato skutečnost je ve značné míře způsobena pojetím operacionalizace jako mechanického převedení teoretické koncepce do empirické roviny, kdy výsledný efekt operacionalizace, tj. výzkumný nástroj, většinou není před zahájením hlavního šetření již ověřován „v terénu“.

Protože nejčastěji používaným výzkumným nástrojem je dotazník, případně rozhovor, je možno současný přístup k operacionalizaci nejčastěji vymezit takto: Operacionalizace je mechanické pokrytí předem stanovených problémových okruhů vycházejících z teoretické koncepce často a priori² vybranými a formulovanými bariérami otázek, které podle předpokladů výzkumníka v empirické rovině nejlépe indikují tyto problémové okruhy. V takových případech je jednota teorie a empirie prázdňným pojmem a výzkumný nástroj, který použijeme k terénnímu sběru dat, nám pravděpodobně v dalších etapách ve větší míře neumožní ověřovat či vracet hypotézy vyplývající z teoretické koncepce.

Eliminujeme-li mechaničnost z našeho přístupu k operacionalizaci, stále ještě nemusíme dospět k uspokojivým výsledkům, což je mnohdy způsobeno již zmiňovanou apriorní povahou výběru a formulací otázek, které mají indikovat sledované jevy.

Je proto nutné zahrnout do etapy operacionalizace i některé analytické postupy, jejichž prostřednictvím je potom možno s větší či menší jistotou odhadnout, nakolik jsou získaná empirická data adekvátním materiálem sloužícím k interpretaci. Jinými slovy to znamená získat podklady pro zpětné posouzení, nakolik jsou a priori vybrané a formulované otázky odpovídajícím rozpracováním teoretické koncepce. Takto chápaná operacionalizace předpokládá provedení řady metodologických experimentů před vlastním zahájením hlavního šetření. Tím se samozřejmě rozšiřuje i okruh metodologické problematiky v této etapě výzkumné práce.

Několik takových studií metodologického charakteru bylo provedeno i v rámci výzkumu hodnotových orientací mládeže, kdy předmětem zkoumání byly životní hodnoty mladých lidí vztahující se k vybraným konkrétním činnostem, které jsou jimi vykonávány.³

Poznatky získané v této významné ideové oblasti, za níž jistě můžeme teorii hodnotových orientací považovat, mohou přispět k řešení problematiky mládeže ve smyslu jejího aktivního zapojení do procesu socialistického rozvoje naší společnosti, ve smyslu stimulace její aktivní účasti na společenském životě a na řízení společenského dění [4].

Vycházíme-li z předpokladu, že proces operacionalizace je častým zdrojem interpretačních chyb, je potom cílem dále uvedené metody rozboru operacionalizace snažit se po získání takových informací, které by pomohly tyto chyby redukovat, a tím rozšířit použitelnost výzkumných materiálů

¹ F. Zich např. tuto oblast problematiky sociologického výzkumu označuje za hlavní zdroj empiristických tendencí [5].

² Při tomto tvrzení vycházím z běžné praxe sociologických výzkumů, kdy při dotazníkových šetřeních jsou používány i otázky, s nimiž výzkumník nemá žádné předchozí empirické zkušenosti, a nemůže tedy s větší jistotou předpokládat, že skutečně indikují sledované jevy. To samozřejmě neznamená globální zavření apriorní vybraných a formulovaných otázek, protože o tom, nakolik takový postup bude adekvátním převedením teoretické koncepce

do empirické roviny, rozhoduje mnoho faktorů, mezi nimi i výzkumná erudice sociologa. Přesto se však domnívám, že právě tyto otázky mohou vést častěji k chybám při interpretaci výsledků než ty, které již byly v terénním šetření ověřeny a u nichž do jisté míry známe, zda sledované jevy indikují či nikoli.

³ Viz *Výzkum hodnotových orientací mládeže ve vztahu k životnímu prostředí z hlediska kultivace lidských sil v socialismu*. Projekt výzkumu Ústavu sociálních věd mládeže a výchovného poradenství Pedagogické fakulty UK, Praha.

při organizační, politické a ideologické práci s mládeží.

Dříve než přistoupím k popisu metody, je třeba uvést několik obecných poznámek. Za jedno z možných řešení stanoveného úkolu je možno považovat aplikaci faktorové analýzy. Dále popsanou metodu rozboru operacionalizace je možno chápat i jako validizaci výzkumného nástroje. Použití faktorové analýzy při řešení podobných úkolů není nová záležitost a příklady použití lze najít v literatuře jako faktorovou validizaci [1]. Pokusil jsem se o precizaci metody v tom smyslu, že jsem zavedl dva pracovní pojmy — jednoznačnost a přiměřenost — které jsou kritérii pro posouzení operacionalizace. Tato dvě kritéria mohou být diskutabilní, ale, jak bude později uvedeno, touto metodou byly získány poměrně cenné informace. Popsaný rozbor operacionalizace považuji za pokus o řešení jednoho ze závažných metodologických otázek sociologického výzkumu, který byl v konkrétní výzkumné situaci přínosem v procesu poznání, ale který v žádném případě není jediným možným způsobem řešení dané problematiky.

Stručně nyní popíši způsob operacionalizace teoretické koncepce hodnotových orientací mládeže. Při operacionalizaci jsme vycházeli z tzv. modelu ZVAN, kdy v každé ze stanovených dimenzí (Z — zájem, V — význam, A — aspirace, N — normy) byla hodnotová struktura pokryta čtyřmi hypotetickými sférami činnosti:⁴

- I. Sféra nazvaná *sférou kultivace lidských sil* v čase, jímž mladý člověk disponuje.
- II. Sféra nazvaná *sférou kultivace mezilidských vztahů* — prostřednictvím života v malých skupinách.
- III. Sféra nazvaná *sférou práce a vzdělání* (vzdělávání), které nějak souvisí s přípravou na studovaný či profesionální obor (u středoškoláků jim nejbližší „zájmový“ předmět, obor) techniky a vědy.
- IV. Sféra nazvaná *sférou veřejných záležitostí a činností*, které vedou k pochopení těchto záležitostí.

V každé dimenzi byly tyto čtyři sféry operacionalizovány 16 indikátory tak, aby bylo možno porovnávat výsledky v jednotlivých dimenzích. Celkem bylo použito

64 indikátorů. Jelikož stať má metodologický charakter, budu použítou metodu ilustrovat pouze na podsouboru 16 indikátorů v dimenzi A. V této dimenzi, stejně jako i ve třech zbývajících, byla každá hypotetická sféra operacionalizována čtyřmi indikátory, a to takto:

I. <i>sféra</i>	1. Sportovní činnosti
	2. Umělecké a kulturní činnosti
	3. Oddechové zájmové činnosti
	4. Kutilství a sběratelství
II. <i>sféra</i>	5. Činnosti v zájmových klu- bech a organizacích
	6. Schůzky se skupinou kama- rádů (kamarádek)
	7. Schůzky s partnerem (part- nerkou)
	8. Život v rodině
III. <i>sféra</i>	9. Pracovní a studijní činnosti
	10. Zvyšování kvalifikace či pro- hlubování znalostí ve svém oboru
	11. Přispívání k pracovním zlep- šením v zaměstnání či ve studijním oboru
	12. Účast na odborných soutě- žích nebo činnosti ve vědec- kovýzkumných kroužcích
IV. <i>sféra</i>	13. Získávání informací o každo- denním politickém dění
	14. Hlubší pochopení ideologic- kých a politických problémů
	15. Členství v mládežnických or- ganizacích
	16. Členství v celospolečenských organizacích

Indikátory budou v tabulkách uváděny pod těmito pořadovými čísly.

Indikátory byly ve formě otázek zahrnuty do dvou typů dotazníku. První typ byl ověřován na 188 studentech v jednom pražském gymnasiu, druhý typ na 50 studentech stejného gymnasia a na 50 dělnících a 50 učnících jednoho pražského strojírenského závodu.⁵ Oba typy dotazníků se liší poněkud změněnou formulací otázek a zejména změnou struktury dotazníku.

Struktura prvního typu dotazníku byla zaměřena k tomu, aby respondent odpověděl na všech 16 otázek reprezentujících 4 sféry činnosti nejdříve v dimenzi *zájmu* a potom v následujícím pořadí vždy na 16 otázek v dimenzích *významu*, *aspirací* a

⁴ Viz uvedený výzkum.

⁵ Informace jsem u všech respondentů získal skupinovým sběrem.

norem. Otázky byly graficky seřazeny do čtveřic tak, aby jedna čtveřice reprezentovala vždy jednu sféru. Respondent odpověděl tedy na 4 čtveřice otázek v každé dimenzi. Struktura druhého typu dotazníku byla poněkud pozměněna. Respondent odpověděl vždy na otázku reprezentující činnost z určité sféry v rámci čtyř dimenzí (Z, V, A, N). Potom přešel k další čtveřici otázek, které reprezentovaly druhou činnost opět v rámci čtyř dimenzí. Po zodpovězení čtyř čtveřic otázek byla tedy vyčerpána 1 sféra hypotetických sfér činností a respondent přešel k další sféře.

Na prvních čtyřech otázkách z dimenze A (celá sféra I.) si ukážeme rozsah formulačních změn v dotazníku prvního a druhého typu.

První typ dotazníku: *Druhý typ dotazníku:*

1. Velmi usiluji o to, abych aktivně sportoval(a) 2. Velmi usiluji o to, abych se podílel(a) a zúčastnil(a) na kulturním a uměleckém životě, např. formou hry na hudební nástroje, malováním, hraním divadla, psaním poezie a jinými způsoby 3. Velmi usiluji o to, abych se věnoval(a) různým zábavám, rekreačním a oddechovým činnostem (vč. fanouškovského sledování sportovních událostí) 4. Velmi usiluji o to, abych se věnoval(a) vytváření různých předmětů a sběratelství	1. Za všech okolností usiluji, abych sám (a) sportoval(a) 2. Za všech okolností usiluji, abych se sám(a) podílel(a) na uměleckém životě, např. formou hry na hudební nástroje, malováním, hraním divadla, psaním poezie a jinými způsoby 3. Za všech okolností usiluji, abych se sám(a) věnoval(a) různým zábavám, rekreačním a oddechovým činnostem 4. Za všech okolností usiluji, abych se sám(a) věnoval(a) vytváření různých předmětů a sběratelství

Souhlas či nesouhlas vyjadřovali respondenti pomocí 5 stupňů: zcela souhlasím; souhlasím; nevím, nemám názor; nesouhlasím; zcela nesouhlasím.

Lze oprávněně předpokládat, že každý z respondentů má nejen svou interpretaci jednotlivých stupňů souhlasu či nesouhlasu, ale že zároveň interpretace indikátorů, jimiž má respondent vyjádřit souhlas, bude více či méně rozdílná od interpretace výzkumníka [3]. Jde tedy o to, zda operacionalizace hypotetických sfér činností zvolenými indikátory je přiměřená a jednoznač-

ná (ve smyslu shodnosti interpretace obsahu těchto indikátorů) pro všechny respondenty, tzn. zda indikátory skutečně reprezentují stanovený problém a zjišťují pouze tento problém. Jinými slovy jde o již zmínované zpětné posouzení, nakolik jsou a priori vybrané a formulované otázky odpovídajícím rozpracováním teoretické koncepce v dané konkrétní výzkumné situaci, kdy podkladem pro posuzování jsou výpovědi respondentů.

Jelikož v každé dimenzi bylo 16 indikátorů rozdělených do 4 sfér, bylo nutno ověřit, zda vždy čtyři zvolené indikátory skutečně reprezentují problematiku vymezenou danou sférou a zda zjišťují jen tuto.

Popis metody: Pro řešení daného úkolu byla použita faktorová analýza (R-technika),⁶ jejíž matematický model se dá vyjádřit následující rovnicí:

$$x_i = \sum_{r=1}^k l_{ir} f_r + e_i \quad i = 1, 2 \dots m \quad (1)$$

Nebudu zde šířeji matematický model faktorové analýzy rozvádět, protože této problematice již byla věnována stať v Sociologickém časopise [2]. Vymeším pouze pracovní pojetí faktorových zátěží označených v předcházející rovnici symbolem l_{ir} , neboť jsou pro další popis rozboru operacionalizace nejzávažnější.

l_{ir} – tzv. faktorová zátěž, vyjadřuje intenzitu, s níž se uplatňuje r -tý faktor v i -té proměnné. V našem případě je možno l_{ir} rovněž vyjádřit jako kvantifikovanou míru, nakolik i -tý indikátor přispívá k objasnění problematiky vymezené r -tým faktorem. Při hodnotách $l_{ir} \rightarrow 0$ můžeme říci, že i -tý indikátor téměř nepřispívá k objasnění problematiky vymezené r -tým faktorem. Při hodnotách $l_{ir} \rightarrow \pm 1$ můžeme říci, že i -tý indikátor podstatně přispívá k objasnění problematiky vymezené r -tým faktorem.

Budeme-li chápat společný faktor f_r jako empiricky získanou sféru činnosti, potom při úplné platnosti hypotetického modelu sfér činností by tomuto modelu odpovídala faktorová matice znázorněná v tab. 1.

To znamená, že bychom měli získat čtyři společné faktory f_r ($k = 4$), příslušné faktorové zátěže l_{ir} by měly být rovny 1 a hodnoty e_i by byly vždy nulové. Při rozepsání rovnice (1) pro $i = 1, 2 \dots 16$ a při dosazení hodnot l_{ir} a e_i bychom získali 4 typy rovnic.

⁶ Vstupeni byla matice Spearmanových koeficientů pořadové korelace.

Tabulka 1

Indikátory	Faktory			
	I	II	III	IV
1	1	0	0	0
2	1	0	0	0
3	1	0	0	0
4	1	0	0	0
5	0	1	0	0
6	0	1	0	0
7	0	1	0	0
8	0	1	0	0
9	0	0	1	0
10	0	0	1	0
11	0	0	1	0
12	0	0	1	0
13	0	0	0	1
14	0	0	0	1
15	0	0	0	1
16	0	0	0	1

Pro $i = 1, 2, 3, 4$

$$x_i = 1 \cdot f_{iI} + 0 \cdot f_{iII} + 0 \cdot f_{iIII} + 0 \cdot f_{iIV} + 0 \quad (2)$$

Pro $i = 5, 6, 7, 8$

$$x_i = 0 \cdot f_{iI} + 1 \cdot f_{iII} + 0 \cdot f_{iIII} + 0 \cdot f_{iIV} + 0 \quad (3)$$

Pro $i = 9, 10, 11, 12$

$$x_i = 0 \cdot f_{iI} + 0 \cdot f_{iII} + 1 \cdot f_{iIII} + 0 \cdot f_{iIV} + 0 \quad (4)$$

Pro $i = 13, 14, 15, 16$

$$x_i = 0 \cdot f_{iI} + 0 \cdot f_{iII} + 0 \cdot f_{iIII} + 1 \cdot f_{iIV} + 0 \quad (5)$$

Takový model by umožňoval v rámci uvedených čtyř skupin vzájemnou zastu-

pitelnost indikátorů. To znamená, že ve skupině prvních čtyř indikátorů by bylo lhostejné, zda např. použijeme pouze indikátor č. 3 pro operacionalizaci hypotetické sféry činnosti č. I; stejně bychom mohli postupovat i v dalších skupinách.

Tento „ideální“ model struktury faktorové matice, kde faktory f_r jsou z hlediska vymezené problematiky naprosto shodné s hypotetickými sférami činnosti, byl zaveden pro snazší sledování výsledků a zároveň pro snazší sledování jejich vyhodnocování.

Získali jsme celkem 16 faktorových matic. — pro každou sociální skupinu mládeže 4 faktorové matice (pro každou dimenzi jednu).

Nyní uvedeme 4 faktorové matice získané v dimenzi A:

V první polovině tabulek č. 2, 3, 4, 5 jsou uvedeny konkrétní hodnoty faktorových zátěží l_{ir} ; v druhé polovině tabulek jsou označeny křížkem „významné“ faktorové zátěže, tzn. ty, s nimiž se dále pracovalo. Mezní hodnota, podle níž byla zátěž jako „významná“ či „nevýznamná“, byla stanovena arbitrárně. Byly uvažovány pouze proměnné, jejichž faktorové zátěže l_{ir} byly větší než 0,30. Výjimky byly učiněny u tzv.

Tabulka 2

Středoškolaři — první typ dotazníku

Indikátory	Faktory									
	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V
1	0,03656	-0,38971	0,01239	0,05911	0,00266		×			
2	0,13370	0,03082	-0,04702	0,47688	-0,136619				×	
3	0,02174	-0,37876	-0,00429	0,36037	0,34571		×		×	
4	0,18558	-0,53008	-0,08591	-0,21739	0,22368		×			
5	0,09143	-0,54670	0,31211	0,02036	-0,14782		×			
6	-0,02088	-0,21545	0,03440	0,59424	0,15058				×	
7	0,03509	-0,19704	0,06617	0,45180	0,03818				×	
8	0,27101	-0,17847	0,19243	0,12503	0,02152					
9	0,59683	0,05577	-0,16967	0,13568	-0,13460	×				
10	0,66899	-0,10238	-0,09694	0,17817	-0,19123	×				
11	0,60568	-0,27275	0,02737	-0,00874	-0,11676	×				
12	0,41901	-0,42884	0,00317	-0,12570	-0,20411	×	×			
13	0,16046	-0,06201	0,13458	0,14996	-0,72007					×
14	0,23591	0,03198	0,07582	0,16280	-0,66626					×
15	0,29136	-0,17989	0,74315	0,14005	-0,18642			×		
16	0,20963	-0,12297	0,72680	-0,04855	-0,17172			×		

Faktor č. I — faktor aspirační zaměřenosti týkající se práce a vzdělávání, techniky a vědy

Faktor č. II — faktor aspirační zaměřenosti týkající se oddechové vzdělávacích činností

Faktor č. III — faktor aspirační zaměřenosti týkající se oblasti veřejných záležitostí

Faktor č. IV — faktor aspirační zaměřenosti týkající se kulturně společenských činností

Faktor č. V — faktor aspirační zaměřenosti týkající se pochopení a znalostí veřejných záležitostí

Tabulka 3

Středoškolačci - druhý typ dotazníku

Indi- kátorý	Faktory							
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
1	0,52836	0,24316	-0,12377	-0,23234	×			
2	0,32693	0,46731	0,00666	-0,21673	×	×		
3	0,35540	0,04131	0,02168	-0,01293	×			
4	0,57757	0,03261	0,13563	-0,37230	×			
5	0,61358	0,00555	0,42376	0,10404	×		(-)	(-)
6	0,37739	0,03082	-0,04940	-0,67846	×			(-)
7	0,48394	-0,12753	0,03070	-0,34160	×			(-)
8	0,47439	0,26060	0,12560	-0,49119	×			(-)
9	0,42642	-0,22950	0,71742	0,20853	×		+ (-)	
10	0,40822	0,14705	0,50725	0,01546	×		+ (-)	
11	0,44282	0,27503	0,37969	0,23646	×			
12	0,52957	0,34203	-0,01940	0,04189	×			
13	0,30867	0,65811	0,12908	0,02005	×	×		
14	0,25436	0,69514	0,11927	0,21967	×	×		
15	0,59747	0,30476	-0,16937	0,50440	×	×		(-)
16	0,40921	0,63034	0,01381	0,17402	×	×		

Faktor č. I - faktor obecné aspirační zaměřenosti

Faktor č. II - faktor aspirační zaměřenosti týkající se veřejných činností a pochopení těchto záležitostí

Faktor č. III - faktor disproporce mezi aspirační zaměřeností týkající se práce, vzdělání, techniky a vědy a mezi aspirační zaměřeností týkající se klubové činnosti

Faktor č. IV - faktor disproporce mezi aspirační zaměřeností na život v neformálních skupinách, na tvorbu předmětů a sběratelství a mezi aspirační zaměřeností na život v mládežnických organizacích

obecných faktorů (viz tab. č. 3 a č. 5). Uvá-
děnou metodu můžeme rozdělit do 3 kroků.

Tabulka 4

Dělníci - druhý typ dotazníku

Indiká- tory	Faktory			
	I	II	I	II
1	0,19989	-0,15550		
2	0,14080	-0,252248		
3	0,55698	-0,19710	×	
4	0,28859	-0,02589		
5	0,44862	-0,05809	×	
6	0,49544	-0,05524	×	
7	0,46346	0,197784	×	
8	0,00147	0,15355		
9	0,12744	0,56445		×
10	0,15071	0,76216		×
11	-0,02702	0,62127		×
12	0,28376	0,43684		×
13	0,39525	0,07216	×	
14	0,43460	0,14802	×	
15	0,56645	-0,22660	×	
16	0,50875	-0,07134	×	

Faktor č. I - faktor aspirační zaměřenosti týkající se neformálních vztahů, oddechové zájmových činností v rámci celospolečenských a mládežnických organizací

Faktor č. II - faktor aspirační zaměřenosti týkající se práce, vzdělání, vědy a techniky

Prvním krokem metody bylo vytvoření faktorů, tzn. seskupení indikátorů do tzv. empirických sfér podle velikostí zátěže I_r (viz druhé poloviny tabulek označených v „hlavičkách“ - faktory). To znamená, že indikátory takto seskupené objasňují více či méně stejnou problematiku, a to ve větší míře než ostatní indikátory, které s nimi nebyly v jednom faktoru zahrnuty.

Druhým krokem byla interpretace faktorů, tzn. určení jimi vymezené problematiky, aby bylo možno faktory (empirické sféry) porovnávat s hypotetickými sférami.

Třetím krokem bylo již vlastní posouzení jednoznačnosti a přiměřenosti operacionalizace hypotetických sfér činností pomocí zvolených indikátorů.

Ještě než přejdeme k podrobnějšímu popisu metody, krátce porovnáme získané faktorové matice. Na první pohled je patrné, že se značně liší, a to nejen počtem faktorů, ale i jejich složením. Ani v jednom případě nejsou dva faktory obsahově zcela srovnatelné.

Můžeme tedy formulovat první dílčí závěr, že subjektivní interpretace obsahu otázek je u respondentů závislá i na jejich příslušnosti ke skupinám mládeže, přičemž kritériem rozdílu těchto skupin je sociálně profesionální postavení. Lze zároveň hovořit o rozdílném výsledku operacionalizace u daných skupin.

Tabulka 5
Učení – druhý typ dotazníku

Indikátory	Faktory					
	I	II	III	I	II	III
1	0,09643	0,42142	-0,66076		×	- (×)
2	0,10443	0,69528	-0,22470		×	
3	0,51024	0,49292	-0,35768	×	×	- (×)
4	0,53459	0,47752	-0,13399	×	×	
5	0,01515	0,70992	-0,33233		×	- (×)
6	0,65303	0,36129	-0,10910	×	×	
7	0,50429	0,25163	-0,08155	×	×	
8	0,78068	0,24119	0,17444	×	×	
9	0,63644	0,44631	-0,02626	×	×	
10	0,35476	0,29531	0,51390	×	×	+ (×)
11	0,54235	0,13469	0,24435	×	×	
12	0,15415	0,40225	-0,01849		×	
13	0,08271	0,69475	0,40167		×	+ (×)
14	0,11826	0,63667	0,42331		×	+ (×)
15	0,00339	0,58481	0,15705		×	
16	0,31100	0,48024	0,20877	×	×	

Faktor č. I – faktor aspirační zaměřenosti týkající se činnosti, jako je příprava na budoucí povolání, zvyšování kvalifikace, pracovní zlepšování, oddechově zájmových činností, neformálních vztahů; rámcem pro tyto činnosti mohou být i celospolečenské organizace

Faktor č. II – faktor obecné aspirační zaměřenosti

Faktor č. III – faktor disproporce mezi aspirační zaměřeností týkající se oddechově zájmových činností prováděných i v rámci klubů a mezi aspirační zaměřeností týkající se zvyšování kvalifikace a informovanosti o veřejných záležitostech

Hlavním tématem popisovaného rozboru bylo posouzení jednoznačnosti a průměrnosti operacionalizace.

Pro posouzení jednoznačnosti operacionalizace byla zvolena dvě hlediska:

a) *Kvantitativní*, kdy se zkoumalo, zda se příslušný indikátor prostřednictvím svých faktorových zátěží $I_{ir} \geq 0,30$ vyskytuje v jednom nebo více společných faktorech f_r . Toto hledisko je pro posuzování jednoznačnosti prvohadé. Vyskytoval-li se sledovaný indikátor ve více než v jednom faktoru, bylo použito doplňující, upřesňující a v podstatě kvalitativní hledisko.

b) *Kvalitativní* – posouzení případného, obecného, skupinového nebo bipolárního charakteru faktorů a hodnocení kvalitativní srovnatelnosti problematiky vymezené příslušným faktorem s problematikou odpovídající hypotetické sféře.

Pomocí uvedených dvou hledisek byly indikátory rozděleny do čtyř kategorií:

- vyhovuje požadavkům na jednoznačnost operacionalizace
- částečně vyhovuje požadavkům na jednoznačnost operacionalizace
- téměř nevyhovuje požadavkům na jednoznačnost operacionalizace
- nevyhovuje požadavkům na jednoznačnost operacionalizace

Při praktickém rozboru operacionalizace byly indikátory do jednotlivých kategorií rozdělovány takto:

vyhovuje

- indikátor se svou faktorovou zátěží vyskytuje pouze v jednom faktoru (pokud se indikátor vyskytoval pouze v obecném faktoru, nebyl posuzován)

částečně vyhovuje

- indikátor se svou faktorovou zátěží vyskytuje ve dvou faktorech, přičemž jeden faktor je skupinový a druhý obecný nebo bipolární; u dvojice skupinového a bipolárního faktoru musíme porovnat kvalitativní shodu mezi problematikou těmito faktory vymezenou

téměř nevyhovuje

- indikátor se vyskytuje ve dvou faktorech, z nichž jeden je obecný a druhý bipolární

nevyhovuje

- indikátor se vyskytuje ve dvou skupinových faktorech; nebo ve skupinovém a bipolárním, které nejsou z hlediska vymezené problematiky srovnatelné; nebo ve více než dvou faktorech jakéhokoliv charakteru

Přiměřenost byla posuzována rovněž podle dvou hledisek. Na rozdíl od posuzování jednoznačnosti zde však bylo hlavním hledisko kvalitativní.

- a) *Kvalitativní hledisko* — hodnocení kvalitativní shody mezi problematikou vymezenou faktorem a problematikou vymezenou příslušnou hypotetickou sférou činností, tj. takovou sférou, kterou měly operacionalizovat indikátory zahrnuté ve faktoru.
- b) *Kvantitativní hledisko* — posuzování indikátorů podle výše jejich faktorových zátěží, tzn. podle kvantitativní míry vyjadřující, nakolik indikátory míry vyjadřující, nakolik problematiky.

Indikátory byly rozděleny (stejně jako u posuzování jednoznačnosti) do čtyř kategorií:

- vyhovuje požadavkům na přiměřenost operacionalizace
- částečně vyhovuje požadavkům na přiměřenost operacionalizace
- téměř nevyhovuje požadavkům na přiměřenost operacionalizace
- nevyhovuje požadavkům na přiměřenost operacionalizace

Popíšeme si opět konkrétní zásady rozdělování indikátorů do příslušných kategorií:

vyhovuje

- indikátor, který je zahrnut ve faktoru, kde jsou indikátory pouze z jedné hypotetické sféry činností a faktorové zátěže $l_{ir} \geq 0,49$; nebo indikátory, které jsou zahrnuty v bipolárním faktoru, kde stejné znaménko + nebo - mají pouze indikátory z jedné hypotetické sféry činností

částečně vyhovuje

- indikátor, který je zahrnut ve faktoru, kde jsou indikátory pouze z jedné hypotetické sféry činností, ale $0,30 \leq l_{ir} < 0,49$; nebo indikátor, který je zahrnut ve faktoru, kde jsou indikátory z více než jedné hypotetické sféry činností, ale problematika vymezená faktorem je přesto srovnatelná s problematikou té hypotetické sféry činností, z níž indikátor pochází, a jeho faktorová zátěž $l_{ir} \geq 0,49$

téměř nevyhovuje

- indikátor sféry je zahrnut ve faktoru, kde jsou indikátory více než z jedné hypotetické sféry činností, ale problematika vymezená faktorem je srovnatelná s problematikou té hypotetické sféry činností, z níž indikátor pochází, a jeho faktorová zátěž $0,30 \leq l_{ir} < 0,49$

Tabulka 6

Středoškoláci — první typ dotazníku

Indikátory	Kritéria							
	Jednoznačnost				Přiměřenost			
	vyhovuje	částečně vyhovuje	téměř nevyhovuje	nevyhovuje	vyhovuje	částečně vyhovuje	téměř nevyhovuje	nevyhovuje
1	×						×	
2	×						×	
3				×				×
4	×					×		
5	×					×		
6	×					×		
7	×						×	
* 8								
9	×				×			
10	×				×			
11	×				×			
12				×				×
13	×				×			
14	×				×			
15	×				×			
16	×				×			

* Proměnná č. 8 není zastoupena ve struktuře faktorové matice zátěží $l_{ir} \geq 0,30$.

Tabulka 7

Dělníci — druhý typ dotazníku

Indikátory	Kritéria							
	Jednoznačnost				Přiměřenost			
	vyhovuje	částečně vyhovuje	téměř ne- vyhovuje	ne- vyhovuje	vyhovuje	částečně vyhovuje	téměř ne- vyhovuje	ne- vyhovuje
* 1								
* 2								
3	×					×		
* 4								
5	×						×	
6	×						×	
7	×					×		
* 8								
9	×				×			
10	×				×			
11	×				×			
12	×					×		
13	×							×
14	×							×
15	×							×
16	×							×

* Proměnné č. 1, 2, 4, 8 nejsou zastoupeny ve struktuře faktorové matice zátěžemi $l_{ir} \geq 0,30$.

nevyhovuje

— indikátor, který je posouzen jako nevyhovující požadavkům na jednoznačnost; nebo indikátor, který je zahrnut ve faktoru, jenž není srovnatelný z hlediska vymezené problematiky se sférou činností, z níž indikátor pochází

Popis výsledků:

V tabulce č. 6 a v tabulce č. 7 je soubor 16 indikátorů posouzen z hlediska jednoznačnosti a přiměřenosti operacionalizace pomocí 4 uvedených kategorií na základě hodnot faktorových zátěží l_{ir} a tabulek č. 1, 3.

Podrobněji si ukážeme proces posuzování na dvou příkladech:

a) Při posuzování indikátorů č. 9, 10, 11, 12 v tabulce č. 5 (středoškoláci — první typ dotazníku) byly indikátory č. 9, 10, 11 hodnoceny jako *vyhovující* požadavku jednoznačnosti operacionalizace a proměnná č. 12 jako *nevyhovující* požadavku jednoznačnosti, neboť se svou faktorovou zátěží vyskytuje ve dvou skupinových faktorech. Při posuzování přiměřenosti byly indikátory hodnoceny jako *vyhovující*, protože faktor č. I v tabulce 2 je tvořen pouze indikátory z jedné hypotetické sféry činností a příslušné faktorové zátěže jsou větší

než hodnota 0,49. Indikátor č. 12 byl hodnocen jako *nevyhovující* z hlediska přiměřenosti, protože nevyhovuje požadavkům jednoznačnosti.

b) Při posuzování indikátorů č. 3, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16 v tab. 7 (dělníci — druhý typ dotazníku), které tvoří v tabulce 3 jeden faktor, bylo obtížné posuzovat přiměřenost operacionalizace (posuzování jednoznačnosti zde bylo bez problémů), protože tzv. empirickou sféru — faktor č. I — tvoří indikátory ze tří hypotetických sfér

- indikátor č. 3 — hypotetická sféra č. I
- indikátory č. 5, 6, 7 — hypotetická sféra č. II
- indikátory č. 13, 14, 15, 16 — hypotetická sféra č. III, IV.

Porovnáme-li hypotetickou sféru č. I a č. II, je zřejmé, že jsou srovnatelné z hlediska vymezení problematiky. Je obtížné striktně odloučit kultivaci mezilidských vztahů v rámci malých neformálních skupin od kultivace lidských sil — prostřednictvím oddechových činností — v čase, jímž mladý člověk disponuje. Současně ovšem spojení indikátorů předcházejících sfér se sférou č. IV ukazuje na jiný význam námi zvolených indikátorů, které mají reprezentovat tuto poslední sféru. Členství v celospolečenských a mládežnic-

kých organizacích je respondenty ve velké míře interpretováno jako možnost oddechu — neformálních mezilidských vztahů.

Jelikož tento faktor není tvořen indikátory z jedné sféry, bylo s ohledem na srovnatelnost problematiky vymezené tímto faktorem s problematikou vymezenou sférami, jejichž indikátory jsou ve faktoru zahrnuty, a s ohledem na výše faktorových zátěží I_r posouzena přiměřenost indikátorů takto: indikátory z I. a II. hypotetické sféry č. 3 a 6 jako *částečně vyhovující* ($I_{3, I.}$ a $I_{6, I.} > 0,49$); indikátory č. 5 a 7 jako *téměř nevhovující* ($I_{5, I.}$ a $I_{7, I.} < 0,49$); indikátory ze IV. hypotetické sféry č. 13, 14, 15, 16 jako *nevhovující*. Stejným způsobem byla zhodnocena situace i u středoškoláků (zkoumaných druhým typem dotazníku) a učňů.

* * *

Nejprve si uvedeme některé přínosy pro další etapy výzkumu hodnotových orientací mládeže:

1. Byly zjištěny nesrovnalosti mezi teoretickým modelem hodnotových orientací a výsledným efektem operacionalizace — otázkami v dotazníku, kdy hypotetické sféry činností se nekryly se sférami činností získanými empiricky (viz tabulky 2—5). Mohli bychom tedy soudit, že zvolený způsob operacionalizace není vhodný a v další etapě se pokusit o adekvátnější převedení teoretického modelu do empirické roviny. Není však jisté, zda by takový směr výzkumné práce vedl k cíli. Podle mého názoru je proto nutné položit si otázku, zda je možné shrnout tak složitou a obtížně postižitelnou problematiku hodnotových orientací do modelu, kde činnosti jsou poměrně striktně rozděleny do 4 hypotetických sfér. Jinými slovy, je třeba si položit otázku, zda teoretický model není více či méně umělou konstrukcí, která složitou sociální realitu zjednodušuje poněkud více, než je únosné, a tím jsou potom již předem stanoveny meze a možnosti operacionalizace samé.

2. Rozbor operacionalizace ukazuje na malé možnosti komparace výsledků mezi jednotlivými skupinami mládeže, pokud bychom ji chtěli provádět na úrovni sfér činností, a to jak hypotetických, tak empirických. Takové omezení vyplývá z odlišnosti mezi faktorovými maticemi (viz tabulky 3—5), které se liší nejen strukturou

jednotlivých společných faktorů, ale i jejich počtem. Je potom nutné se zabývat problémem nosnosti dotazníku s jednotně formulovanými otázkami při šetření daného typu u několika skupin mládeže, zejména poskytuji-li otázky svou poměrnou obecností (ptali jsme se vždy na určité komplexy činností, např. kulturní a umělecké atd.) respondentům velký prostor pro subjektivní interpretaci jejich obsahu. 3. Byl odhalen silný vliv typu dotazníku na interpretaci jednotlivých indikátorů, kdy jejich poněkud odlišná formulace a jejich rozdílné pořadí v rámci celého dotazníku vedlo k podstatným rozdílům (viz tabulky 1, 2). Ukazuje to na menší stabilitu výsledků, zejména proto, že oba soubory středoškoláků jsou ze stejného gymnasia a jsou stejného stáří. Tato menší stabilita varuje před častými zásahy do výzkumného nástroje — v našem případě dotazníku — a zároveň dokazuje oprávněnost, že po každém takovém zásahu je nutno empiricky ověřit jeho důsledky.

Z uvedených tří bodů jsou sice patrné některé přínosy metody nejen pro metodologickou stránku výzkumu hodnotových orientací, ale i pro vyhodnocování výsledků. Zároveň je však nutná i dávka skepse. Již samotný fakt, že byla použita faktorová analýza, může vést k některým námitkám, jež jsou mnohdy proti této analýze vznášeny.

Všimneme si dále nedostatků, které mohou vést k nejednoznačnosti výsledků.

1. Prvním takovým problémem je rotace faktorů. Je nejvýše pravděpodobné, že různí výzkumníci získají rozdílná řešení podle toho, jaký model rotace zvolí či budou-li pracovat s faktorovou maticí rotovaných či nerotovaných faktorů. Je tedy vhodné pracovat při větším počtu studií vždy se stejným modelem rotace a používat stejný program, pomocí jehož výpočetního algoritmu se optimalizuje přiblížení k modelu rotace. (V uvedených příkladech byla použita ortogonální rotace — program VARIMAX.)

2. V rámci každé faktorové matice jsme pracovali s určitým počtem faktorů k . Matematické metody odhadu statistické průkaznosti nejsou obecně a často používané. Pro některý postup výpočtu faktorů tyto metody vůbec chybí. Zpravidla se stanoví nejmenší množství vyčerpané variance, kterou faktor musí vyčerpat, aby

měl pro badatele nějaký význam. Proto stanovení počtu k vyčerpaných faktorů je více méně problematické. Je správné si proto položit otázku, jak by vypadala struktura faktorové matice při počtu faktorů $k' \neq k$, protože při počtu faktorů k' bychom získali i jiné posouzení operacionalizace. Platí zde tedy stejná zásada jako pro rotaci, tzn. používat při více studiích stejného kritéria odhadu počtu faktorů.

3. Problematické je určení hranice, která rozděluje faktorové zátěže na významné a nevýznamné. Jako mezní hodnota byla stanovena hodnota $l_{ir} = 0,30$. Podkladem pro toto stanovení byl sice rozbor získaných faktorových matic, přesto však určení mezní hodnoty zůstává arbitrárním.

4. To, co bylo uvedeno v předcházejícím odstavci č. 3, platí i pro stanovení intervalů l_{ir} při posuzování přiměřenosti indikátorů. Navíc je stanovení těchto intervalů závislé na výši mezní hodnoty l_{ir} .

5. Dalším zdrojem nepřesnosti a nejednoznačnosti při postupu může být i interpretace faktorů, a tím i posouzení příslušných indikátorů. Různí výzkumníci mohou rozdílně posoudit srovnatelnost problematiky vymezené faktorem s problematikou vymezenou příslušnou sférou či sférami, z nichž pocházejí indikátory zahrnuté svými faktorovými zátěžemi v příslušném faktoru. V podstatě se jedná o problém interpretace faktorů.

Hodnotíme-li celkove uvedenu metodu rozboru operacionalizace, můžeme formulovat tyto závěry:

1. Výsledky uvedené metody prokázaly, že zpětné posouzení operacionalizace je naprosto oprávněné a nutné, nechceme-li se dopustit v dalších etapách výzkumné práce mnohých chyb a omylů.

Vezmeme-li navíc v úvahu některé další zmíněné poznatky metodologického charakteru, které vyplynuly z použité metody, je zřejmé, že uvedený způsob rozboru operacionalizace přinesl v rámci výzkumu hodnotových orientací mládeže řadu nových podnětů pro další práci.

2. Musíme si být neustále vědomi nebezpečí případných nejednoznačností a nepřesností, jejichž zdroje jsou jak ve fak-

torové analýze, tak i v samotném posuzovacím procesu; mnohé lze během dlouhodobější výzkumné práce alespoň částečně omezit.

3. Aplikace faktorové analýzy je pouze jedna z možností, jak řešit zvolený problém. Optimální by bylo spojení této metody s některou jinou, např. s hloubkovým rozhovorem, v němž bychom volnými otázkami doplňovali naše informace o respondentově interpretaci některých sporných indikátorů.⁷

Literatura

- [1] Guilford, J. P.: *Fundamental Statistics in Psychology and Education*. New York, Mc Graw-Hill 1956.
- [2] Holda, D. - Linhart, J.: *Faktorová analýza*. Sociologický časopis, 6, 1970, č. 6, s. 575—592.
- [3] Josifko, M.: *Některé problémy škálování v sociálních vědách*. In: Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, roč. I. Universita Karlova, Praha 1969.
- [4] Kahuda, F.: *Metodologické otázky sociologických výzkumů mládeže*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 4, s. 402—418.
- [5] Zich, F.: *Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii*. Sociologický časopis, 8, 1972, č. 2, s. 140—147.

Резюме

Гольда Д.: Анализ операционализации при исследовании ценностных ориентаций молодежи

В своей статье автор занимается проблематикой операционализации в рамках социологических исследований. Сначала коротко затрагивает вопрос о процессе операционализации в более общих рамках, указывая вескость и одновременно и затруднительность этого этапа исследовательской работы. В дальнейшем он уже описывает применение факторного анализа, посредством которого был произведен анализ операционализации при изучении ценностных ориентаций молодежи.

Целью этого анализа было проверить, до какой степени использованные показатели являются адекватным выражением теоретической модели. Автор вводит для себя два понятия — однозначность и соразмерность операционализации, которые являются критериями для проведенной операционализации. На нескольких примерах он показывает конкретный процесс оценки и ее результаты.

В заключение он в нескольких пунктах оценивает использованный прием, обращая внимание на некоторые недостатки, могущие

⁷ Оправнѣност такового споенї прокázala Z. Kadlecov ve své diplomov práci na FSVP UK, kdy nezávisle na této studii provedla řetření u skupiny uču a stredoškolák z Prahy. Vycházela ze stejného teoretického modelu (ZVAN) a pomocí hloub-

kových rozhovorů provedla analýzu operacionalizace sféry práce a vzdělání. Došla k obdobným výsledkm a v jistém směru informace získané faktorovou analýzou i prohloubila.

привести к неоднозначным выводам, но одновременно он показывает и его положительные результаты, которые можно было бы использовать в практике социологических исследований.

Summary

Holda D.: Operationalization Analysis in Value Orientation Research of Youth

In his paper, the author discusses problems of operationalization within the scope of sociological research. First of all, he outlines the process of operationalization in more general terms, pointing out the relevancy and, simultaneously, the difficulties of this stage of research work. Then he goes on to

describe the application of the factor analysis by means of which the operationalization analysis was carried out in the youth' value orientation research.

The aim of this analysis was to verify the extent to which the used indicators are an adequate expression of the theoretical model. The author introduces two working concepts — *unambiguity* and *adequateness* of operationalization. On several examples, he shows the concrete evaluation procedure and its results.

In concluding, he evaluates the applied procedure in several points and calls attention to some of its drawbacks which may lead to ambiguous conclusions; simultaneously, however, he also shows its positive results which might be applied in the practice of sociological research.

Sociální ukazatele

Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*

MIROSLAV FORET

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Jedním z aktuálních témat, které před společenské vědy zejména v socialistických zemích postavila každodenní společenská praxe, jsou problémy konstrukce a využití sociálních ukazatelů (v některých textech též označované jako „sociální indikátory“). Nejčastěji jsou otázky sociálních ukazatelů spojovány s konkrétními úkoly sociálního řízení, sociálně ekonomického plánování a sociální prognostiky — tedy obecně s potřebami racionálního, cílevědomého zasahování do společenských procesů. Tak např. sovětská autoři V. J. Elmejev a M. G. Makarov zdůrazňují [7 : 26], že „účelová funkce plánu sociálního rozvoje podniku a kritérium její realizace mohou být pojímány jako systém ukazatelů charakterizujících stupeň všestranného rozvoje člověka a úroveň uspokojování sociálních potřeb pracujících“. V koncepcích i možnostech sociálního řízení a plánování v socialistických a kapitalistických státech je ovšem podstatný rozdíl. Zatímco se v socialistických zemích chápe sociální plánování jako prostředek dalšího prohloubení vědeckého řízení společnosti v zájmu dalšího rozvoje uspokojování potřeb všech pracujících (tedy jako něco, co je socialismu zcela vlastní), snaží se v kapitalistických státech hledat v sociálním plánování nástroj, který by umožnil dokonaleji manipulovat masami pracujících a případně zmírňovat rozpory a problémy pložené buržoazním hospodářským systémem. A tak i když se problematika sociálních ukazatelů zdánlivě jeví jako víceméně formální metodologická či statistická záležitost, je nutno vždy respektovat společensko-politický kontext, v němž se tohoto nástroje užívá.

Při sledování zahraničních, zejména západních prací o sociálním řízení, plánování a sociálním prognózování — tedy zprostředkovaně i o sociálních ukazatelích — je na místě si připomenout význam, který

mají pro tyto otázky práce K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina. Jejich teoretické myšlenky poskytují skutečně vědecký základ pro popis, analýzu a plánování společenských systémů, a tedy i pro rozpracování problematiky sociálních ukazatelů. Myšlenky zakladatelů marxismu-leninismu našly praktické uplatnění již v samých počátcích rozvoje Sovětského svazu — v prvních velkých a do praxe uvedených sociálně ekonomických plánech v historii lidstva.

I když jsou první sovětské plány (např. plán elektrifikace a rozšíření energetických zdrojů pro budování základů těžkého průmyslu GOELRO z r. 1920, první pětiletý plán s důrazem na kolektivizaci zemědělství a další industrializaci země z r. 1928) obvykle chápány jako plány převážně ekonomického charakteru, jedním z jejich základních záměrů bylo dosáhnout pronikavých sociálních změn sovětské společnosti a v tomto širokém smyslu je lze tedy považovat také za plány sociální. Jak uvedl na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně v r. 1970 vicepresident Akademie věd Sovětského svazu A. M. Rumjancev [18], používaly již první pětileté plány kromě ekonomických indexů také sociální indexy rozvoje mimoekonomických stránek socialistické společnosti, jako jsou např. kultura, vzdělání, zdraví a sociální zabezpečení. Úkol plánovat a formou ukazatelů pak také vyjadřovat sociální stránky rozvoje společnosti byl inherentní součástí budování sovětského státu (a později i dalších socialistických zemí) po celou dobu jeho existence. Jestliže se tedy dnes problematika sociálního řízení a plánování — a v ní i otázky sociálních ukazatelů — dostává do středu pozornosti, není to proto, že by šlo o úkoly pro socialistickou společnost nové a dosud vůbec neřešené, ale proto, že současný stupeň rozvoje socialistických

* Redakční rada považuje řešení informačních aspektů sociálního plánování v období vědeckotechnické revoluce za zvláště významné. Proto uvítá

další příspěvky zabývající se problematikou sociálních ukazatelů u nás.

zemi vyžaduje, aby tato problematika byla řešena systematictější a s plným využitím nových vědeckých poznatků. To jsou skutečnosti, které zůstávají v mnoha západních pracích o otázkách sociálního plánování (např. [3], [15], [22] a dalších) ignorovány.¹

Zvýšená pozornost otázkám sociálního plánování — a tedy i sociálním ukazatelům — kterou lze sledovat v poslední době v socialistických zemích, je na jedné straně podmíněna výsledky docilenými ve sféře ekonomických přeměn při budování hospodářsky vyspělé socialistické společnosti a na druhé straně vyvolána zvýšeným úsilím o zajištění socialistické kvality dalších — v užším smyslu sociálních — stránek společenského života na podkladě vědeckých poznatků, jak je to typické právě pro socialistickou sociálně ekonomickou formaci (jde o otázky mezilidských vztahů, hodnotových orientací atd., tedy obecně o otázky socialistického způsobu života).

Přes značné úsilí o systematické a podrobné rozpracování základních otázek sociálních ukazatelů je však v této oblasti bohužel stále ještě řada neřešených a nejasných úkolů. To však nic nemění na významu, který sociální ukazatele mají zejména pro sociální plánování a který je staví na přední místo v žebříčku aktuálních témat společenských věd. I když pochopitelně vytvoření konkrétních sítí sociálních ukazatelů a ověření jejich praktické použitelnosti při řízení socialistické společnosti je zřejmě věcí dlouhodobého úsilí a bude řešitelné jen ve spolupráci vědeckých, správních a politických orgánů, mohl by k nastínění problematiky přispět stručný přehled koncepcí, přístupů a názorů vyjádřených v některých zahraničních pracích.²

1. Potřeba a zdroje sociálních informací

Aniž bychom předbíhali další výklad, můžeme konstatovat, že sociální ukazatele

jsou určitým druhem informací zaměřených zvláště na sociální stránky reality — jde tedy o sociální informace. Rostoucí složitost, různorodost a nepřehlednost moderní společnosti klade stále větší nároky na její řízení — zejména v socialismu, kde navíc toto řízení postihuje i stále širší okruhy společenského života. Odpovídajícím způsobem rostou i nároky na řídicí a rozhodovací orgány. A právě pro činnost těchto orgánů, ať se již jedná o operativní zásahy, nebo o předvídaní a plánování budoucího vývoje, mají sociální informace největší význam.

Význam sociálních informací pro řízení společnosti podtrhuje ve svém vymezení sociální informace i V. G. Afanasjev [1 : 243], který považuje za sociální informaci každou informaci použitelnou při řízení společnosti. Důraz na hodnotu informace, její kvalitu a rychlost jejího přenosu pro fungování jakéhokoli systému položily také kybernetika a teorie informace. Mnohé z poznatků těchto věd se již úspěšně užívají v praktickém řízení a zasahování do průběhu společenských procesů. Četné technické aplikace těchto dvou vědních disciplín současně přinesly potřebné nástroje pro zachycování, zpracování, uchování a přenášání informací — včetně informací sociálních. Jde nyní o to spojit tyto poznatky technické aplikace s možnostmi, jež přináší socialistická společnost, a dát je do služeb jejího řízení.

Podívejme se blíže na některé formy sociálních informací, z nichž lze při tvorbě sociálních ukazatelů vycházet. Do tohoto okruhu patří v socialistických zemích především *jednotná národohospodářská evidence*, kterou rozumíme „vědecky a plánovitě organizovanou soustavu zjišťování, zaznamenávání, zpracování a rozboru údajů o sociálně ekonomických jevech a procesech, a to ve všech člancích a ve všech odvětvích národního hospodářství“.³

V současné době se u nás pojem náro-

¹ Srov. např. nesprávné tvrzení Daniela P. Moynihana [15 : 161] o tom, že „idee sociálních ukazatelů je produktem amerického intelektuálního světa, i když na druhé straně je v pozadí celé věci evropská tradice“.

² V této stati jde o informativní přehled. Systematictější zpracování problému a zejména pokus přispět k jeho řešení tvůrčím způsobem si vyžadají ještě další úsilí. Také prameny, z nichž vyhrázím, tvoří jen část existující literatury o sociálních ukazatelích, takže tento přehled nelze pokládat ani za vyčerpávající; stranou zůstala jistě nejen řada prací, ale i řada otázek, které se k problematice váží. Přesto však doufám, že se mi podařilo zachytit

alespoň některé z publikací považovaných v současné době za směrodatné. Většina z nich vznikla v souvislosti s úsilím řešit informační aspekty sociálního plánování. Nepřekvapuje proto, že nejintenzivnější a nejsystematictější pozornost problematice sociálních ukazatelů je (zvláště v poslední době) věnována v SSSR a v dalších socialistických zemích. Na Západě se této problematice věnují zejména ve Francii a v USA. Značný význam mají také práce Výzkumného institutu sociálního rozvoje OSN v Ženevě.

³ F. Egermayer — V. Gruzín — V. Vlach: *Základy statistiky*. Praha, Orbis 1958, s. 16.

dohospodářská evidence nahrazuje označením *jednotná soustava sociálně ekonomických informací* (zkráceně jednotná informační soustava). Sociálně ekonomické informace jsou vymezeny jako „jednotlivé údaje, jejich soubory a rozborů, sloužící k poznávání stavu a rozvoje ekonomiky společnosti a jejich vývojových tendencí a zákonitostí“.⁴

Právě v rámci této nové informační soustavy by měl být postupně rozpracován systém registrace sociálních jevů a tradiční systém ekonomických ukazatelů rozšířen o ukazatele sociální.

V americké literatuře se jako jedna z cest rozšíření tradiční národohospodářské statistiky navrhuje zavedení tzv. *sociální evidence* (social accounting). Tento pojem bývá v některých pracích nahrazen pojmem *zprávy o společnosti* (social reports), nebo dokonce pojmem sociální ukazatele. Podle I. Galnoora [8 : 4] se pojmy „sociální ukazatele“ a „sociální evidence“ týkají informací, které je třeba zachycovat a zjišťovat, kdežto pojem „zprávy o společnosti“ se vztahuje spíše k využití informací. M. Springer [22 : 5] se domnívá, že sociální evidence a zprávy o společnosti by měly podávat celkové a z velké části kvantitativní výpovědi o charakteru sledované společnosti. Od zpráv o společnosti se navíc očekává i normativní hodnocení sociální evidence – tedy výpověď o tom, jak dalece společnost pokročila na cestě za určitým souborem cílů, zda určitá situace je z hlediska celkového vývoje žádoucí a zda se dosahuje pokroku. Zpráva o společnosti může také navrhnout alternativy budoucího vývoje společnosti, které se mohou stát podkladem pro politickou praxi. M. Springer vymezuje funkce sociální evidence a zpráv o společnosti takto:

1. hodnotit dosažený stav společnosti,
2. hodnotit výkonnost společnosti,
3. anticipovat budoucnost,
4. navrhnout kontrolní mechanismy,
5. usměrňovat poznatky o společnosti.

Mnoho autorů ve Spojených státech a ve Francii předpokládá, že pro tvorbu sociálních ukazatelů bude možno používat standardních statistických dat zjišťovaných

statistickými službami. Toto možno říci sekundární použití standardních statistických dat pro vytváření sociálních ukazatelů však s sebou podle jejich názoru přinese i některé potíže a problémy. Tradiční statistika je dosud orientována především na zachycení ekonomických jevů a populačního vývoje. Pro případnou tvorbu sociálních ukazatelů by proto bylo zřejmě nutno rozšířit rejstřík zjišťovaných informací o sociální stránce života společnosti. Je však současně velmi pravděpodobné, že některá data sociologické a sociálně psychologické povahy (o postojích, hodnotových orientacích, potřebách a dalších složkách sociálního vědomí), která mají svůj význam jak pro samotnou tvorbu sociálních ukazatelů, tak zřejmě také pro dokreslující a komplexnější obraz o sociální realitě, potřebný pro praktické řízení činnosti, nebude možno zajistit ani v rámci rozšíření koncepce sociálně ekonomické statistiky. Proto bude asi nutné počítat při práci na sociálních ukazatelích i s výsledky jiných metod zachycování sociálního dění – např. se sociologickými výzkumy, s výzkumy veřejného mínění apod. V tomto duchu se ostatně na světovém sociologickém kongresu ve Varně vyslovil i akademik A. M. Rumjancev, když zdůraznil velký význam, který má pro předvídaní sociálních procesů sociální výzkum.

Je dosti obtížné vnést do vzájemných souvislostí pojmy sociální evidence, zprávy o společnosti a sociální ukazatele, zjištěné v různých kontextech. První z nich bychom snad mohli chápat jako informační základnu (soustavu všech údajů o sociální realitě), zprávy o společnosti (hodnocení stavu společenského vývoje, návrhy konkrétních opatření, prognózy budoucího vývoje atd.) by představovaly účel sociální evidence: jedním z prostředků jeho dosažení by pak byly (či spíše by mohly být) právě sociální ukazatele.

2. Podstata sociálních ukazatelů

Vzhledem k tomu, co bylo řečeno, by neměl příliš překvapovat fakt, že v literatuře není pojem sociálních ukazatelů pojímán jednotně. Rozdily se netýkají jen určení

⁴ Podle zákona č. 21/1971 Sb. o jednotné soustavě sociálně ekonomických informací, oddíl I, § 1 a § 2 má soustava sociálně ekonomických informací zahrnovat především: a) informace z oboru účetnictví, b) informace z oboru rozpočetnictví, c) infor-

mace z oboru kalkulače, d) informace z oboru statistiky, e) informace z oboru operativní evidence, f) informace obsažené ve zvlášť organizovaných evidencích, pasportech a rejstřících, popř. jiné informace sociálně ekonomického charakteru.

jejich předmětného rámce, ale často také i jejich funkce v praktickém využití. Z obou těchto hledisek mají pro nás základní význam především zkušenosti a poznatky autorů z ostatních socialistických zemí, zvláště pak z SSSR.

V Sovětském svazu podnítilo široký zájem o sociální ukazatele zejména jednání a závěry XXIII. sjezdu KSSS (viz např. referát, který zde pronesl A. N. Kosygin). Leningradská stranická delegace tehdy vystoupila s návrhem, aby každý závod v SSSR měl nejen svůj výrobní, ale také sociální plán. Na pořad dne se dostala otázka dalšího rozvíjení metod vědeckého řízení všech společenských procesů. Dlouhodobé zkušenosti s plánováním rozvoje národního hospodářství a využíváním rozvinutého systému ekonomických ukazatelů vytvářejí v Sovětském svazu v současné době předpoklady i potřebu vypracovat též soubor specifických ukazatelů pro sociální plánování. Ukazatele by měly „odrážet obsah i dynamiku proměnných sociálního statusu osobnosti, obsah a dynamiku proměnných sociálních skupin a vnitroskupinových změn. Ukazatel vystupuje vždy jako výsledek (více nebo méně přesně změřený) plánování podmínek toho nebo jiného jevu. Ukazatel odhaduje sociální efekt (plánovaný nebo skutečný) provedených opatření [13 : 18, 19].

V přístupu sovětských sociologů, tak jak je v současné době máme možnost poznat, se odráží jejich zvýšený zájem o jednotlivé závody a podniky, pracovní kolektivy a skupiny či menší ekologické jednotky. Především na tyto sociální objekty se také v současné době soustřeďuje pozornost jak konkrétního sociálního zkoumání, tak i úsilí o vypracování metod sociálního plánování. Tato orientace je zřejmě určována i vědomím velikosti, různorodosti a rozprostraněnosti sovětské společnosti, kladoucí specifické metodologické požadavky i na volbu poznávacích nástrojů. Z toho důvodu je v SSSR jistě na místě zkoumat především specifické homogenní objekty. Přesto např. slova akademika A. M. Rumjanceva svědčí o promyšleném úsilí rozšířit sociální plánování i na rozsáhlejší celky [18 : 16]: „Sociální problémy vyplývající z vědeckotechnické revoluce nemohou být řešeny pouze uvnitř jednotlivých podniků. To je přirozené. Například závod nebo továrna nejsou s to zajistit práci těm,

kterí byli uvolněni pod vlivem nové techniky a zvýšení produktivity práce. Tento úkol na sebe bere stát, jmenovitě kompetentní státní orgány odpovědné za přesun a znovuzpracování pracovní síly; jejich politika ve skutečnosti sleduje jak potřeby společnosti, tak i individuální možnosti a aspirace.“ Také L. N. Kogan [12 : 85] zdůrazňuje, že „plán sociálního rozvoje není ohraničen branami podniku, ale je neviditelnými nitkami svázán s životem podnikového sídliště, města, kraje, republiky“. Oba citáty nasvědčují tomu, že sociální plánování v Sovětském svazu je přes svoji zaměřenost na jednotlivé výrobní jednotky pojímáno systémověji a komplexněji, než je u nás v některých interpretacích sovětských zkušeností zdůrazňováno.

Z amerických přístupů si povšimneme především R. A. Bauera, který vymezuje ve své velmi často citované práci [3] funkci sociálních ukazatelů (pod tento pojem řadí statistiky a ostatní formy evidence) takto: „Sociální ukazatele nám umožňují odhadnout, kde jsme a kam směřujeme, umožňují posuzovat specifické programy a určovat jejich důsledky s ohledem na naše cíle a hodnoty.“ Druhá část definice („posuzovat specifické programy a určovat jejich důsledky“) v sobě dost markantně odráží úkol, který se R. A. Bauer a jeho spolupracovníci snažili v uvedené práci řešit – totiž vystopovat vliv uskutečňování kosmického programu na současnou americkou společnost. Sám začátek definice se zdá naznačovat, že Bauerovo pojetí pojmu ukazatel je založeno na etymologickém významu slova (ve smyslu „ukazovat další vývoj, cestu apod.“). Poněkud odlišně ve stejné práci definuje sociální ukazatele A. D. Biderman [3 : 69]. Vymezuje je jako „kvantitativní data sloužící jako indexy sociálně důležitých stavů společnosti“.

Určitý pokus o přehled definic a přístupů k sociálním ukazatelům v americké literatuře lze najít ve stati McGranahanově [10 : 2]. Je zde mimo jiné uvedeno též pojetí E. B. Sheldona a W. E. Moora z jejich práce *Indicators of Social Change*: „Sociální ukazatele by měly poskytovat záznam jak o současném stavu nějaké části sociálního celku, tak i o minulých a budoucích trendech, ať progresivních či regresivních, podle nějakých normativních kritérií.“

Jak k pojmu sociální ukazatel přistupují někteří autoři v západní Evropě? J. Drew-

nowski z Výzkumného institutu sociálního rozvoje OSN v Ženevě považuje [6 : 85] sociální ukazatele za kvantifikované sociální informace. Sociální ukazatele jsou podle něho „indikátory vyjadřující podmínky, ve kterých lidé skutečně žijí“.

Někteří francouzští autoři si od vývoje sociálních ukazatelů slibují usnadněné plánování společenských jevů a možnost kontroly účinků sociálních programů. Podle francouzských sociologů a plánovačů [20] „zachycují sociální ukazatele kvantitativně jevy, které byly dosud zobrazovány pouze kvalitativně (např. sociální mobilitu, postavení ženy atd.). Sociální ukazatele by měly měřit poměrně přesně vymezené sociální jevy, jako např. stupeň vzdělání, zdravotní stav, stupeň hierarchizace nebo nerovnosti skupin apod., při respektování předpokladu, že tyto jevy navzájem přímo nesouvisí.“

I když výčet pojetí sociálních ukazatelů není zdaleka úplný a navíc jde o definice, které vznikly v různých podmínkách a vycházely z rozdílných teoretických předpokladů, je snad možné zobecnit, že pro sociální ukazatele je charakteristická především jejich vypovídací funkce o sociální úrovni společnosti pro potřeby plánování a řízení dalšího rozvoje. Z tohoto hlediska by bylo jisté možno uvažovat o rozlišení definic sociálních ukazatelů podle toho, zda je jim vymezena především *funkce informativní* (např. citovaná pojetí sovětská, pojetí J. Drewnowského, francouzská a vymezení Bidermanovo) — nevztahená k žádnému normativnímu kritériu — nebo především *funkce hodnotící* (např. u Bauera, Sheldona a Moora) — explicitně vycházející z pozic nějakého hodnotícího kritéria. Je však třeba si uvědomit, že uvedené dva typy nepředstavují striktně ohraničené podsoubory a že i informativní sociální ukazatele vždy ve skutečnosti vyjadřují nějaké apriorní stanovisko, nacházející mimo jiné výraz i v jejich výběru.

Vypovídací funkce sociálních ukazatelů bude totiž vždy záviset na celé řadě teoretických, gnoseologických a metodologických otázek spojených jak s jejich tvorbou, tak i aplikací. K základním problémům tvorby sociálních ukazatelů se úzce váží otázky související nejen s vymezením, pozorováním, zaznamenáváním, měřením atd.

sociálních jevů, ale i s prací s daty, s jejich adekvátním výběrem, agregací apod. Důležitou roli hraje správnost metodických postupů při tvorbě sociálního ukazatele, popřípadě při agregaci několika jednodušších sociálních ukazatelů do jednoho ukazatele komplexnějšího.

Sociální ukazatele by bylo možno kategorizovat také podle funkcí, které mají v různých fázích procesu sociálního plánování; pokud budeme sociální plán rozkládat do čtyř částí⁵ — 1. analytické, 2. prognostické, 3. realizační a 4. kontrolní — bude možno v každé z nich vázat sociální ukazatele určitého typu, plnící funkce specifické pro tu kterou část.

3. Druhy sociálních ukazatelů

Za příklad obecněji pojaté klasifikace ukazatelů sociálního plánu zaměřeného na úroveň jednotlivých podniků může posloužit práce Permského polytechnického institutu [13]. Konceptce tohoto institutu předpokládá tři skupiny vzájemně spjatých ukazatelů.

1. Ukazatele rozvoje materiálních a kulturních podmínek činnosti osobnosti, skupiny nebo kolektivu. Jde o ukazatele zachycující změny v obsahu a podmínkách práce, růst duchodů, výstavbu bytů a stupeň uspokojování potřeb vybavenosti bytů, rozvoj předpokladů aktivního odpočinku atd. — v podstatě jde o ukazatele sociálně ekonomické povahy.
2. Ukazatele charakterizující chování osobnosti nebo skupiny — účast na soutěži, v kolektivních formách řízení podniku, v společensko-politické práci atd.
3. Ukazatele vyjadřující vědomí osobnosti nebo skupiny.

Kromě podobných komplexních sítí sociálních ukazatelů však některé americké práce (např. [9], [11], [14], [15], [23] a další) navrhuji soubory sociálních ukazatelů zaměřených na jednotlivé úže vymezené stránky společenské reality. O které obsahově specifikované druhy sociálních ukazatelů například jde? K nejfrekventovanějším se řadí sociální ukazatele pro města [15 : 161].

D. P. Moynihan se pokusil stanovit jejich základní principy takto: 1. Sociální ukazatele pro města by měly být analytické (dezagregované) a měly by zachycovat vztahy mezi jevy. 2. Jelikož sociální ukazatele pro města nemohou být apolitické, musí být alespoň pan-

⁵ Viz Kohout, J.: *Metodika sociálního plánování*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 3, s. 318.

politické. 3. Sociální ukazatele pro města se musí týkat jak budoucnosti, tak i přítomnosti. 4. Sociální ukazatele pro města by měly umožňovat srovnání mezi lokálními daty, průměrnými celostátními daty a daty vztahujícími se k „nejlepším zkušenostem“ v různých odvětvích.

Poněkud stručněji a o to obecněji vymezuje sociální ukazatele pro města R. Stanger [23 : 67]: „jsou to odrazy lidské spokojenosti s fungováním městského systému“.

Jinou obsahově specifikovanou skupinu sociálních ukazatelů objevující se v americké literatuře tvoří ukazatele sociálních problémů. Tato kategorie zahrnuje jak sociální ukazatele registrující chudobu, nerovnost, konflikty a další sociálně disfunkční jevy (např. krádeže, vloupání atd.), tak i indikátory krizových politických situací (viz např. [11]).

Kromě zmíněných dvou skupin uvádí současná americká literatura ještě i další skupiny *dílčích sociálních ukazatelů*. Jejich výhodou proti širše pojatým globálním sociálním ukazatelům by mohla být větší technická a konstrukční jasnost plynoucí z užšího vymezení zkoumané reality, a tím i snazší operacionalizace problémů, a konečně snad i jednodušší zjišťování dat. Avšak tyto metodologické přednosti jsou na druhé straně provázeny teoretickými problémy. Zaměření na užší výsek společenské reality (ať už na úrovni mikrostrukturní či makrostrukturní) obvykle vede ke ztrátě některých celkových spojitostí, a tak i k zanedbání řady cenných poznatků a informací. Výhodiskem z dilematu, zda globální či dílčí koncepce sociálních ukazatelů, by mohlo být vytvoření takové jejich soustavy, která by se svým komplexním pojetím snažila pokrýt všechny důležité stránky a proměnné studovaného sociálního celku, a to jak na úrovni jeho složek, tak i na úrovni celého systému. Šlo by tedy o přístup, kterým V. G. Afanasjev charakterizuje teoretické základy sociálně ekonomického plánování v Sovětském svazu [1 : 121]: „Systémový, komplexní přístup, vycházející z marxisticko-leninského principu jednoty ekonomiky a politiky, našel svoji realizaci v plánu GOELRO, v politice industrializace a kolektivizace, v pětiletých a sedmiletých plánech našeho rozvoje, kde řešení ekonomických úkolů bylo nerozlučně spjata s řešením úkolů sociálně politického a sociálně psychologického charakteru.“

Přes uvedené nedostatky — parciálnost a ztrátu celkových souvislostí (nebo snad

právě kvůli nim) — je ve Spojených státech věnována značná pozornost dílčím sociálním ukazatelům. Zaměření těchto ukazatelů na některé naléhavé konkrétní problémy společenského života je totiž kvalifikuje pro pohotovou aplikaci ve správě, řízení a politice. Navíc — a to je v kontextu buržoazních koncepcí považováno za výhodu — jsou zdánlivě daleko méně závislé na celkovém plánování rozvoje společnosti a na teoretických východiscích než ukazatele globální.

Z marxistického hlediska je jasné, že výběr sociálních ukazatelů je — ať už vědomě či nevědomě — určován teoretickými východisky a že se v něm tudíž odrážejí jak teoretické, tak i ideologické pozice jejich navrhovatelů. Celá problematika tvorby a výběru sítě sociálních ukazatelů je také determinována povahou a stupněm vývoje té společenské reality, jejíž stav a pohyb by měly být zachyceny. Proto také nelze bez náležitého teoreticky a metodologicky kritického rozboru provádět unáhlené aplikace sítě sociálních ukazatelů vytvořených v kapitalistických státech na kvalitativně i kvantitativně odlišné podmínky socialistických zemí.

Uvedená pojetí a klasifikace sociálních ukazatelů nás vedou k pokusu navrhnout typologii sítě sociálních ukazatelů podle těchto dvou hledisek:

- a) zda vypovídají o makroúrovni, nebo mikroúrovni sociálních celků,
- b) zda se snaží sociální objekt pokrýt komplexně, nebo částečně.

Je však třeba si uvědomit i relativnost obou kritérií, která může být v mnoha případech výrazem hlediska a účelu, pro který je daná klasifikace vytvářena. Není snad nutné zdůrazňovat, že žádné z obou uvedených kritérií není dichotomické povahy a že právě mezní případy budou z nich vycházející klasifikaci znehodnocovat, což je však úděl většiny klasifikací. Na základě těchto dvou kritérií bychom tedy měli dostat čtyři druhy sítě sociálních ukazatelů:

1. Sociální ukazatele parciální a na mikroúrovni — síť ukazatelů by si všímala některých stránek (např. pracovních výsledků, kulturních zájmů, politických činností, sportovních aktivit atd.) menších sociálních celků (pracovních skupin, rodiny, zájmových kroužků apod.).

2. Sociální ukazatele parciální a na makro-

úrovni — sem by patřily sítě dílčích sociálních ukazatelů, zachycujících úže vymezenou sociální problematiku (např. ukazatele sociálních příčin sebevraždy) na větším správním, geografickém, ekologickém apod. celku (např. v kraji, republice, federaci).

3. Sociální ukazatele komplexní a na mikroúrovni — síť sociálních ukazatelů k postižení funkcí rodiny, pracovního kolektivu, sportovního družstva atd.

4. Sociální ukazatele komplexní a na makroúrovni — např. soubory sociálních ukazatelů určité městské aglomerace, geografické oblasti, státního útvaru (jejich maximální komplexní zachycení a vyjádření).

Z navrhované klasifikace plyne, že jednoduché, přímé sociální ukazatele budou převažovat v sítích prvního a druhého typu. Požadavek komplexního zachycení sociální reality u třetí a čtvrté skupiny s sebou přináší i častější nutnost tvorby složitých a nepřímých sociálních ukazatelů cestou agregace několika ukazatelů dílčích.

Jistě bychom mohli vybrat ještě jiná (a snad vhodnější) kritéria klasifikace sociálních ukazatelů, avšak teprve praktická práce s nimi umožní význam takových sítí zhodnotit.

Důležitost praktického vyzkoušení ilustruje například zkušenost pracovní skupiny vedené *Komisariátem plánování* ve Francii, která se na počátku své práce na vytvoření soustavy sociálních ukazatelů pro potřeby plánování [20] snažila rozdělit sociální ukazatele na ukazatele sociálních cílů a na ukazatele sociálních prostředků. Jak však vysvitá z její pozdější zprávy [5], nepodařilo se pro toto členění nalézt dostatek v praxi vyhovujících rozlišovacích kritérií, a tak od svého původního záměru upustila.

4. Některé pokusy o konkrétní využití sociálních ukazatelů

Mezi prvními pokusy o vypracování ucelených ukazatelů převládaly spíše soustavy určené pro potřeby mezinárodní komparace než pro účely sociálního plánování.

Pracovníci Ústavu mezinárodního dělnického hnutí a Ústavu světové ekonomiky a mezinárodních vztahů Akademie věd SSSR vypracovali pod vedením V. L. Tja-guněnka, L. L. Gordona a L. A. Fridmana soubor 33 ukazatelů pro 76 zemí světa [16] a [17]. Na základě toho lze podle auto-

rů stanovit kvantitativní míru rozdílu mezi jednotlivými zeměmi podle celé řady vzájemných ekonomických, sociálních a kulturních charakteristik.

Tak například za ukazatele kultury a zdravotnictví slouží:

- a) průměrná délka života
- b) množství kalorií ve stravě
- c) počet gramotných obyvatel na 1000 obyvatel
- d) počet studentů na 1000 obyvatel
- e) počet obyvatel na jednoho lékaře
- f) počet výtisků novin na 1000 obyvatel
- g) počet televizorů na 1000 obyvatel
- h) počet rádiopřijímačů na 1000 obyvatel

V buržoazní literatuře představuje jeden z prvních pokusů o konkrétní a explicitní použití sociálních ukazatelů pro účely mezinárodní komparace práce *World Handbook of Political and Social Indicators* [19]. Autoři B. M. Russett, H. R. Alker, K. W. Deutsch a H. D. Lasswell vybrali několik položek z *Deklarace lidských práv OSN* (politická práva, právo na informace, ekonomická práva, práva na zdraví, vzdělání, rodinu a osobní vztahy, náboženská práva a práva na úctu a důstojnost) s úmyslem tyto položky adekvátně měřit a jejich prostřednictvím pak na široké škále různých relevantních charakteristik srovnávat národy světa. Každá z 75 vybraných charakteristik (ukazatelů) byla podle svého významu zařazena do některého z devíti oddílů: lidské zdroje; správa a politika; komunikace; bohatství; zdraví; vzdělání; rodina a společenské vztahy; rozdělení bohatství a příjmů; náboženství. Například do prvního oddílu *Lidské zdroje* byly mimo jiné zahrnuty i tyto ukazatele:

- a) velikost populace,
- b) procento obyvatel v produktivním věku (15—64),
- c) počet zaměstnanců a pracujících jako procento z počtu obyvatel v produktivním věku,
- d) počet zaměstnankyň a pracovníků jako procento z počtu zaměstnaných a pracujících atd.

V knize je každému ukazateli věnována tabulka rozložení četností pro jednotlivé země světa s několika statistickými charakteristikami — počet jednotek, variační rozpětí, medián, směrodatná odchylka, procento celosvětové populace, případové decily, rozsahové decily, modální decil — a na malém grafu je znázorněno rozložení četností i graficky. Často je též připojen slovní komentář o povaze dat, způsobu jejich zjišťování, o jejich přesnosti, validitě a re-

liabilitě. Někde jsou připojeny i odhady chyb nebo vzorce a návody pro jejich výpočet. V druhé části knihy byly ukazatele zpracovány pomocí složitějších statistických postupů (vícenásobné korelace a faktorové analýzy) pro rozbor trendů a vzorů vývoje až do roku 1975.

Práce B. M. Russetta a jeho spolupracovníků je příkladem pokusu o vytvoření sítě komplexních sociálních ukazatelů a na makroúrovni — a to pro potřeby mezinárodního srovnávání. Je však nutné zdůraznit, že pokus nedopadl příliš úspěšně. Mnohé kritické poznámky v textu, kterými sami autoři vyjadřují svoji pochybnost o adekvátnosti výběru jednotlivých znaků a jejich validitě pro všechny státy světa — pro ekonomicky, sociálně, politicky a kulturně odlišné společnosti — nemohou zastírat mezery a chyby v teoretických východiscích práce. A tyto nedostatky patří k těm, jejichž neblahé následky nelze zmírnit ani sebepečlivější prací se statistickými daty, ani nasazením důmyslných statistických technik a samočinných počítačů.

Právě po přečtení Russetovy knihy je zřejmé, že je to koneckonců implicitní ideologické východisko autorů, které podmiňuje výběr ukazatelů a způsob práce s nimi.

Jiným pokusem o analýzu socio-ekonomického rozvoje ve 115 zemích světa pomocí systému ukazatelů je práce Výzkumného ústavu sociálního rozvoje OSN, popsaná v literatuře [10] a [24]. Autoři [24:2] chápou rozvoj jako „a) proces dosahování vyšších úrovní na souboru všeobecně přijatých hodnot (jako je např. zdraví, vzdělání, příjem atd.), b) tvorbu určitých nástrojů a prostředků (školy, nemocnice, továrny) a c) uskutečňování určitých strukturních změn bezprostředně se vážících k provádění a) a b)“.

V souvislosti s touto analýzou sestavili pracovníci výzkumu seznam dvanácti položek:

1. zdraví (včetně demografických podmínek)
2. potraviny a výživa
3. vzdělání (gramotnost)
4. pracovní podmínky
5. zaměstnanostní situace (nejčastěji stupeň zaměstnanosti)
6. souhrnná spotřeba a spoření
7. doprava
8. bydlení (zahrnující i vybavenost domácností)
9. oblákání

10. rekreace a zábava
11. sociální zabezpečení
12. lidské svobody

K těmto dvanácti položkám bylo vybráno 24 sociálních a ekonomických ukazatelů, které podle autorů nejlépe pokrývaly všechny tři uvedené složky operacionálního vymezení rozvoje (tedy a), b) i c)). Jelikož však pro šest ukazatelů nebylo možné získat adekvátní data, skládal se konečný soubor z těchto osmnácti sociálních a ekonomických ukazatelů:

1. očekávaná délka života při narození
2. počet obyvatel ve městech nad 20 000 obyvatel jako procento celkové populace
3. spotřeba zvířecího proteinu na hlavu a den
4. počet žáků základních a středních škol jako procento 5—19letých
5. počet zaměstnaných ve věku od 15 do 19 let
6. průměrný počet osob na 1 obytnou místnost
7. náklad novin na 1000 obyvatel
8. počet telefonních stanic na 1000 obyvatel
9. počet rozhlasových přijímačů na 1000 obyvatel
10. procento ekonomicky aktivních v elektřinářství, plynářství, vodářství, zdravotnických službách, dopravě, skladech a komunikacích
11. zemědělská produkce na mužského pracovníka v zemědělství
12. počet dospělých pracujících mužů v zemědělství jako procento ekonomicky aktivních mužů
13. spotřeba elektrického proudu v kWh
14. spotřeba oceli na hlavu
15. spotřeba tepelné energie na hlavu
16. hrubý národní produkt ve strojírenství jako procento z celkového hrubého národního produktu
17. zahraniční obchod na hlavu
18. počet zaměstnanců a pracujících jako procento celkové ekonomicky aktivní populace

S tímto souborem ukazatelů byla konfrontována výše národního důchodu na hlavu — podle autorů tradičně dosud nepoužívanější nástroj měření stupně socio-ekonomického rozvoje. Národní důchod na hlavu jim při grafickém znázornění sloužil i jako diskriminační kritérium ve dvou rovinách. V první rovině tvořil předěl mezi sociálními a strukturními ukazateli na jedné straně grafu a ekonomickými ukazateli na straně druhé, v druhé rovině byl kritériem vyspělosti země — přesahoval-li 500 dolarů ročně na hlavu, charakterizoval podle autorů rozvinutou země, nedosahoval-li této částky, charakterizoval země rozvojové.

I když by jistě i pro tuto práci platily mnohé z výtek, jež jsme adresovali americkému pokusu [19], přece jen se zdá, že

rozbory a závěry pracovníků Výzkumného institutu sociálního rozvoje OSN v Ženevě jsou podstatně méně poznamenány empiricismem a že jsou lépe teoreticky podloženy.

Jiný pokus o vypracování sítě sociálních ukazatelů byl učiněn ve Francii. V r. 1967 se skupina studentů *École Nationale d'Administration* pokusila o „předběžný výzkum sociálních ukazatelů“. Úkolem skupiny, z jejíž činnosti vzešly práce [20] a [5], bylo „hledání údajů na základě dostupných statistických dat, ať už publikovaných nebo nepublikovaných, jež by ukázaly pokrok francouzské společnosti v určitých oblastech“.

Nejdříve autoři vybrali těchto 21 hlavních problémů:

1. pravděpodobnost dožití
2. ochrana zdraví
3. vývoj rodiny
4. účast žen na ekonomickém a sociálním životě
5. péče o staré lidi
6. péče o postižené lidi
7. vývoj zaměstnanosti
8. role výchovy
9. kulturní vývoj
10. adaptace na změny
11. sociální mobilita
12. otevřenost společnosti pro vnější svět
13. využití národního bohatství
14. užití příjmů
15. vývoj majetku
16. sociální zabezpečení
17. vývoj solidarity
18. bytová otázka
19. organizace venkovského prostoru
20. rozvoj měst
21. využití času

Dalším krokem byl rozklad uvedených otázek na jednodušší složky a hledání vhodných ukazatelů, splňujících tyto čtyři požadavky:

a) jednoznačnost — zda ukazatel je či není dvojsmyslný; otázka jeho významu a interpretace;

b) spolehlivost;

c) stálost — zda ukazatel je dostatečně stálý, aby umožňoval srovnání v prostoru a čase;

d) syntetičnost — zda ukazatel může být rozložen pod několik zvlášť významných záhloví.

Francouzští autoři se tedy opět pokusili o vytvoření sítě sociálních ukazatelů komplexních a na makroúrovni. Od dvou předchozích příkladů se však odlišují především v tom, že jejich síť byla vypracována pro plánovací účely, a to na vnitrostátní

úrovni — nikoli tedy pro mezinárodní srovnávání. Tato skutečnost bezpochyby ovlivnila výběr problémových okruhů.

Těchto několik ukázek pokusného rozpracování sítě sociálních ukazatelů ilustruje mj. i vliv teorie a ideologie na formování takových soustav. Je jistě mnoho položek, které budou v každé síti obsaženy jaksi obligátně. Přesto však nelze vcelku zastrít skutečnost, že jsou to teorie spolu s ideologií, které rozhodují o tom, co se považuje pro zachycení společenského dění za klíčové. V různých společenských zřízeních a v různých společnostech — v závislosti na jejich velikosti, různém stupni ekonomického a kulturního rozvoje, délce historické kontinuity atd. — vystupují do popředí jejich různé charakteristiky; to vše je třeba mít při tvorbě sítě sociálních ukazatelů na mysli.

Zdůraznili jsme už, že je podstatný rozdíl v účelu použití sociálních ukazatelů v kapitalistických a socialistických zemích. Z uvedených ukázek vystupuje do popředí fakt, že v kapitalistické společnosti je účel sociálních ukazatelů především homeostatický (udržení statu quo). Sociální ukazatele zde mají sloužit jako monitory sociálně politických napětí (třídních, rasových, náboženských atd.), umožňující vládnoucím kruhům provádět zlepšení bez zásahu do podstaty společensko-ekonomického systému. V socialistické společnosti, které je plánování a řízení rozvoje všech složek společenského systému vlastní, mají sociální ukazatele funkci především dynamickou. Teprve zde se mohou stát důležitým pramenem informací pro řízení celé společnosti na její cestě za harmonickým rozvojem všech stránek života.

5. Některé metodologické otázky sociálních ukazatelů

V širším slova smyslu jsou metodologické problémy sociálních ukazatelů totožné s mnoha otázkami metodologie sociálních věd a sociologie vůbec. Jde o problémy poznávání dílčích společenských jevů s vědomím jejich celkové složitosti, o otázky měřitelnosti, validity, srovnatelnosti atd. Kromě těchto otázek jsou však s tvorbou sociálních ukazatelů spjaty i problémy pro ně specifické.

Na těsné sepětí metodologických otázek sociálních ukazatelů s teoretickými problémy poukazují sovětští vědci v [13 : 20].

Specifičnost ukazatelů v sociálním plánování podle nich souvisí se složitostí a zvláštnostmi společenských jevů, které vyjadřují. Základní metodologickou otázkou ukazatelů sociálního plánování je otázka jejich přesnosti a kritérií přesnosti. To úzce souvisí i s druhým problémem: sociální plánování v mnohých případech vystupuje jako vědecky zdůvodněné určení objektivních tendencí rozvoje společenských jevů, probíjející si cestu masou různých vedlejších faktorů. Třetí zvláštností ukazatelů sociálního plánování je častá nemožnost plánovat společenské procesy v kvantitativní formě. Čtvrtá specifika je dána okolností, že významná část těchto ukazatelů je získána z výsledků konkrétních sociologických výzkumů.

A. D. Biderman např. uvádí [3 : 80] překážky stojící v cestě úspěšné tvorbě sociálních ukazatelů:

1. nevalidnost — plyne z omezené validity dostupných ukazatelů jakožto indexů měřících sociální podmínky,
2. nepřesnost — způsobená chybami měření, nesprávným výběrem vzorků atd.,
3. rozpornost — výsledek nesprávné interpretace ukazatele,
4. nedostatek dat,
5. neslučitelné modely,
6. obtížnost dosažení hodnotové shody — je nutno překonat rozdílnost názorů na preference, úrovně, abstraktní intelektualizované hodnoty atd.

Pokud jde o francouzské sociology a sociální plánovače, jejich hlavní metodologické těžkosti úzce souvisí se současným zaměřením výzkumu sociálních ukazatelů ve Francii [20 : 1].

1. Konstrukce sociálních ukazatelů je podmíněna rozvojem teoretické analýzy společenských změn a faktorů, které je působí, resp. kterými se projevují. 2. Úvahy o sociálních ukazatelích se spojují s výhledovými pracemi — se sociálním plánováním, s vyhodnocováním sociálních programů, s analýzou sekundárních následků racionální akce. 3. Při konstrukci sociálních ukazatelů se vychází z modelové představy o sociální realitě a často se postupuje podle tohoto algoritmu:

- a) analýza sociálního systému, který je objektem zkoumání;
- b) výběr klíčových proměnných;
- c) konstrukce ukazatelů;
- d) reformulace analýzy systému.

Za jeden ze základních obecně metodologických problémů sociálních ukazatelů bychom označili otázku možnosti zachytit i kvalitativní stránky společenského života. Mnohá z výše uvedených pojetí sociálních ukazatelů implicitně nebo i explicitně vyjadřovala jejich úkol ukázat především kvantitativní rysy sociálních jevů. Musíme si však uvědomit, že číselná forma sociálních ukazatelů je v mnoha ohledech výsledkem zavedené konvence (i když má tato forma pro praktické použití nesporné výhody — číselný tvar je snáze porovnatelný, resp. poměřitelný s jinými, což je např. velmi důležité v rychlých praktických rozhodovacích procesech). Ze zkušeností vědeckého poznání je navíc všeobecně známo, že nadměrné zdůrazňování kvantitativní povahy zkoumaných objektů mělo vždy za následek výraznou redukci komplexního charakteru skutečnosti a poznatkovou plytkost. V případě sociálních ukazatelů by bylo možno hledat východisko z této situace v používání celé vhodné volené sítě sociálních ukazatelů (resp. v jejich agregaci); taková síť by poskytovala největší pravděpodobnost, že sledovaný předmět bude zachycen komplexně, pokud možno se všemi podstatnými charakteristikami a souvislostmi — kvantitativními i kvalitativními.

Tím se ovšem dostáváme k problémům výběrového kritéria pro síť sociálních ukazatelů. Autoři práce Sociální ukazatele — francouzské zkušenosti [20] považují za velmi obtížné zjistit, zda zvolená síť sociálních ukazatelů vyčerpává problematiku po všech stránkách. Zdá se jim, že je zde příliš mnoho subjektivního a nahodilého. D. V. McGranahan rozlišuje [10 : 68], zda výběr souboru ekonomických a sociálních ukazatelů vychází spíše z apriorních, nebo spíše z empirických základů. Podle našeho názoru má největší naději fundovaný přístup vycházející z obecné marxistické teorie společenského systému — z politické ekonomie, historického materialismu a z marxistické sociologické teorie, zahrnující jak vědecké teorie, tak i praktické zkušenosti a zkoumající jak kvantitativní, tak i kvalitativní stránky společnosti. Je tedy zcela přirozené, že část věnovanou některým metodologickým otázkám sociálních ukazatelů končíme postulátem vzájemné spjatosti a podmíněnosti meto-

dologických a teoretických otázek jejich konstrukce.

V souvislosti s metodologickými problémy bychom se mohli ještě pozastavit u pojmu index a jeho vztahu k ukazatelům. V ekonomii a demografii se za index nejčastěji považuje poměrné číslo, pomocí něhož se srovnávají shodně vymezené ukazatele (ukazatele stejného obsahu) z hlediska časového, věcného a prostorového. Francouzská pracovní skupina vidí [20] rozdíl mezi indexem a sociálním ukazatelem v přesvědčivosti a věrohodnosti. Významový obsah indexu nedosahuje podle nich v těchto ohledech kvalit ukazatele, což je zřejmě důsledek složitější tvorby indexu (která se navíc může stát i častým zdrojem chyb a nedostatků). Index se podle nich stává stále přesvědčivým ukazatelem za těchto podmínek:

- a) musí pokrýt celý zkoumaný jev nebo jeho jasné oddělenou část,
- b) musí být citlivý, tj. zaznamenávat změny „indikovaného“ jevu, a také přesný, aby byla vyloučena možnost, že zdánlivé změny v čase jsou ve skutečnosti změnami v kvalitě sledování.

Jak jsme již upozornili výše, metodologických otázek spojených s tvorbou a použitím sociálních ukazatelů je nepoměrně víc, než jsme zde mohli uvést. Těmto otázkám by však bylo třeba věnovat samostatnou stať.

6. Vztah sociálních ukazatelů k ukazatelům ekonomickým a demografickým

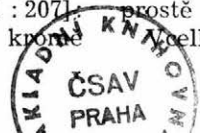
Již v předchozím výkladu jsme se na několika místech dotkli vztahu sociálních ukazatelů k ukazatelům demografickým a ekonomickým. Je zřejmé, že sociální ukazatele jsou v mnohém z demografických a ekonomických ukazatelů odvozeny a v některých ohledech na ně bezprostředně navazují a že zdůrazňování významu a potřeby sociálních ukazatelů pro sociální plánování je také zčásti důsledkem zkušeností s ekonomickými a demografickými ukazateli v národohospodářském plánování vůbec. Zároveň však, jako u všeho nově vznikajícího, je od počátku diskuse o sociálních ukazatelích patrná snaha o jejich odlišení zejména od ukazatelů ekonomických. Sovětskou realitu charakterizuje například V. G. Afanasjev takto [1 : 207]: „Naše národohospodářské plány kromě

vlastních technicko-ekonomických ukazatelů (úroveň, rychlosti a termínů rozvoje výroby, jejich různých odvětví atd.) obsahují ukazatele charakterizující i rozvoj mimoekonomických sfér: vědy, kultury, vzdělání, zdravotnictví, sociálního zabezpečení atd.“

I. Galnoor se pokouší v [8 : 2] vymezit pojem „sociální“ pro ty stránky lidského života, které nelze chápat jako „ekonomické“. J. Drewnowski píše v [6], že kromě ekonomického problému produkce zboží a služeb máme i sociální problém, jak jich využít k zvýšení blahobytu lidí.

Francouzští pracovníci se domnívají [5], že by bylo zcela mylné pojímat vztah sociálních a ekonomických ukazatelů dichotomicky. Zkoumaná sociální realita je podle nich komplexní povahy a sociologický přístup se velmi často s ekonomickým prolíná. Při konstrukci sociálních ukazatelů je proto nutné používat měr vyvinutých i jinými společenskými vědami, než je sociologie. Vědomí těsného vztahu mezi ekonomickými a sociálními ukazateli je patrné v dalších sovětských pracích. Podle slov L. N. Kogana [12 : 8] „plánování určitých sociálních opatření by mělo být upevněno a zdůvodněno ekonomicky; v opačném případě by se sociální plánování proměnilo v utopii“. Tento přístup je přirozeným výrazem marxistického pojmání problémů a výsledkem bohatých teoretických a praktických zkušeností s ekonomickým plánováním v SSSR, které z marxistické koncepce analýzy a plánování společenských jevů vychází. Sociální plánování nenahrazuje plánování ekonomické, ale je s ním naopak velmi úzce spjato. A. M. Rumjancev říká o jejich vzájemném vztahu toto [18 : 16] : „sociální plánování v socialistické společnosti je nejrozvinutější formou institucionalizované kontroly sociálních vztahů a procesů“ a dále „plánování ekonomické produkce a plánování sociálního vývoje nemohou v žádném ohledu existovat odděleně. Mělo by být dosaženo skutečně organické vzájemné jednoty.“ A to je také stanovisko, s nímž se sami ztotožňujeme. Sovětští autoři v citovaných pracích nepoužili dosud označení „sociální ukazatele“. Užívají pojmů mimoekonomické ukazatele, sociálně ekonomické ukazatele, ukazatele sociálního rozvoje nebo prostě ukazatele sociálního plánování.

celku lze konstatovat, že je velmi ne-

snadné rozlišit, zda určitý ukazatel je „ekonomický“, „demografický“ nebo „sociální“. Záleží mimo jiné také na tom, z čeho se při pokusu o takovou klasifikaci snažíme vycházet. Zda z povahy zachycovaných jevů, z toho, která vědní disciplína se při konstrukci daného ukazatele teoreticky a metodologicky nejlépe uplatní, apod. Jedno z funkčních rozlišení by mohlo být založeno na povaze praktických potřeb, pro něž má být ukazatele použito — zda pro účely ekonomického řízení a plánování, nebo pro potřeby sociálních zákroků, nebo ve sféře politiky. Je však poněkud problematické tyto tři sféry navzájem odlišovat, a tak tedy tato otázka zůstává nadále otevřená.

Závěr

Není, myslím, pochyb o tom, že význam problematiky sociálních ukazatelů spočívá především v možnosti jejich využití při sociálním řízení — a tedy i při sociálním plánování. Řešení této problematiky by se tak mohlo stát dalším případem praktické aplikace poznatků a metod společenských věd při zabezpečování rozvoje socialistické společnosti. Problematika tvorby a využití sociálních ukazatelů je v socialistických zemích jednou z dalších oblastí, kde se potvrzuje správnost marxisticko-leninské teorie společnosti. Je pochopitelné, že pouze tato teoretická báze má naději na vytvoření univerzální, spolehlivé a v praxi použitelné sítě sociálních ukazatelů.

Výše již zmíněná francouzská pracovní skupina se pokusila vyjádřit výhody, které s sebou nese použití sociálních ukazatelů, takto [20]:

- a) Analýzy a diskuse vedené v souvislosti s jejich vypracováním by mohly přispět k našim znalostem o současnosti a osvětlit důležité aspekty sociální situace poukazem na faktory ekonomického vývoje.
- b) Stanovení globálních nebo sektorových úkolů pomocí sociálních ukazatelů by mělo také zvýšit efektivnost plnění těchto úkolů.
- c) Sociální ukazatele umožňují určit a řídit naplánované procesy a také ověřit metody použité k dosažení vytčených cílů.

Jeden z významných úkolů, které bude zcela jistě nutno v dalších výzkumech so-

ciálních ukazatelů řešit, je problém, jak získat takové soustavy sociálních ukazatelů, které by dokázaly pokrýt nejdůležitější aspekty sociálního života větších územních celků (národních, státních atd.). Navíc však bude nutné vypracovat tyto soubory tak, aby umožňovaly větší územní celky vzájemně porovnávat. Potřeba adekvátní a objektivní komparace zřejmě vyvolá i zpětný požadavek na tvorbu takových sociálních ukazatelů, které by dokázaly ve větší míře přinášet i údaje o osobitých a zvláštních rysech srovnávaných společenských celků (např. o úrovni kulturních tradic, o vědomí historické kontinuity atd.). S ohledem na budoucí potřeby by bylo žádoucí mít tyto otázky a problémy na paměti již v době, kdy se budou vytvářet sítě sociálních ukazatelů pro menší a jednodušší celky.

Stručný přehled některých dosavadních výsledků výzkumu sociálních ukazatelů v zahraničí nám mohl poskytnout zběžnou informaci o celé řadě různých pojetí. Rozdíl mezi nimi vyplývají především z různých teoretických a ideologických východisek a kromě toho také z rozdílnosti účelů, pro něž byla tato pojetí navržena, ze specifických podmínek té které společnosti a ze stupně rozpracování příslušných metodologických problémů. Viděli jsme také, že v žádném případě nebude možno v naší teoretické práci ani v praxi přijímat bez kritických výhrad západní pojetí sociálních ukazatelů. Neměli bychom však zůstat stranou intenzivního zájmu, který sociálním ukazatelům věnují společenskovědní pracoviště v řadě socialistických zemí. Některé referáty ze VII. světového sociologického kongresu ve Varně v r. 1970 (viz např. [2], [18] a [21]) jsou jasným důkazem toho, že např. sovětská i další sociologové ze socialistických zemí na problematice sociálních ukazatelů již delší dobu velmi intenzivně a cílevědomě pracují.

Literatura

- [1] Afanasjev, V. G.: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Izdatělstvo političeskoj literatury 1968.
- [2] Aminova, G. A.: *Socialnoje planirovanije v SSSR*. (Referát ze VII. světového sociologického kongresu), Moskva, Sov. soc. assoc. 1970.
- [3] Bauer, R. A. - Biderman, A. D. - Gross, B. M.: *Social Indicators*. Cambridge, M. I. T. Press 1967.
- [4] Bestužev-Lađa, I. V.: *Socialnoje progno-*

- zirovanije. Moskva, Izd. „Znanije“ 1969.
- [5] Delors, J.: *Contribution à une recherche sur les indicateurs sociaux*. Futuribles Vol. 15, Paris, S. É. D. É. I. S. 1971.
- [6] Drewnowski, J.: *The Practical Significance of Social Information*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, January 1971, s. 83.
- [7] Elmejev, V. J. - Makarov, M. G.: *Socialnoje planirovanije i problema celi razvitiija socialističeskogo obščestva*. In: Celověk i obščestvo — Problemy socialnogo planirovanija. Leningrad, Izd. Leningradskogo Universitěta 1970.
- [9] Goldman, N.: *Social Breakdown*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, September 1967, s. 173.
- [10] McGranahan, D. V.: *Analysis of Socio-Economic Development Through a System of Indicators*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, January 1971, s. 66.
- [11] Guttman, L.: *Social Problems Indicators*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, January 1971, s. 45.
- [12] Kogan, L. N.: *Socialnoje planirovanije: rabota, obrazovanije, byt*. Moskva, Izd. političeskoj litěraty 1970.
- [13] *Metodika socialnogo planirovanija kolektiva predprijatija*. Permskij politěchničeskij institut, Permskij tělefonyj zavod, Perm 1969.
- [14] Miller, S. M. - Rein, M. - Roby, P. - Gross, B. M.: *Poverty, Inequality, and Conflict*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, September 1967, s. 18.
- [15] Moynihan, D. P.: *Urban Conditions: General*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, May 1967, s. 161.
- [16] *Někotoryje socialno-ekonomičeskije pokazatěli po kapitalističeskim i razvivajuščimsja stranam*. Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija, 23, 1970, č. 11, s. 151.
- [17] *Někotoryje socialno-ekonomičeskije pokazatěli po kapitalističeskim i razvivajuščimsja stranam*. Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija, 23, 1970, č. 12, s. 142.
- [18] Rumjancev, A. M.: *Social Prognostication and Planning in the Soviet Union*. (Referát ze VII. světového sociologického kongresu), Moskva, Sov. soc. assoc. 1970.
- [19] Russett, B. M. - Alker, H. R. - Deutsch, K. W. - Lasswell, H. D.: *World Handbook of Political and Social Indicators*. New Haven and London, Yale University Press 1964.
- [20] *Sociální ukazatele — Francouzské zkušenosti*. Hospodářská komise pro Evropu 1969, strojopis z překladu ÚFS nebo část v Synopsis č. 5, 1971.
- [21] *Socialnoje upravlenije, planirovanije, prognozirovanije*. (Referát ze VII. světového sociologického kongresu), Kijev, Naukova dumka 1970.
- [22] Springer, M.: *Social Indicators, Reports, and Accounts: Toward the Management of Society*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, March 1970, s. 4.
- [23] Stanger, R.: *Perceptions, Aspirations, Frustrations, and Satisfaction: An Approach to Urban Indicators*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, March 1970, s. 64.
- [24] *The Concept of Development and its Measurement*. International Social Development Review, No 2, Department of Economic and Social Affairs, New York, United Nations 1970.

Резюме

Форет М.: Социальные показатели — некоторые подходы к проблеме в иностранной литературе

Статья является попыткой дать оценивающий обзор некоторых иностранных трудов, посвященным проблематике социальных показателей. Используются прежде всего издания из СССР, Франции и США.

Первая часть посвящается точному определению статистического учета как основы социальных сведений для создания социальных показателей. В следующем абзаце разбираются отдельные понимания социальных показателей в литературе. В общем можно характеризовать социальные показатели прежде всего посредством их функции высказывания о социальном уровне общества для нужд планирования и управления. Третий абзац назван «Виды социальных показателей»; для примера здесь затронуты социальные показатели для города, показатели социальных проблем и т. п., и указано на вопрос частичных и глобальных социальных показателей. Перечислению некоторых зарубежных попыток дать конкретную разработку социальных показателей посвящается четвертая часть. Предпоследний абзац обращает внимание на некоторые из многих методологических вопросов, связанных как с проектами и созданием социальных показателей, так и с их практическим использованием. Как вытекает из последнего абзаца, не нужно понимать социальные показатели как противоположность экономическим и демографическим показателям; в соответствии со взглядами советских авторов нужно все эти виды показателей понимать как дополняющие друг друга орудия, служащие для отражения комплексного характера социальной действительности.

Для социологов в ЧССР поучительными и ценными прежде всего являются важные результаты, каких в относительно короткое время достигли также в этой области социологи в СССР и в остальных социалистических странах.

Summary

Foret M.: Social Indicators — Some Approaches to the Problem in Foreign Literature

The paper represents an attempt at a valuating survey of some foreign studies concerned with the problems of social indicators. Major attention is paid to works published in the USSR, France and the USA.

The first part is devoted to defining statistical evidence as a social-information basis for creating social indicators. In the following paragraph, individual conceptions of social indicators in literature are discussed. In general, social indicators may be characterized primarily by their stating function as concerns the social level of society for the needs of planning and management. The third paragraph is called "Types of Social Indicators"; here, by way of illustration, the social indicators for towns, indicators of social pro-

blems, etc., are introduced, as well as the question of partial and global social indicators. The fourth part specifies some foreign attempts at a concrete elaboration of social indicators. The last but one paragraph points out some of the numerous methodological questions connected with suggesting and creating social indicators on the one hand, and their practical application on the other. As shown in the last paragraph, social indicators must not necessarily be conceived as a contradiction to economic and demographic ones; in agreement with the Soviet authors' views, these types of indicators should be conceived as instruments mutually complementing each other and serving to grasp the complex nature of social reality. The significant results attained also in this area during a relatively short period of time by sociologists in the USSR and in other socialist countries are particularly instructive and stimulating for sociologists in Czechoslovakia.

Vadim Sergejevič Semjonov: Kapitalismus a třídy. Výzkum sociální struktury současné kapitalistické společnosti

Praha, Svoboda 1972. Sociologická knižnice, 357 s.

Nakladatelství Svoboda s mimořádnou pohotovostí vydalo v minulém roce marxistickou studii o třídní struktuře soudobé buržoazní společnosti, knihu V. S. Semjonova *Kapitalismus a třídy*. Vzhledem k tomu, že jde o práci zásadní důležitosti a velké informační hodnoty, je v dalším textu uvedena podrobnější interpretace autorovy argumentace, podložené řadou srovnání, konfrontací a citací marxistických i nemarxistických autorů.

Při analýze sociální struktury soudobé buržoazní společnosti vychází Semjonov z toho, že *současná epocha* je charakterizována přechodem od kapitalismu k socialismu, že „je epochou boje mezi dvěma protichůdnými společenskými systavy, epochou socialistických a národně osvobozeneckých revolucí, epochou zániku imperialismu, likvidace koloniálního systému, epochou přechodu dalších a dalších národů na cestu socialismu a komunismu, epochou vítězství socialismu a komunismu ve světovém měřítku“. (*Program KSSS*, Praha 1961, s. 428—429.)

Když V. I. Lenin určoval historické epochy, napsal: „můžeme vědět a víme, která *třída* stojí v popředí příslušné epochy, když určíme její hlavní obsah, hlavní směr jejího vývoje, hlavní zvláštnosti historické situace dané epochy atd.“ (*Spisy* 21, Praha 1959, s. 141.)

V. I. Lenin považoval „třídní rozčlenění současné společnosti“ za rozhodující prvek systému sociálního dělení (*Spisy* 2, Praha, 1952, s. 462).

V souvislosti s charakteristikou třídní struktury kapitalistické společnosti je nutno připomenout úlohu Karla Marxe. „Můj přínos,“ napsal K. Marx, „spočívá v tom, že jsem 1) dokázal, že *existence tříd* je spjata pouze s určitými *historickými fázemi vývoje výroby*; 2) že třídní boj nutně vede k *diktatuře proletariátu*; 3) že tato diktatura je sama jen přechodem ke *zrušení všech tříd a k beztřídní společnosti*.“ (Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 28, Praha 1968, s. 567.)

Semjonov ve své práci ukazuje, že v posledních letech se rozšířila buržoazní teorie „*sociální stratifikace*“ a *sociální mobility*“ (*Kapitalismus a třídy*, 10 an).

Do předmětu „sociální stratifikace“ se zpravidla zařazuje: 1) charakter sociálního rozvrstvení, kritéria dělení společnosti na sociálně nerovné vrstvy; 2) strukturální formy sociál-

ního rozvrstvení, v nichž se odrážejí odlišné skupiny lidí (vrstvy, třídy, kasty, stavy, statusy atd.); 3) systémy sociálního rozvrstvení, tj. sociální struktura společnosti, země nebo oblasti; 4) vztahy mezi různými částmi sociální struktury (vrstvami, třídami, skupinami atd.).

„Sociální mobilita“ je koncepce, kterou buržoazní věda využívá při vysvětlování změn v sociální struktuře společnosti, v systému vrstev, tříd, skupin lidí. (I když „mobilita ve společnosti existuje, v žádném případě nemůže vést k základní změně podstaty a charakteru sociální struktury kapitalistické společnosti . . .“ — *Kapitalismus a třídy*, s. 260.)

Naproti tomu *marxisticko-leninská teorie tříd a třídního boje* je ucelenou teorií o minulosti, přítomnosti a budoucnosti tříd a třídních vztahů ve společnosti; teorií o vzniku, vývoji a zániku společenských tříd; teorií o způsobech vystřídání třídní společnosti společností beztřídní.

Třídní rozdíly zahrnují nejrůznější stránky života sociálních skupin lidí: ekonomické, sociální, politické, duchovní i oblast způsobu života.

Marxismus netvrdí, že třídy jsou „pouze“ nebo „čistě“ ekonomickým jevem, jak se to pokoušejí tvrdit po celá desetiletí buržoazní a revizionističtí ideologové.

Tak například J. Hertzler napsal: „Proti názorům marxistů a jiných jednostranných vulgarizátorů sociálních jevů jsou faktory a charakteristiky, které rozdělují a spojují členy dané třídy, neobyčejně mnohostranné a komplexní.“ (*Society in Action, A Study of Basic Social Processes*. New York 1954, s. 226.)

Jiný americký buržoazní sociolog vyčítá marxismu, že prý „zjednodušuje otázku o vzájemném působení různých stránek společenského života a automaticky redukuje všechny třídní rozdíly na rozdíl mezi těmi, kteří vlastní kapitál, a těmi, kteří jej nevládnou.“ (Kohl, J.: *The American Class Structure*. New York 1957, s. 4.)

Na tato obvinění odpověděl Bedřich Engels již v minulém století: „Překrucuje-li to nyní někdo v tom smyslu, že prý ekonomický moment je *jedine* určujícím momentem, přeměňuje onu větu v nic neříkající, abstraktní a absurdní frázi,“ tak nechápe, že v historickém procesu vzájemně působí všechny stránky společenského života (Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané dopisy*. Praha 1952, s. 379).

Karel Marx v 52. kapitole *Třídy* nedokončeného třetího svazku *Kapitálu* formuloval problém tříd takto: „Nejdříve je třeba odpovědět na otázku: Co tvoří třídu?, přičemž nám tato odpověď vyplyne sama sebou, jakmile

odpovíme na jinou otázku: Co dělá z dělníků, kapitalistů a pozemkových vlastníků činitele, kteří tvoří tři velké společenské třídy?“ (Marx, K.: *Kapitál* III/2. Praha 1956, s. 432.)

V práci *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* psal Marx o příčinách vzniku tříd a zdůrazňoval, že tyto příčiny vyplývají z ekonomických podmínek, které podmiňují zájmy a způsob života tříd. „Pokud milióny rodin žijí v hospodářských existenčních podmínkách, které odlišují jejich způsob života, jejich zájmy a jejich vzdělání od životního způsobu, zájmů a vzdělání druhých tříd a stavějí je nepřátelsky proti nim, tvoří třídu.“ (Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 8, Praha 1960, s. 229.)

Lenin rozvinul Marxovy teze, že existence tříd je spjata jen s určitými historickými fázemi vývoje výroby v tom smyslu, že poukázal na tu skutečnost, že společenské třídy jako takové jsou produktem historicky určitého systému společenské výroby v podmínkách soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Ve *Velké iniciativě* napsal: „Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitém systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vytčeným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenské organizaci práce, a tudíž způsobu nabývání a velikostí onoho dílu společenského bohatství, jimž disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství.“ (Lenin, V. I.: *Spisy* 29. Praha 1955, s. 415.)

Leninova definice třídy platí i pro spřátelené třídy pracujících v socialistické společnosti. Přirozeně neplatí všechny znaky (vykořisťování), ale platí v tom smyslu, že i když existují za socialismu neantagonistické třídy, přesto se liší podle uvedených rozhodujících třídních znaků, především podle vztahu k výrobním prostředkům. Teprve tehdy, až dojde k podstatnému zvýšení úrovně rozvoje výrobních sil a vytvoří se vyspělejší výrobní vztahy, tehdy ztratí tyto skupiny pracujících rysy odlišných společenských tříd.

Marxisticko-leninské pojetí tříd je neustále napadáno buržoazními ideology, kteří vypracovávají své vlastní „koncepte“. Tak například podle G. Gurvitche „společenské třídy jsou vlastní, faktické skupiny, které mají nadfunkční charakter, tíhnou k silnější strukturovanosti, stavějí se proti pronikání globální společnosti a jsou radikálně nesnášenlivé k jiným třídám.“ (Gurvitch, G.: *Le concept de classe sociale de Marx à nos jours*. Paris 1954, s. 116.)

R. Aron dělí lidi na třídy a skupiny „podle příjmů, způsobu života, světového názoru, prestiže, účasti na práci orgánů moci.“ (Aron, R.: *La lutte des classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris 1964, s. 32.) V tomto pojetí jsou třídy charakterizovány na základě odvozených a druhořadých rozdílů mezi lidmi.

R. Dahrendorf odmítá názor, že třída je prvkem sociální struktury, a za základ pokládá vrstvu. „Třída je vždy kategorií v analýze dynamiky sociálního konfliktu a jeho strukturálních základů a jako taková musí být ostře

oddělena od vrstvy jako kategorie v popisu hierarchického systému v daném časovém úseku . . . Status, uspořádání, způsob života, shodné ekonomické podmínky a úroveň příjmu, to vše jsou faktory, které určují sociální vrstvy, ale ne sociální třídy.“ (Dahrendorf, R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London 1956, s. 76.)

Dahrendorfovo pojetí třídy a vrstvy je výsledkem nedocení základních rysů ekonomického vývoje a vyplývá ze subjektivního mínění, hodnocení a názoru dotazovaných osob nebo skupin, které se do určité vrstvy zařazují. Tento subjektivní přístup vede k závěrům, že ve společnosti nejsou třídy, nýbrž vrstvy, a z toho se odvozuje teorie „stratifikace“ a teorie „mobility“, která nezkoumá vztah výroby ke třídě, nýbrž vztah vrstvy ke společnosti.

Lenin upozorňoval, že vrstva se vyděluje jako třídní prvek, jako třídní skupina, podle různého postavení uvnitř třídy — „podle svého třídního postavení, tj. podle svého postavení ve společenském řádu výroby“. (Lenin, V. I.: *Spisy* 3. Praha 1952, s. 493.)

Za hlavní kritéria použil Lenin různý stupeň vztahu k výrobním prostředkům (od nedostatku až po vlastnictví) a různé postavení ve výrobě (od vykořisťování v námezdním poměru až po vykořisťování — viz tamtéž).

Rovněž Marx analyzoval dělnickou třídu a její různé skupiny a vyděloval „špatně placené vrstvy britské průmyslové dělnické třídy“ a „nejlépe placenou část dělnické třídy“ (aristokracie). (Marx, K.: *Kapitál* I. Praha 1954, s. 689, 703.)

Zakladatelé marxismu-leninismu rozeznávali uvnitř třídy zpravidla tři vrstvy (nižší, střední, vyšší) a chápali třídu jako nejvyšší úroveň sociálního dělení, vrstvu jako střední úroveň sociálního dělení a skupinu jako nižší (počáteční) úroveň sociálního dělení. Při zkoumání kolektivů v socialistické společnosti A. K. Uledov napsal, že „kolektiv je třeba zkoumat jako svérázné sdružení lidí, které zahrnuje jak rysy sociální skupiny, tak i společenské organizace“. (Uledov, A. K.: *Ob opredelenii socialističeskich kollektivov i issledovanii ich žizni*. Filosofskije nauki, 1968, č. 5, s. 49.)

Buržoazní sociologové zdůrazňují pojem komunity — skupiny lidí, kterou spojuje nějaký znak: národnostní, výrobní . . . Zpravidla je to kolektiv, který je sdružen znakem teritoriálním, místem bydliště (komunita okresu, města, státu, země . . .).

Max Weber používá pojmu „status“, který „vyjadřuje sociální úctu nebo neúctu a je především podmíněn a projevuje se specifickým způsobem života“ (Bendix, R. — Lipset, S. M., eds: *Class, Status and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*. New York 1966, s. 31—32). V. Packard napsal, že „status“ možno definovat jako „pozici“, rank, postavení osobnosti (Packard, V.: *The Status Seekers*. New York 1959, s. 6). Pojem „rank“ rozumí Packard rozdělení na základní profese, které jsou pak seskupeny ve statusy. Každá profese má přiděleny body prestiže.

Marxisticko-leninská analýza struktury buržoazní společnosti vychází z klasického pojetí

dvou základních tříd. B. Engels napsal: „Buržoazii se rozumí třída novodobých kapitalistů, kteří vlastní prostředky společenské výroby a využívají námezdní práce...“

Proletariát je třída novodobých námezdních dělníků, kteří, nemajíc své vlastní výrobní prostředky, jsou nuceni, aby mohli žít, prodávat svou pracovní sílu.“ (Marx, K. — Engels, B.: *Spisy 4*, Praha 1958, s. 428.) Marx zdůraznil, že „proletářem“ v ekonomickém slova smyslu je třeba rozumět jen námezdního dělníka, který vyrábí a zhodnocuje „kapitál“ a je vyhozen na dlažbu, jakmile se stane zbytečným pro zhodnocování potřeby „pana kapitála“. (Marx, K. — Engels, B.: *Kapitál I*, Praha 1954, s. 648.)

Lenin dovodil, že hlavním znakem kapitalismu je používání námezdní práce. (Lenin, V. I.: *Spisy 19*, Praha 1959, s. 362.)

„Na kapitalistickém výrobním způsobu je charakteristické právě to, že od sebe odtrhuje různé práce, tedy i duševní a tělesnou práci, nebo práce, v nichž ta či ona stránka převažuje — a že je rozděluje mezi různé osoby.“ (Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě I*, Praha 1958, s. 420.) Proto součástí sociální struktury buržoazní společnosti je *inteligence*.

Když V. I. Lenin analyzoval inteligenci v kapitalistické společnosti, ukazoval na „přechodné, nepevné, protikladné postavení této společenské vrstvy...“ (Lenin, V. I.: *Spisy 4*, Praha 1952, s. 204.)

Inteligence se rozděluje na různé vrstvy. Je souhrnem vrstev, které se přimykají k různým třídám kapitalistické společnosti: buržoazii, proletariátu a drobné buržoazii. Proto inteligence „zaujímá zcela zvláštní postavení mezi ostatními třídami, neboť se zčásti přimyká svými styky, názory apod. k buržoazii, zčásti k námezdním dělníkům, tou měrou, jak kapitalismus stále víc a více bere inteligentovi jeho samostatné postavení a mění ho v závislého námezdního pracovníka, hrozí mu snížením jeho životní úrovně“ (Tamtéž, s. 203—204.)

Vzhledem k tomuto mezivrstevovému cha-

rakteru inteligence ji zakladatelé marxismu-leninismu často označovali za mezivrstvu.

Lenin rozlišoval buržoazní inteligenci, liberální a radikální inteligenci, socialistickou inteligenci. (Lenin, V. I.: *Spisy 1*, Praha 1951, s. 307—309.)

„Inteligence“ je pojem, který charakterizuje lidi z hlediska charakteru jejich práce. Tito lidé žijí ze svého intelektu (inženýrsko-techničtí a vědecktí pracovníci, učitelé, lékaři, umělci pracovníci...) (*Kapitalismus a třídy*, s. 97).

Od inteligence se odlišují *zaměstnanci* — lidé, kteří pracují za určitý plat. Nazývají se *pracovníky za plat; pracovníky nefyzické práce; bílými límečky*.

Inteligent může být současně zaměstnancem (lékař, učitel ve státní službě). Kategorie zaměstnanců je širší než kategorie inteligence. (Srov. *Gorožskije srednije složi sovremennogo kapitalističeskogo občestva*, Moskva 1963, s. 149—150, 236—237.)

Inteligence a zaměstnanci se liší od dělnické třídy:

1. charakterem vztahů inteligentů a zaměstnanců ke kapitalistickému vlastnictví, v konkrétní formě jejich spojení se soukromým vlastnictvím;
2. charakterem práce — nefyzické, duševní (i když spolu inteligence a dělníci pracují);
3. sociálním postavením — řídicí či organizátorskou činností (*Kapitalismus a třídy*, s. 97 až 105).

Karel Marx zahrnoval zaměstnance a inteligenci do mezivrstvy. Vytykal D. Ricardovi: „Přitom zapomíná zdůraznit, že se neustále zvětšují střední vrstvy třídy, které stojí uprostřed mezi dělníky na jedné straně a kapitalisty a pozemkovými vlastníky na druhé straně — střední třídy, které se ve stále větším rozsahu živí většinou přímo na účet důchodu, leží jako těžké břemeno na dělnících tvořících základnu společnosti a zvětšují sociální jistotu a sílu horních deseti tisíc.“ (Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě II*, Praha 1964, s. 606.)

Základní vrstvy inteligence a zaměstnanců podle vazby na třídy	Základní vrstvy a skupiny podle konkrétního místa ve společenské dělbě práce			
	městské		venkovské	
	pracovníci duševní práce (inteligence) včetně řídicí inteligence	pracovníci nefyzické práce (zaměstnanci) včetně řídicích zaměstnanců	pracovníci duševní práce (inteligence) včetně řídicí inteligence	pracovníci nefyzické práce (zaměstnanci) včetně řídicích zaměstnanců
Buržoazní	vrstvy a skupiny buržoazní a venkovské inteligence a zaměstnanců			
Maloburžoazní	vrstvy a skupiny buržoazní a venkovské inteligence a zaměstnanců			
Proletářské	vrstvy a skupiny buržoazní a venkovské inteligence a zaměstnanců			

Na II. kongresu Kominterny zahrnul Lenin podmíněně inteligenci, střední třídy a maloburžoazii do jedné sociální skupiny. (Lenin, V. I.: *Spisy 31.* Praha 1955, s. 252.)

Složení inteligence v předrevolučním Rusku srovnával se složením společnosti zaměstnané výrobou materiálních hodnot. (Lenin, V. I.: *Spisy 1.* Praha 1951, s. 307n.)

Lenin rozeznával řídicí inteligenci, řídicí zaměstnance, personál a vrstvu úřednictva: „Vezmeme instituci vysokého úřednictva, byrokracie, jako zvláštní vrstvu osob, která se specializovala na správu a má privilegované postavení vůči lidu.“ (Lenin, V. I.: *Spisy 2.* Praha 1952, s. 329.)

Obecnou typologií inteligence a zaměstnanců provedl V. S. Semjonov podle konkrétního místa ve společenské dělbě práce a podle vazby na třídy (viz s. 108):

„V kapitalistické sociální struktuře se vyděluje zvláštní *elita*, která nepředstavuje „vybrané“ jedince, ale nejzamožnější osoby spjaté se soukromým vlastnictvím, s kapitálem. Je to prakticky celá buržoazie, zvláště její státně monopolistická část. Patří do ní také vyšší úředníci, profesionální političtí činitelé, vyšší hodnosti v armádě, rozvědce, kontrarozvědce a policii, nejbohatší činitelé v literatuře, umění, sportu. Podobná *elita* je i v dělnické třídě — „dělnická aristokracie“, „dělnická byrokracie“, kterou kapitalisté podporují. *Elitu* najdeme i u drobné buržoazie. Podle sfér společenského života je to hospodářská, vojenská *elita*, *elita* v oblasti kultury a sportu.“ (*Kapitalismus a třídy*, s. 124—125).

K tomu, aby někdo mohl přejít do buržoazní třídy, do vyšší třídy, do *elity*, nestačí získat vzdělání, stát se duchovním nebo vojákem. K tomu je zapotřebí měsíce peněz a kapitál (*Kapitalismus a třídy*, s. 272).

Elita — „vybrání“, „vybraná část“ — je podle K. Mannheimu „zvláštní typ vrstvy“, která se skládá z relativně nevelké skupiny lidí, mající monopol moci rozhodnout jak o obsahu, tak i o rozdělování hodnot různých typů. Ve společnosti (kapitalistické) existuje politický, organizátorský, intelektuální, herecký, morální a náboženský typ *elity*. Tento systém *elity* je systémem vyšších „vrstev“ a existuje nezávisle na systému „tříd“, „statusů“ (Mannheim, K.: *Men and Society in an Age of Reconstruction.* London 1940).

Podle F. van Heeka je „*elita* skupina lidí, kteří mají moc přijímat rozhodnutí o rozdělování hodnot všeho druhu“ (van Heek, F.: *Some Introductory Remarks on Social Mobility and Class Structure.* Transactions of the Third World Congress of Sociology, 1956, sv. III., s. 129).

S. M. Miller rozumí *elitou* „povolání vyš-

ších kategorií, zpravidla vyšší podnikání a svobodná odborná povolání“ (řídící pracovníci, advokáti . . .). Miller rozděluje *elitu* na *elitu* I — tj. „skupina povolání s nejvyšším postavením“; *elitu* II — tj. „skupina s poněkud nižším postavením, ale jasně vyšším postavením než u jiných skupin povolání“ (Miller, S. M.: *Comparative Social Mobility.* Current Sociology, 1960, s. 20).

Vedle *elity* existuje v buržoazní společnosti i *spodina*, dno celé společnosti, ne pouze nějaké určité třídy nebo sociální skupiny. Je to lumpenproletariát, odpad společnosti, kam patří žebráci, tuláci, zloději, skupiny delikventů, prostitutek apod.

Parsonsova koncepce „článků empirické struktury společnosti“ zahrnuje rodinu, systém sociální stratifikace, rozdělení moci a hodnotové integrace ve společnosti. Podle Parsonse je hlavním kritériem sociálního rozdělení společnosti „kolektivní systém hodnot společnosti a jejich dějin“ (Parsons, T.: *Essays in Sociological Theory Pure and Applied.* Glencoe 1949, s. 176).

Parsons rozděluje individua v sociální hierarchii v souladu s jejich sociální funkcí, která je v kolektivním systému hodnot pokládána pro daný sociální systém za důležitou. Jeho teorie se zabývá společností „obecně“ a neukazují obsah společenských a sociálních procesů.¹

Novější buržoazní sociologie zdůrazňuje v sociální struktuře kapitalistické společnosti existenci takzvané „střední třídy“.

H. Grayson tvrdí, že období panství „střední třídy“ je „vyšším a nejtvořivějším obdobím ve vývoji společnosti“ a USA jsou ideální „společností střední třídy“. „V dnešní Americe jsme všichni členy střední třídy.“ (Grayson, H.: *The Crisis of the Middle Class.* New York 1955, s. 51—52, 98.)

G. Lavau napsal: „Střední třídy se snaží skoro jednomyslně odmítnout a odhalit marxistickou analýzu tříd: jejich mluvčí prohlašují za chybnou marxistickou předpověď zániku středních tříd a protestují proti historickému názoru, který se snaží zaměnit komplexní charakter sociálních vztahů zjednodušujícím dualismem.“ (Lavau, G.: *Les classes moyennes et la politique. Partis politiques et classes sociales en France,* Paris 1955, s. 54.)

Tato takzvaná střední třída je určena, aniž by byly analyzovány skutečné vztahy lidí k výrobním prostředkům, jejich místo v systému materiálních vztahů, ve společenské dělbě práce. Je náhodnou kategorií, která zahrnuje představitele různých společenských tříd a sociálních skupin. Jsou do ní zahrnuti ti, kteří se k ní sami počítají — na základě kritéria příjmu z povolání (tamtéž, s. 224—227).

¹ Parsons používá pojmu „sociální jednání“, jímž rozumí aktivitu, která je „zaměřena na dosažení cílů v určitých situacích prostřednictvím normativně regulovaného vynakládání energie“.

„Sociální jednání“ se skládá ze tří systémů: ze „systému osobnosti“ (individuální motivy a reakce na vnější podmínky); ze „sociálního systému“ (na základě vzájemné součinnosti mnoha osobností dochází k propětání jejich úloh); z „kulturního systému“ (souhrn hodnot, věr a symbolů určujících směr činnosti). (Parsons, T.: *Společnosti. Vývojové a srov-*

návací hodnocení. Praha, Svoboda 1971, s. 10, 11.)

Použití moci chápe Parsons jako „komunikaci rozhodnutí stranám, jichž se týká, přičemž obsah tohoto rozhodnutí je závazný pro kolektiv a pro jednání jeho členů“ (tamtéž, s. 45).

Celospolečenská prestiž, její vztah k politickému vůdcovství a převzetí kolektivní zodpovědnosti podle Parsonse „velmi podstatně souvisí s důležitostí vytvoření pák k ovládnutí podmiňujících faktorů“ (tamtéž, s. 77).

Hierarchie hlavních prvků sociální struktury	Hierarchie uvnitř hlavních prvků
Vyšší (buržoazní třída)	Nejvyšší vrstva (státně monopolistická a monopolistická buržoazie) Vyšší vrstva (velkoburžoazie) Střední vrstva (střední buržoazie) Nižší vrstva (drobní kapitalisté)
Střední (střední vrstvy kapitalistické společnosti)	A. Drobná buržoazie vyšší skupiny střední skupiny nižší skupiny B. Inteligence a zaměstnanci vyšší skupiny střední skupiny nižší skupiny C. Sluhové, domácí služebnictvo (střední, nižší skupiny)
Nižší (dělnická třída, proletariát)	nejvyšší skupiny vyšší vrstva střední vrstva nižší vrstva nejnižší skupiny
Nejnižší (lumpenproletariát)	

Teorie „nové střední třídy“ má sloužit „argumentací“ o „nové cestě“ přechodu kapitalismu k „beztřídní společnosti“, o přeměně buržoazní společnosti ve „společnost střední třídy“.

V. S. Semjonov se také zabývá buržoazními a revizionistickými teoriemi „zániku tříd“ v kapitalistické společnosti. Všímá si doktríny „lidového kapitalismu“, která vznikla po roce 1956 a byla doplněna koncepcí „státu všeobecného blahobytu“ (v letech 1954-58). Po jejím ztroskotání byla nahrazena teoriemi „transformace“ kapitalismu a jeho přechodem k „demokratickému“ nebo „humanistickému“ socialismu.

Teorie „jediné industriální společnosti“ byla vytvořena v roce 1958 na základě zkoumání industriálního vývoje kapitalismu a socialismu jako komponenty nějakého „jediného“ industriálního společenského celku. Jejím zakladatelem byl R. Aron v dvousvazkovém spise *Vývoj industriální společnosti a sociální stratifikace (1957-1958)*, ačkoli zmínky o této koncepci lze najít už u M. Meadové (1943) a D. Riesmana (1950).

Cílem této teorie je zachránit a přikrášlit kapitalistické zřízení a zdiskreditovat pokrokový charakter komunistické společensko-ekonomické formace. Teorie „industriální společnosti“ neuznává podstatné rozdíly v sociálně ekonomické podstatě kapitalistických a socialistických zemí. R. Aron o tom napsal: „Místo abychom za základní historickou kategorii pokládali kapitalismus, vybrali jsme industriální společnost... Můžeme podat jedno-

duchou definici industriální společnosti. Je to společnost, kde je průmysl a velkoprámysl nejcharakterističtějším znakem výroby. Industriální společnosti bude ta společnost, v níž se vyrábí v podnicích, jako je Renault nebo Citroën.“ (Aron, R.: *Dix-huit leçons sur la société industrielle*. Paris 1962, s. 363, 97.)

„Prosazení pojmu industriální společnosti je pro mne způsob, jak se hned od počátku vyhnout konfliktu socialismus — kapitalismus a jak pokládat socialismus i kapitalismus za dvě modalitě jednoho druhu, například industriální společnosti... Nekladu si otázku, jaké jsou sociální důsledky kapitalistického zřízení, zabývám se otázkou, jaké jsou sociální důsledky v industriální společnosti vcelku.“ (Aron, R.: *Le développement de la société et la stratification sociale*, sv. I, Paris 1957, s. 25-27.)

Teorii „industriální společnosti“ se zastírají třídní protiklady mezi socialismem a kapitalismem, zdůrazňují se shodné sociální struktury, včetně růstu „střední třídy“ (vývoj města a venkova, vzdělání a inteligence, úroveň skupin, řízení a otázky moci). Hnací silou vývoje společnosti je technika.

Teorie *stadií růstu* vznikla v roce 1960 jako pokus o sociálně filosofické vysvětlení světových dějin, základních stupňů a stadií vývoje lidstva. Zakladatelem této koncepce se stal W. W. Rostow spisem *Stadia ekonomického růstu. Nekomunistický manifest*.

Podle W. W. Rostowa „můžeme všechny společnosti zařadit podle jejich ekonomického

vývoje do některých z pěti kategorií: tradiční společnosti; přechodné společnosti, kde se vytvářejí základy přeměn; společnosti, které prodělávají proces vzestupu; vyspělé společnosti a společnosti, které dosáhly vysoké úrovně masové spotřeby“ (Rostow, W. W.: *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge 1960, s. 4).

Hlavní rysy odlišující jednotlivá stadia od sebe mají především technicko-ekonomický charakter. Jsou to zejména podíl akumulace kapitálu ve národním důchodu, úroveň rozvoje techniky, vědy, průmyslu, dopravy, zemědělství, technologie výroby a další charakteristiky vývoje výrobních sil.

„Technicismus“ a „ekonomismus“ Rostowovy koncepce má zakrýt idealistický a netřídní výklad společenského vývoje. Proto je také jeho „teorie vývoje v určitém smyslu alternativou marxistické interpretace současných dějin“ (tamtéž, s. 149—150).

Rostow dále tvrdí, že „i ruská cesta“, vezmeme-li zkušenosti carského a komunistického Ruska, plně odpovídá teorii stadií růstu“ (tamtéž, s. 67, 93).

Teorie *konvergence* vznikla kolem roku 1960 jako souhrn buržoazních názorů na procesy součinnosti, vzájemných vztahů a perspektiv vývoje kapitalismu a socialismu. Cílem této teorie, která i nadále pokračuje ve svém vývoji, je vytváření shody, syntézy, jednoty různých systémů, jejich hybridizace (v biologii znamená proces vytváření shody různých organismů vlivem poměrně shodných životních podmínek, stejného prostředí).

Teorie *konvergence* navazuje na názory obašené v teorii „jediné industriální společnosti“ a v teorii „stadií růstu“.

C. Gruson předpověděl, že „je dost pravděpodobné, že podle technických údajů o reformách, které se dnes nebo v budoucnosti uskuteční, se musí oba systémy spojit“ (Gruson, C.: *L'évolution comparée des systèmes économiques*. Esprit 1960, č. 3, s. 409).

Teorie *konvergence*² zdůrazňuje ekonomickou shodu ve vývoji obou společenských soustav (cesty a charakter vývoje průmyslu, jaderných zbraní, technologie, vědy, měst, zemědělské pracovní síly, průmyslových dělníků, profesionální struktury, specialistů, vedoucího a řídicího personálu); rostoucí shodu v kultuře, v tendencích rozvoje umění a „masové“ kultury; ve způsobu života; v zavádění povinného základního a středního vzdělání a v intelektuální společnosti; ve vývoji rodiny; v sociálně politických vztazích (odstranění soukromovlastnických vztahů moderním průmyslem a nástup řídicích pracovníků); ve sblížení sociálních struktur (sblížení profesionálních struktur a tendencí vývoje pracovní síly); v zesílení homogenity společenského zřízení jako důsledku vývoje techniky; ve struktuře moci a řízení hospodářství a společnosti; ve fungování politického systému (volby, politické normy).

Teorie „velké společnosti“, „masové společnosti“, „formované společnosti“ navazuje na

„New Deal“ F. D. Roosevelta, „Fair Deal“ H. Trumana, „New Frontier“ J. F. Kennedyho.

Program „velké společnosti“, vyhlášený v r. 1965 L. B. Johnsonem, vyjadřuje souhrn buržoazně reformistických sociálních opatření a idejí „univerzálního blahobytu“, „lidové spokojenosti“, „sociální spravedlnosti“.

O této americké společnosti napsal novinář J. Gibbons: „tato kapitalistická supermocnost, země s největší koncentrací kapitálu, zároveň (je) zemí s největším soustředěním lidského neštěstí a chudoby — tato skutečnost opravdu zbavuje člověka iluzí“ (Gibbons, J.: *Nemocná společnost*. In: Otázky míru a socialismu, 1968, č. 4, s. 34).

Koncepce „formované společnosti“ vznikla v NSR v období takzvaného hospodářského zázraku. V roce 1965 ji na XIII. sjezdu CDU vyhlásil L. Erhard jako vládní program. Jde o modifikaci koncepce „jediné industriální společnosti“, která je společností bez tříd, „jednotným podnikem“. Tato teorie odmítá proletariát jako třídní subjekt revoluční přeměny společnosti. G. Rohrmoser o tom napsal: „V západním světě nemá revoluční teorie již adresáta. Neexistuje subjekt, který by byl schopen a chtěl přetvořit existující společenské vztahy. Na místo osvobozující se subjektivity nastupuje dnes věda jako nositel revolučních procesů...“ (Rohrmoser, G.: *Die Freiheit wurde nicht erreicht*. Christ und Welt, 6. 2. 1968).

Významnou úlohu při analýze buržoazní společnosti má stanovení obsahu *vědeckotechnické revoluce*. Jde o kategorii technicko-ekonomickou, nikoli sociální. Uskutečňuje se v rámci kapitalistických výrobních vztahů, aniž je odstraňuje. Hlavní roli ve vědeckotechnické revoluci má věda: velmi mnoho vědeckých poznatků je důležitých a podstatných, nových a je jich využíváno v praxi, takže věda se v širokém měřítku a bezprostředně zapojuje do technické výroby.

Podle A. A. Zvorykina je „vědeckotechnická revoluce druhem technického pokroku v podmínkách, kdy splyvá hluboká kvalitativní přeměna vědy a techniky a kdy vedoucí úloha ve vývoji přechází na vědu“ (Zvorykin, A. A.: *Naučno-těchničeskaja revolucija i jejo socialnyje posledstviya*. Moskva 1967, s. 4).

Impulsem vědeckotechnické revoluce byl sociálně ekonomický zájem kapitálu na rozvoji vědy a techniky, a zejména na rozvoji přírodních věd. Stará technika byla nahrazena novou, produktivnější, hospodárnější a efektivnější. Tento proces byl stimulován již v době druhé světové války — odhalením nových zdrojů energie, materiálu, vytvořením systémů automatizace a samořídící kybernetické techniky. Dalším faktorem bylo zvýšení hodnoty pracovní síly (mzdy), a proto bylo výhodnější nahradit živou pracovní sílu systémy strojů. (*Kapitalismus a třídy*, str. 305—306).

Vědeckotechnická revoluce byla vyvolána především kybernetikou a automatizací. — „Otec“ kybernetiky N. Wiener dokonce předpokládal, že automatizace amerického hospo-

² O teorii konvergence, kterou hlásal např. P. Sorokin, J. Galbraith, Z. Brzezinski a S. Huntington, viz *Kapitalismus a třídy*, s. 294.

dářství bude ukončena již v polovině sedmdesátých let. Západoněmecký autor F. Pollock však přiznal, že dosud „plně automatizované podniky jsou pouze výjimkou a jsou dokonale jen zčásti“ (Pollock, F.: *Automation*. Frankfurt am M. 1964, s. 106).

Vědeckotechnickou revoluci vytvořila úroveň výrobních sil, které tvoří materiální předpoklad socialismu.

V buržoazní společnosti stojí proti kapitálu armáda námezdní práce nejen v podobě dělnické třídy, ale i v podobě pracujících inteligence a zaměstnanců (*Kapitalismus a třídy*, s. 346). „Námezdní práce, která nyní bezprostředně stojí proti kapitálu, je jednak již dávno vzniklá rozvinutá, vyspělá dělnická třída, jednak pracujících inteligence a zaměstnanci, kteří procházejí procesem rozvoje a zvyšování své vyspělosti.“ (Tamtéž.)

Dělnická třída však nepozbyla ani jeden z objektivních předpokladů, které ji stavějí do centra současné epochy. I nadále platí, že schopnost dělnické třídy být vedoucí silou „není dána sama sebou, nýbrž vyrůstá historicky a vyrůstá *jedině* z materiálních podmínek kapitalistické velkovýroby“ (Lenin, V. I.: *Spisy* 29. Praha 1955, s. 415). Avšak růst pracujících skupin inteligence a zaměstnanců zesiluje sociální pozice dělnické třídy a oslabuje sociální pozice monopolistické buržoazie. Plně to potvrzuje i nový program Komunistické strany USA, v němž se říká, že „inteligent, kterého monopoly stavějí do postavení váženého námezdního pracovníka, je ve stavu nejskutečnějšího ekonomického konfliktu s mocí těchto institucí“ (*New Program of the Communist Party of USA — a draft*). New York, 1966, s. 57).

Vzniká proto naléhavá otázka, jaký je výsledek vzájemného rozvoje a sblížení dvou důležitých součástí námezdní práce — dělnické třídy s inteligencí a zaměstnanci. Ačkoliv diskuse mezi marxistickými vědci dospěla k závěru, že část inteligence a zaměstnanců se stává neoddělitelnou součástí dělnické třídy vyspělých kapitalistických zemí (*Současný kapitalismus, vědeckotechnická revoluce a dělnická třída*. In: *Otázky míru a socialismu*, 1969, č. 1, s. 36; č. 2, s. 42–55), doporučuje autor tuto otázku i nadále rozpracovávat.

Kapitalistický výrobní způsob „vytvořil“ na určitých kvalitativních stupních svého vývoje dělníka a proletáře a na kvalitativně jiných stupních svého vývoje — jako doplněk k již existující a rozvíjející se dělnické třídě — také inteligenci a zaměstnance. Z toho plyne, že dělnická třída na jedné straně a pracující inteligence a zaměstnanci na straně druhé jsou *kvalitativně odlišné části jediného systému námezdní práce* a mají rozdílné místo ve sféře společenské dělní práce. Dělnická třída je spjata především s fyzickou prací, inteligence a zaměstnanci vcelku s nefyzickou prací a inteligence především s duševní prací. Semjonov zdůrazňuje, že vývoj těchto dvou oblastí probíhal v různé době, a proto i vývoj obou součástí námezdní práce se uskutečňoval v historicky různých obdobích (s. 349). Proto bude správné pokládat dělnickou třídu i pra-

čující inteligenci a zaměstnance za *součást* kvalitativního celku, který je sdružuje — námezdní práce — a nepovažovat jednu její kvalitativně specifickou část (inteligenci a zaměstnance) za prvek, který tvoří součást druhé kvalitativně specifické části námezdní práce (dělnické třídy) (s. 349), protože „v naší době, kdy se věda mění v bezprostřední výrobní sílu, doplňuje inteligence stále řady námezdních pracovníků“ (*Mezinárodní porada komunistických a dělnických stran, Moskva 1969*. Praha 1970, s. 26).

Inteligence a zaměstnanci — jako nový útvar, který vznikl na vysokém stupni vývoje kapitalistické společnosti — vytvářejí v procesu polarizace kvalitativně nové části dvou protikladných pólů kapitalistické společnosti. To přirozeně nevyklučuje, že část inteligence a zaměstnanců se stává „obvyčejnými kapitalisty, zatímco značná část přímo splývá s dělnickou třídou“ (*Kapitalismus a třídy*, s. 351). V současném kapitalismu existují v podstatě výrobci jednoho typu — námezdní pracovníci, kteří jsou zbaveni výrobních prostředků. Dělnická třída, která zaujímá vedoucí postavení v systému společenských výrobních vztahů, je hegemonem všech pracujících, včetně námezdních pracovníků duševní práce.

„Žádná jiná třída, žádná jiná vrstva společnosti není tak organizována a tak silná. Početnost řad dělnické třídy je obrovská. Její revoluční zkušenosti jsou neobvykle bohaté. Její ideová, kulturní i duchovní úroveň se rok od roku zvyšuje. Její politicko-morální autorita ve společnosti nesmírně vzrostla.“ (*Mezinárodní porada komunistických a dělnických stran, Moskva 1969*. Praha 1970, s. 170.)

* * *

Semjonovova práce podává zaslíbený přehled o aktuálních otázkách souvisejících se sociální strukturou. Tento fakt nesnižuje ani okolnost, že autor při analýze buržoazní struktury používá údajů ze starší literatury (zhruba do poloviny šedesátých let) a není vždy úsporný. Jeho dílo *Kapitalismus a třídy* je významnou rukověť v boji proti soudobému antikomunismu a díky za pohotovost a precizní překlad patří především Jarmile Oborské. Je škoda, že kniha vyšla v malém nákladu (2000 výtisků).

Antonín Vaněk

Jan Szewczyk: Eros i rewolucja. Krytyka antropologii filozoficznej Herberta Marcuse (Eros a revoluce. Kritika filosofické antropologie Herberta Marcuseho)
Warszawa 1971, 196 s.

Herbert Marcuse, narozený 19. července 1898, patří mezi početnou skupinu oněch významných myslitelů německého původu, kteří zahájili svou vědeckou dráhu ve dvacátých a třicátých letech a byli nuceni po nástupu Hitlera k moci opustit Německo, aby po delším či kratším putování ještě nezfašizovanými evropskými zeměmi zakotvili nakonec na některé z univerzit ve Spojených státech a tam rozvinuli hlavní složky svých teorií. Marcuse patřil prakticky až do šedesátých let mezi ty filosofy a sociology, jejichž jméno ne-

bylo sice širší veřejnosti cizí a neznámé, jejichž reálný ohlas se však omezoval převážně na odborné kruhy.

V počátcích své filosoficko-sociologické tvorby byl — jak známo — pod silným vlivem Heideggerových názorů. Ty také poznamenaly Marcuseho pokus ze třicátých let o jakési sjednocení existencialismu, dialektiky a historického materialismu, v němž ovšem z marxismu zůstalo jen velmi málo. Marcuseho první významnější prací byla studie *Rozum a revoluce* z roku 1941, týkající se Hegelovy filosofie a vzniku sociální teorie a obsahující rozsáhlé pasáže věnované rovněž dílu Karla Marxe. V letech po druhé světové válce se Marcuse pokusil spojit některé Marxovy kritické názory na kapitalistickou společnost s Freudovou psychoanalýzou a vytvořit tak specifickou teorii zaměřenou ostře kriticky proti soudobé průmyslové civilizaci. S podstatou této teorie seznámil Marcuse čtenáře zejména v díle *Erós a civilizace* z roku 1955 a v knize *Jednorozměrný člověk* z roku 1964.

Podstatnější vliv na vědomí širší veřejnosti — tedy už nikoli pouze na odborné kruhy — na Západě začaly mít Marcuseho názory především díky řadě jeho vystoupení v letech 1967-68 v souvislosti se známými bouřlivými akcemi studentského hnutí, zejména v USA, NSR, Francii a Itálii. V počáteční etapě vývoje tohoto hnutí se Marcuse stal — zvláště díky své práci *Represivní tolerance* z roku 1965 — jakýmsi jeho duchovním otcem, prorokem či interpretem, jeho jméno bylo některými vůdci studentské revolty velmi často vyslovováno jedním dechem se jménem Marxovým a Mao Ce-tungovým. Ze stránek filosofických a sociologických publikací proniká tak jméno Herberta Marcuseho v této době na první stránky největších západních listů.

Jistý ohlas této popularity jsme mohli zaznamenat v minulých letech i u nás, nikdy však bohužel nešlo o hlubší marxistickou monografickou kritiku Marcuseho názorů. V českém překladu jsou dostupné jen fragmenty Marcuseho díla. Tak např. roku 1957 otiskl Filosofický časopis ve svém čísle 6 část jeho studie *Rozum a revoluce* pod názvem *Základy pozitivismu a vznik sociologie* a v roce 1969 vyšel v nakladatelství Svoboda sedmdesátistránkový soubor čtyř Marcuseho přednášek a článků, nazvaný *Psychoanalýza a politika*.

Marcuseho dílo stojí za pozornost, a to přinejmenším ze dvou závažných důvodů. Předně proto, že získalo dosti rozsáhlý praktický ohlas a nezůstalo v určitém období pouze knižní záležitostí. Za druhé proto, že Marcuse se často odvolává na Marxe, tvrdí, že v mnoha směrech z Marxe vychází a jeho dílo rozvíjí. Domnívám se, že marxistická teorie nemůže ponechat bez povšimnutí žádnou myšlenkovou iniciativu současného světa, která se vyznačuje těmito vlastnostmi. Ze zcela pochopitelných důvodů nás musí zajímat, co v určitých masových hnutích dneška získává ohlas a proč tomu tak je. Právě tak je nutné zkoumat, proč je dnes u mnoha západních autorů tak populární odvolávat se na ty či ony stránky Marxova učení. V této souvislosti se nabízí

otázka, zda jde skutečně o důsledné rozvíjení Marxova revolučního odkazu, nebo o pouhé úsilí využít slavného jména k posílení vlastní popularity.

O takovouto kritickou analýzu, která zatím z pera našich marxistů nevyšla, se pokusil polský teoretik Jan Szewczyk v práci *Erós a revoluce*. Její autor se narodil roku 1930 a je doktorem filosofie. V současné době pracuje ve funkci vedoucího oddělení pro studium antikomunistických doktrin při *Středisku pro výzkum vztahů mezi Východem a Západem* ve Varšavě.

Základem Szewczykovy kritiky je především rozbor Marcuseho díla *Erós a civilizace* a částečně i práce *Jednorozměrný člověk*. Studie polského autora má kromě úvodu pět částí, z nichž každá je rozdělena na 2–3 kapitoly.

Úz úvod, který je věnován zejména Marcuseho životopisu, zřetelně naznačuje, jakým směrem se bude ubírat Szewczykovy kritická analýza. Její hlavní rysy můžeme shrnout do těchto bodů:

1. Nápad radit Marcuseho vedle Marxe a Mao Ce-tunga se mohl zrodit jen v hlavách revoltujících, silně politicky i ideologicky dezorientovaných studentů kapitalistických zemí. Marcuse nereprezentuje žádné revoluční ctnosti ani hodnoty. Nikdy se aktivně a přímo neangažoval ve studentském hnutí na Západě. Žádná kapitalistická vláda vůči němu neuplatnila jakékoli represe.

2. Smiřování Marxe s Freudem vedlo k tomu, že se Marcuse stal proslulý jako teoretik tzv. sexuální emancipace, která má podle něho podstatně souviset s marxovskou koncepcí komunistické revoluce. Pokoušet se vytvářet z Marxových a Freudových názorů na společnost jediný konzistentní systém je možné jen za cenu toho, že se principiální složky teorie jednoho z nich musí nutně výrazně zkruslit. Marcuse tak většinou činí s názory Marxovými.

3. Marcuse je rovněž znám jako kritik moderní technické společnosti, zejména pak americké společnosti organizovaného kapitalismu. Avšak jeho kritické hodnocení společenské role moderní průmyslové techniky překračuje svými ambicemi a formulacemi hranice států a systémů a činí si nárok na obecnou platnost. Tato negace soudobé průmyslové civilizace jako něčeho, co jako celek přesahuje různé společenské systémy, je založena na faulešných teoretických předpokladech. Není tudíž kritikou, která by vycházela z marxistických pozic, avšak není ani kritikou analogickou snahám některých soudobých pokrokových smýšlejících demokratických autorů nemarxistických. Je spíše esejistickým útokem vedeným z přežilého buržoazně liberalistického stanoviska, připomínajícím Spenglerův pesimistický katastrofismus či aristokratické opovrhování masami, jak je známe z díla Ortegy y Gasseti.

4. Marcuseho utopismus, projevující se v konstruování vizí panerotické společnosti, společnosti svobodné hry lidských pudů, má konzervativní ráz. Je projevem strachu buržoazního liberála z gigantických krizí, které před našima očima nepřetržitě vybuchují na

celém světě. Marcuseho názory a postoje jsou spíše pokusem uniknout historii než se odvážně a nově vyrovnat s jejími výzvami.

5. Marcuseho myšlenkový systém je eklektický. V jeho celém díle je těžké najít jakékoli originální objevy nebo soudy. V tomto smyslu jsou jeho studie těžko srovnatelné například s autenticky převratnými myšlenkami S. Freuda, na kterého se Marcuse často odvolává.

Szewczykův formální postup výkladu je ve všech pěti oddílech jeho studie v podstatných rysech shodný. V úvodní kapitole vždy zčásti reprodukuje, zčásti interpretuje Marcuseho názory, aby je v kapitole či kapitolách následujících podrobil kritice. Domnívám se, že je to u publikace tohoto druhu postup vhodný, a to zejména proto, že rozsáhlejší seznámení s myšlenkami kritizovaného autora je nezbytné, neboť v Polsku (podobně jako u nás) ani *Erós a civilizace*, ani *Jednorozměrný člověk* v překladu nevyšly. (Na rozdíl od nás mají však polští čtenáři k dispozici překlad Marcuseho díla *Reason and Revolution*, které pod názvem *Rozum i rewoluce* vyšlo v r. 1966 ve varšavském nakladatelství Książka i Wiedza.)

Klíčovými otázkami analyzovanými v první části studie, nazvané *Teorie represivní civilizace a perspektivy osvobození*, jež se dále člení ve tři kapitoly (1. „Výbušné“ základy civilizace, 2. Svoboda, slast, skutečnost, 3. Druhy štěstí) jsou vztah Marcuseho k Freudovi a Marcuseho pojetí člověka a společnosti.

Jako východisko svých úvah Marcuse plně akceptuje Freudovu tezi o potlačujícím, represivním charakteru civilizace a dokonce o ní prohlašuje, že byla dnes „všeobecně přijata“. S tím Szewczyk oprávněně nesouhlasí a uvádí důkazy toho, že jde o tvrzení příliš absolutizující.

Pokud jde o Marcuseho pojetí člověka a společnosti, inspirované Freudem, vytýká mu Szewczyk především naturalismus, individualismus a nedocenění specificky sociálních podmínek při jejich genezi. Člověk není pro Marcuseho produktem vlastní, společenské práce. V rámci civilizace či vůbec společenské organizace trpí a přestává být sám sebou. Pravý člověk je v jeho pojetí teprve individuální organismus, nepokažený výchovným tlakem civilizace, ono „klubko živočišných pulzací“, řídící se hédonistickým tropismem „principu slasti“, který je mu vlastní.

Szewczyk píše, že „Marcuse v této rozhodující otázce není zajisté marxistou a není ani — i když se šíří taková fáma — neomarxistou. V tomto bodě vůbec nesmířil Marxe s Freudem, ale pouze čistě mechanicky nahradil klíčovou kategorií marxismu pojmovou kategorií freudismu, která je s ní v meritorním rozporu“ (s. 28).

Druhá část práce polského autora má název *Kritika průmyslové civilizace* a obsahuje dvě kapitoly: 1. *Rozum a dominance*, 2. *Antistrategie revoluce*.

V jejich úvodních odstavcích Szewczyk specifikuje svůj poměr k freudismu. Píše, že jeho práce není kritikou freudismu, ale jen kritikou Marcuseho filosofické antropologie. Do

konfliktu s freudismem se dostává pouze tud, pokud jeho teze byly vkomponovány do Marcuseho systému. Autor se podle svých slov rovněž nesnaží zjišťovat, v jakém vztahu k originálnímu freudismu jsou Marcuseho interpretace a doplňky. Zajímají ho pouze konečné výsledky úvah autora *Eróta a civilizace*, v druhé části knihy pak zejména ty partie uvedené Marcuseho práce (tj. 2.—4. kapitola), v nichž se hovoří o „superrepresivnosti“ a „principu produktivity“. Považuje je za originální travestii či Marcuseho vlastní rozvinutí některých koncepcí freudismu.

Kapitola *Antistrategie revoluce* se pak zaměřuje na analýzu tří hlavních problémů: a) pojmu dominance, b) marcusovské kritiky kapitalismu, c) Marcuseho pojetí odcizené práce.

Pokud jde o pojetí dominance, stává se tato kategorie u Marcuseho v jeho teorii společnosti centrálním pojmem. Skrývají se za ní určité teoretické předpoklady, a proto její použití poznamenává směr i výsledky daiších Marcuseho úvah. Přitom dominance je především určitý druh moci nad lidmi, v Marcuseho pojetí jde konečně o moc politickou. Z výřtu jejich typů plyne, že její existence nezávisí na formě vlastnictví, které v určité společnosti převládá.

Tento přístup považuje Szewczyk za značný krok vzad ve srovnání s marxistickým materialistickým pojetím dějin, a to proto, že se v něm pomíjejí hlubší základy politické moci, spočívající ve stupni vývoje výrobních sil, výrobního potenciálu a společenského charakteru dělby práce.

V této souvislosti polský autor upozorňuje rovněž na to, že Marcuse ve svých úvahách nepoužívá vůbec termínů třída a třídní boj. Revoluce a povstání, jež v dějinách zaznamenává, byly podle něho bojem „skupin“ o dominanci.

Pokud jde o marcusovskou kritiku kapitalismu, je podle Szewczyka pouze zdánlivě radikální. Sám pojem kapitalismus byl nahrazen eufemismem „společnost ovládaná principem produktivity“. Kritika není zaměřena proti soudobému kapitalismu a imperialismu, nýbrž proti tzv. masové kultuře, proti organizaci života specifické pro průmyslové civilizace, proti jejich administrativě, výrobnímu a obchodnímu aparátu apod. Tato kritika je prováděna nikoli z pozic zájmů pracujících tříd, které podle Marcuseho kapitalismus plně uspokojuje, nýbrž z pozic tříd konzumentů; nikoli z pozic disciplinované dělnické třídy, nýbrž z pozic představitel svobodných povolání, blížících se pozici kapitálu volné konkurence bouřícího se proti totalitarismu monopolů a korporací.

Předmětem Szewczykovy kritiky je v závěru této kapitoly i Marcuseho pojetí odcizené práce. Je to totiž takové pojetí, které se nestaví pouze proti odcizené práci, ale jež považuje za největší prokletí člověka samu práci jako takovou. Na milost jsou vzaty pouze některé formy tvůrčí činnosti, a to zejména umělecké. Konkrétní sociálně ekonomické podmínky, za nichž je práce prováděna, nehrají v tomto pojetí žádnou roli. To Marcusemu umožňuje ar-

gumentovat takovým způsobem, jako by kapitalismus i komunismus byly pouze dvěma komplementárními složkami těžce represivní civilizace, usilující o maximální růst produktivity práce.

Osvobození člověka by pak mělo spočívat v přeměně lidského organismu z pracovního nástroje v cíl sám pro sebe, tedy v instrument osobního užívání a nástroj vlastní slasti. Výrobní práce se tak stává symbolem represivní mentality a hluboce zakořeněného otroctví. Tvůrčí a bytostně lidská je pouze spotřeba a užívání.

Třetí část Szewczykovy studie má název *Erós a Tanatos*. V její první kapitole, nadepsané *Společnost a pohlavní pud*, autor reprodukuje a rekapituluje Marcuseho názory na roli pohlavního pudu a tzv. pudu smrti v životě společnosti. V kapitole druhé (*Význam sexuální aktivity*) a třetí (*Život a smrt*) se pak snaží s těmito názory se kriticky vyrovnat. Jeho kritické ostří míří zejména proti třem klíčovým Marcuseho tézím z tohoto okruhu.

a) Vyvrací Marcuseho názor, že lidská civilizace mrzačí člověka v oblasti jeho sexuální aktivity. Marcuse se totiž domnívá, že — zjednodušeně řečeno — tzv. genitálnost byla původně vlastností celého lidského organismu a že teprve lidská civilizace během svého vývoje zkoncentrovala sexuální aktivitu do pohlavních orgánů, a to cestou společenských příkazů a zákazů.

b) Polemizuje s Marcuseho přečeňováním pohlavní aktivity jako socializačního faktoru. Pohlavní aktivita má být podle autora *Eróta a civilizace* jedinou funkcí živých organismů, která transcenduje každé individuum a zajišťuje jeho činné sepětí s druhem.

c) Nesouhlasí ani s freudovsko-marcusovskou teorií smrti, která chápe smrt jako únik před utrpením, a to únik konečný, neboť přivádí impuls života zpět až do výchozího bodu, tj. až do stavu neživé hmoty. Marcuseho stanovisko, že smrt se nedá překonat a člověk může dospět jedině k tomu, že si v jistých hranicích bude moci sám volit okamžik vlastního konce a bude moci umírat bez fyzického a morálního utrpení, označuje Szewczyk za reakční a pesimistické. (Zdá se mi, že tento bod představuje jedno ze slabých míst kritiky polského autora, a proto se k této otázce v závěru při celkovém hodnocení recenzované knihy ještě vrátím.)

Čtvrtá část, nazvaná *Radikální negace práce*, navazuje ve svých dvou kapitolách (*Negace prométheismu a Negace negace prométheismu*) na kritiku Marcuseho pojetí odcizené práce, jak byla nastíněna už v jedné z předchozích kapitol, a dále ji rozvíjí. Szewczyk uvádí, že Marcuse ve své koncepci člověka a společnosti klade na první místo „princip hédonismu“, což v jeho očích znamená pokus zamítnout prométheismus jako humanistickou hodnotu. Základní Marcuseho argument spočívá v tom, že prométheismus není pro své nositele zdrojem slasti, je všeobecným popřením užívání a v současné době se stal nepotřebným v důsledku ohromného technického rozvoje, kterého díky jemu bylo dosaženo. Dnes už ta-

kové ctnosti, jako je hrdinství, obětavost a odřikání, nejsou potřebné, civilizace z nich prostě vyrostla. Namísto Prométhea nastupují podle Marcuseho jako ideály životního stylu Orfeus a Narcis, neboť zatímco Prométheus bojuje, namáhá se a trpí, Orfeus a Narcis se radují ze života, zpívají, popíjejí atd.

Étos práce, ideály hrdinství, obětavosti a statečnosti jsou tedy popřeny a nahrazeny ideály zženštilosti, indolence a pacifismu. Szewczyk píše, že Marcuseho vztah k práci jako existenciální kategorii nejradikálnější demaskuje reálnou třídní stranickost jeho doktríny. Domnívá se, že za pseudorevoluční frazeologii doktríny se skrývá úpadkové buržoazní charakter, ostře protirevoluční a zároveň protilidský substrát oně údajně myšlenkové revoluce, která je fakticky kontrarevolucí. Celé teorii narcisistní selanky vytýká kromě toho i nereálnost. V Marcuseho negaci prométheismu se podle Szewczyka nejlépe projevuje to, že její hlasatel není ani marxistou, ani kryptomarxistou, nýbrž skrytým antimarxistou.

Poslední oddíl své studie nazval polský autor *Práce a sex*. V první kapitole (*Společnost panerotismu*) seznamuje čtenáře s Marcuseho vizemi ideální společnosti, jejímž hlavním znakem má být plný rozvoj dosud potlačovaného využívání lidského těla jako objektu, prostředku i nástroje slasti, zejména pohlavní. V kapitole druhé (*Odcizená práce: Marcuse a Marx*) a třetí (*Otázka agresivity nebo identita práce a života*) dokazuje utopičnost těchto Marcuseho vizí. Autor se zde znovu v širším rozsahu a hlouběji zabývá otázkou významu práce pro lidskou společnost a poukazuje na neadekvátnost alternativy vyhrocené Marcusem: buď práce, a tudíž zotročení, potlačení a umrtvení nejbytostnějších lidských sil, nebo sex, slast, rozkoš, svoboda a plný rozvoj člověka. Szewczyk usiluje o to stanovit, jaké je reálné místo sexuálních vztahů v životě lidí, a zároveň zdůrazňuje, že i odcizená práce může mít z hlediska člověka, který ji vykonává, celou řadu pozitivních prvků.

Mám-li se pokusit o celkové zhodnocení studie *Erós a revoluce*, musím především zdůraznit, že patří k potřebným informativně kritickým pracím. Obecný postup, který autor zvolil, je vhodný. Zejména je důležité, že jednotlivé části obsahují poměrně rozsáhlé reprodukce a interpretace Marcuseho názorů, takže i čtenář, pro něhož jsou Marcuseho díla nedostupná, si o nich může učinit základní představu.

Také celkové zaměření kritiky Marcuseho je správné a dobře postihuje ta místa jeho teorií a vizí, která jsou pro každého, kdo se hlásí k marxistickým teoretickým a metodologickým principům, nepřijatelná.

Přes všechny tyto pozitivní rysy, které (a to znovu zdůrazňuji) v knize polského autora zřetelně převažují, nemohu přejít bez povšimnutí jisté problematické stránky jeho kritiky, jež do určité míry zbytečně oslabují její účinnost a mohly by negativně ovlivnit i recepci těch míst, kde má kritik nesporně a jednoznačně pravdu.

1. Szewczyk si zvolil za objekt své analýzy názory autora, který nepíše jazykem přísné vědeckých pojednání, ale který dává přednost (jako ostatně celá řada soudobých teoretiků pohybujících se svými reflexemi na hranicích sociologie a filosofie) esejistickému vyjadřování, plnému metafor, těžko verifikovatelných úvah a výroků, které sice hrají v celkovém sledu argumentace mnohdy důležitou roli, jež však nelze vždycky brát doslova. Při kritice takovýchto autorů nemá velký smysl zůstávat pouze u uvedených, velmi často nadnesených a nepřesných formulací, nemá smysl chytat je za slovo a využívat dílčích nepřesností. Zaviněných spíše určitým stylem psaní, jako jednoho z hlavních argumentů celkového potření teoretických odpůrců. Výstižně to vyjádřil už Gramsci (a nepochybně, že v této věci byl hluboce poučen nejen vlastními polemickými zkušenostmi marxistického myslitele, leč i kritickým stylem Marxovým a Leninovým), když napsal: „Musíme být spravedliví ke svým odpůrcům v tom smyslu, že je třeba se snažit pochopit to, co chtěli vskutku říci, a nespokojit se zlomyslně jen vnějším a bezprostředním významem jejich slov.“ (*Historický materialismus a filosofie Benedetto Croceho*, Praha 1966, s. 174.) Zdá se, že ve smyslu této Gramscioho formule nebyl Szewczyk vůči Marcusemu na některých místech zcela spravedlivý.

2. Problematické se mi jeví označení Marcuseho názoru na smrt jako nevyhnutelnou složku existence lidstva za reakční a pesimistické a dále rovněž Szewczykova výtky, že Marcuse nemůže ve vztahu k faktu smrti „kromě jalového protestu nic jiného nabídnout“. Myslím, že nemá smysl zde dokazovat, že smrt člověka nese v sobě vždycky a za všech okolností prvky tragičnosti. Za současného stavu lidského vědění není asi příliš šťastné jako důvod optimismu uvádět skutečnost, že dnes je z mnoha hledisek lidská smrt anachronismem, zbytečným plýtváním energií a vědomostmi apod. a že biologie a medicína jsou s to perspektivně najít prostředky, jak fyzickou smrt překonat. Tyto svoje úvahy opírá Szewczyk o koncepci profesora Kupreviče, s níž se ovšem, jak sám píše, „mohl seznámit bohužel pouze z krátké publicistické zprávy autora, který s ní ostatně příliš nesympatizuje“. (Jde o článek G. Lorince *Eternal Life* v časopisu *New Statesman* ze dne 27. XII. 1968.) Překvapuje mě, že autor zůstává u čistě biologických aspektů tzv. překonání smrti (které ovšem mají značné spekulativní ráz) a neklade si otázku etických důsledků tohoto aktu, která je v této souvislosti nesmírně závažná. Myslím, že naše argumenty proti těm myšlenkovým směrům, které mají tendenci z faktu nevyhnutelnosti smrti vyvozovat hluboce pesimistické závěry pro celý život člověka a jeho smysl, by měly být založeny nikoli na hypotetických či spíše čistě spekulativních úvahách o možnosti překonání fyzické smrti, nýbrž na potvrzení toho, že to není smrt, která jednoznačně determinuje celý životní běh lidského jedince, ale že naopak okolnosti, za nichž člověk umírá, a to, jak umírá, jsou do značné

míry závislé na tom, jak žil. Zůstává ovšem skutečností, že v mnoha případech je smrt zcela nesmyslná.

3. Mnoho místa ve své studii věnuje polský autor problematice odcizené práce a práce vůbec. Je to plně oprávněné, neboť východiskem řady nesprávných Marcuseho názorů je falešné kladení práce a slasti do nesmířitelného protikladu. Jak jsem se už výše zmínil, je pro Marcuseho v podstatě každá pracovní činnost činností odcizenou. Nemohu se však ubránit dojmu, že ve svém spravedlivém polemickém zápalu Szewczyk na některých místech upadá do druhé krajnosti a práci jako takovou — bez ohledu na podmínky, za nichž je vykonávána — fetišizuje. Na s. 133 např. píše, že „práce... je jediným zdrojem lidství...“, na s. 167 vyslovuje myšlenku, „že i ta nejodcizenější práce je i tak mnohem bližší lidství, mnohem lidštější než nejbezuzdnější užívání“. Své pojetí práce vydává Szewczyk za marxistické, i když je na první pohled zřejmé, že smysl Marxových úvah o práci je zde posunut. Domnívám se, že klást otázku, co je bližší člověku, zda nejodcizenější práce, nebo bezuzdné užívání, nemá význam a nemůže vést k rozumné odpovědi. Jedním z hlavních cílů Marxovy teoretické i praktikopolitické činnosti práce bylo přispět k tomu, aby se lidská společnost osvobodila z podmínek, které plodí odcizenou práci. Ve většině svých teoretických úvah se domníval, že charakter práce se v beztrždní společnosti změní natolik, že bude přispívat k tomu, aby se lidé stali „všestranně rozvinutými individui“ a považovali ji za první životní potřebu. Nikde však z práce nečiní cíl sám pro sebe, fetiš. Ve III. díle *Kapitálu* dokonce píše: „Říše svobody se začíná ve skutečnosti teprve tam, kde se přestává pracovat pod tlakem nouze a vnější účelnosti; leží tedy podle povahy věci mimo sféru vlastní materiální výroby.“ (Karel Marx: *Kapitál*, kniha III, díl III, Praha 1956, s. 368.) Žádný teoretik hlásící se k marxistickým východiskům nebude jistě popírat mnohostranný význam práce pro vznik, existenci a rozvoj lidské společnosti. Avšak abstraktní glorifikace jakékoli práce, bez ohledu na podmínky, za nichž je vykonávána, může — logicky domyšleno — vést k uznání statu quo a k otupení úsilí o změnu těchto podmínek.

Závěrem opakují, že studii *Erós a revoluce* je třeba přivítat jako jeden z výrazných pokusů vyrovnat se z marxistických pozic s významným teoretickým odpůrcem. Není-li kritika ve všech svých částech stejně účinná, nemění to nic na skutečnosti, že Szewczykova práce stojí za pozornost a každý, kdo by chtěl jít v analýze Marcuseho názorů dále, by se s ní měl seznámit.

Jan Sedláček

S. T. Kaltachčjan: Leninizm o suščnosti nacii i puti obrazovanija internacionalnoj obščnosti ljuděj (Leninismus o podstatě národa a cestě vytváření internacionálního společenství lidí) Izdatelstvo Moskovskogo universitěta, Moskva 1969, 464 s.

U příležitosti 100. výročí narození V. I. Lenina vyšla v nakladatelství moskevské university

pozoruhodná práce S. T. Kaltachčjana, jednoho z významných teoretických pracovníků v oblasti národnostní otázky, *Leninismus o podstatě národa a cestě vytváření internacionálního společenství lidí*.

V Sovětském svazu se v posledních letech věnuje velká pozornost otázkám vyjasnění podstaty národa, jeho místa ve vývoji společnosti, rozpracování teorie národnostních vztahů a postižení tendencí vývoje v národnostní sféře v podmínkách socialismu. Marxistické společenské vědy, které tím reagují jak na vlastní charakter současného společenského vývoje, tak na potřeby speciálních věd, které se zabývají jednotlivými aspekty etnického a potřebují jasný filosoficko-teoretický základ pro řešení svých problémů, řeší tyto otázky jako jeden z neaktuálnějších úkolů. Významným počinem v tomto směru byla vědecká diskuse o podstatě národa, organizovaná v letech 1969–1970 redakcí *Voprosy istorii* (rozšířila se i na stránkách dalších vědeckých časopisů). Těsně před jejím ukončením (*Voprosy istorii* č. 8/1970, s. 86–98) vychází Kaltachčjanova monografie, v níž autor kriticky reaguje na některé názory a závěry této diskuse a využívá jejích empiricko-teoretických podnětů.

Sama práce se vyznačuje šířím i hloubkou záberu, s jakým se v dosud vydaných monografiích zabývajících se touto otázkou nesetkáváme. Autor, který soustředil, analyzoval a zobecnil velmi rozsáhlý materiál shromážděný historiografií, etnografií, lingvistikou, politickou ekonomikou, psychologii, sociologií, uměnovědou a kriticky obsáhl též filosoficko-teoretické výsledky práce ve vlastní národnostní sféře, předkládá komplexní práci, v níž jsou postiženy a hluboce filosoficky ozřejměny základní problémy národnostní otázky (obsah a dialektika základních kategorií a pojmů teorie národa a národnostních vztahů; historická geneze a tendence etnického; vztahy etnického a ostatních stránek společenského, zvláště třídně sociálního a etnického, třídního a internacionálního a další).

V práci je nejen shromážděno a problémově i logicky utříděno bohatství myšlenek K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina týkajících se národnostní problematiky, ale je též přesvědčivě ukázána jejich — historickým vývojem doložená — opodstatněnost a stálá životnost. Hloubka rozboru názorů zakladatelů vědeckého socialismu, a zvláště pak V. I. Lenina, jejich pokračovatele na novém stupni historického vývoje, je nejen výrazným počinem značného společenského dosahu, ale též metodologickým návodem, jak těžit z nepřeberného a nepřekonaného teoretického bohatství tvůrců marxisticko-leninské teorie.

Již vlastní rozčlenění práce (*I. Rasa a národ. Přednárodní formy společenství lidí II. O některých nemarxistických koncepcích národa III. Marxisticko-leninské pojetí národa IV. Podmínky formování národa a jeho znaky V. Vytváření a rozvoj socialistických národů VI. Komunismus a národ*) svědčí o úsilí postihnout problém v jeho komplexnosti z historicko-genetické i strukturální stránky. Důsledně

uplatnění principu historismu (názírání na národ jako na společensko-historickou kategorii) a analýza konkrétních jevů této oblasti v jejich historické genezi v souvislosti a závislosti na určujícím — tj. na sociálně ekonomických procesech a jejich zákonitostech — umožnily autorovi postihnout dynamiku i perspektivy sociálně etnického vývoje současného světa v podobě, která představuje výrazný teoretický přínos a má značný společenský význam a dosah.

* * *

Charakteristickým rysem celé práce je marxisticko-leninská, internacionalistická principiálnost a bojovná stranickost. Proto je také věnována značná pozornost kritice nemarxistických pojetí národa a nacionalismu se zvláštním zaměřením proti současným psychologickým koncepcím národa. Kritický rozbor jejich jednotlivých směrů a projevů a odhalení sociálních a gnoseologických kořenů i funkcí těchto koncepcí v třídně politickém boji v současném světě zabírá podstatnou část druhé kapitoly. Psychologické pojetí národa (klasifikace národů podle jejich psychologie, národního charakteru, národního ducha, národního stereotypu atd., přičemž tento národní duch či charakter je pojímán jako hlavní či jediný určující znak národa) je v současné západní buržoazní filosofii a sociologii velmi rozšířeno. Proto také S. T. Kaltachčjan zaměřuje ostří své kritiky právě tímto směrem. Velkou pozornost přitom věnuje zkoumání historického vývoje těchto koncepcí a snaží se vystopovat jejich teoretické zdroje a ozřejmit jejich poslání. To je také důvodem, proč věnuje značnou pozornost pojetí národa, jak je zpracoval austromarxista O. Bauer. S. T. Kaltachčjan konkrétním rozbohem dokládá, že teoretickým základem současných psychologických koncepcí národa je právě bauerovská teorie „nacionální apercepce,“ že se všechny tyto koncepce opírají o uznání „osobitě národní psychiky“ a kotví tak v Bauerově určení národa jako kulturního společenství, osudového společenství charakteru. („Národ je souhrn lidí spojených společenstvím charakteru na základě společenství osudu“ — O. Bauer.)

Autor se nespokojuje pouze s teoretickou identifikací, ale současně odhaluje i třídně politickou funkci. A právě zde nalézá odpověď, proč je Bauerova koncepce buržoazním ideologům blízká a přijatelná. V bauerovském pojetí, podle něhož je národ určován mystickým, neměnným národním duchem, který naplňuje celou jeho historii a při všech změnách zůstává jakoby nedotčen (a tím též uchovává jeho neměnnou podstatu), je sblížení národů nemyšlitelné. Jednou provždy daná odlišnost, určená oním mystickým duchem, činí sblížení nemožným. Podle Bauera působí (bude působit) socialismus směrem k další diferenciaci národů, k pronikavému zdůraznění jejich kolektivních individuálností a komunismu se jeví jako pestrý obraz osobitých národních svazů a teritoriálních společenství. Z toho ústrojně vyplývá závěr, že každý národ pojímá socialismus po svém -- individuálně. Pro

současné buržoazní ideology představuje toto pojetí celistvý teoretický základ koncepcí národního komunismu. Psychologické pojetí národa vystupuje jako klasický příklad jednoty oportunismu a nacionalismu. Absolutizací duchovní jednoty lidí jednoho národa a zastíráním jeho třídní rozpolcenosti a protikladnosti poskytuje vykořisťovatelům argumenty pro ospravedlnování kapitalistického společenského uspořádání i jeho důsledků v národnostních vztazích (nerovnoprávnost, národní útlak a s ním spojené vykořisťování). Sledování historické geneze psychologického pojetí národa není v recenzované práci prostým opakováním a utříděním známého či samoučelným pátráním po jeho rodokmenu, ale slouží k tomu, aby mohla být hlouběji pochopena podstata současných koncepcí a jejich funkce v nových společenských podmínkách. Autor přesvědčivě dokládá, že i když sepětí oportunismu a nacionalismu má mnoho konkrétních podob, mnoho „tváří“, jeho podstata a společenská funkce — jak jsme to bytostně poznali v nedávné minulosti též v ČSSR — zůstává nezměněna: mífí proti revolučnímu dělnickému hnutí, proti socialismu. V tom je kritický rozbor nemarxistických koncepcí národa obsažený v Kaltachčjanově práci pro nás v ČSSR zvlášť cenný.

Kritika nemarxistických koncepcí národa a odhalování sociálních a gnoseologických kořenů nacionalismu jsou vedeny důsledně z pozic historického materialismu. Jádrem práce tedy logicky je podrobný rozbor marxistickoleninské, historicko-ekonomické teorie národa. Taková analýza podstaty národa musí nutně vycházet z analýzy přednárodních společností. Národ jako společensko-historická kategorie nemůže být zkoumán izolovaně. Musí být zkoumán v historickém rámci vývoje etnických společností lidí. Jedině takový přístup umožňuje stanovit a pochopit místo národa, jeho kvalitativní odlišnost od jiných etnických společností, a tedy i jeho charakteristické a určující rysy — jeho podstatu.

Národ jako produkt společenského rozvoje vzniká jako nové etnické a sociální společnosti na základě kapitalistických ekonomických vztahů. Představuje společenskou kategorii kapitalistického stupně vývoje společnosti. Hlavní, určující nespočívá tudíž v tom, že současný národ je etnickým společenstvím, ale v tom, že představuje „nové sociálně ekonomické a politické sjednocení lidí..., složitou jednotu etnického a sociálně ekonomického útvaru“ (s. 76).

Autor dokládá, že historicko-ekonomické pojetí národa je dílem K. Marxe a B. Engelse, kteří položili jeho základy, a zvláště pak V. I. Lenina, který vyzdvihl a propracoval historicko-ekonomickou teorii právě jako protiklad psychologických koncepcí. Nelze než souhlasit s názory sovětské vědecké veřejnosti, že v tomto směru představuje monografie S. T. Kaltachčjana jedno z mála děl, v nichž jsou s takovou hloubkou a zásadovostí rozebrány názory V. I. Lenina o sociálně ekonomické podstatě národa. Autor se v celé práci důsledně přidržuje Leninova pojetí národa jako

společnosti ekonomických vztahů, teritoria a jazyka. Nezůstává však u proklamativního přihlášení se k tomuto pojetí, ale podává hluboký rozbor této koncepce s přihlednutím k současným problémům. Podrobuje ostré kritice (jak jsme uvedli již výše) současné buržoazní a revizionistické ideology, tvůrce a zastánce psychologického pojetí, kteří samozřejmě odmítají pojetí národa jako ekonomického společenství. Hloubka a rozsah rozboru Leninova historicko-ekonomického pojetí národa přesahuje dosah běžných kritických polemik s nemarxistickými filosofickými a sociologickými koncepcemi a nabývá zásadního metodologického významu.

Kritický rozbor psychologického pojetí národa a jeho společenské funkce vede autora nezbytně též ke kritickému zkoumání místa psychologických aspektů v marxistickém určení národa, především té části Stalinova určení národa, které charakterizuje národ jako pevné společenství lidí spojených též společným psychologickým založením, projevujícím se též ve společné kultuře. S. T. Kaltachčjan dokládá, že K. Marx, B. Engels či V. I. Lenin nikdy nehovořili o jednotě psychického založení jako znaku národa, i když se zevrubně zabývali psychologickými jevy, studovali a dobře znali psychologii různých sociálních tříd a vrstev tvořících daný národ. Autor zastává třídní přístup ke zkoumání společenských jevů v podmínkách antagonistické společnosti a dovozuje, že idea jednoty psychického založení vede toliko k zatemňování třídnosti vědomí. Ukazuje, že teprve socialistické uspořádání společnosti vytváří podmínky pro to, aby se zformovaly též společné psychické rysy a jednotná psychologie, která se u jednotlivých národů v důsledku rozdílnosti historického vývoje i přírodních podmínek do jisté míry liší. Autor i v této souvislosti ukazuje na nebezpečí biologizujících tendencí v pojetí národa, snažících se vést přímou linii vazeb mezi psychickým založením přednárodních etnických společností a psychologií současného národa. Takové pojetí a s ním pak spojené vyhledávání a zvyrazňování osobitého psychického založení u každého socialistického národa nepřispívá k internacionální výchově, ale zaměřuje pozornost k národním zvláštnostem (objektivně existujícím i pomyslným). Pojetí vyzvedávající odlišnosti jednotlivých socialistických národů a zastírající jejich zásadní jednorodost je ústupem z třídních internacionálních pozic a přechodem na pozice nacionalistické, tak typické pro oportunismus v dělnickém hnutí a pro nás v ČSSR zvláště poučné z hlediska krizových let 1968—1969. S. T. Kaltachčjan proto v souvislosti s charakteristikou československého oportunismu a nacionalismu (s. 422-423) zvyrazňuje marxistickoleninskou pozici v této otázce: „... společenství národa (jeho určujících znaků) a jednotu národa není jedno a totéž“ (s. 419—420).

Autor se nespokojuje toliko opakováním výroků klasiků marxismu-leninismu. Využitím poznatků specializovaných věd, zvláště psychologie a fyziologie vyšší nervové soustavy, dokládá jejich opodstatněnost. Jmenované vě-

dy totiž dokumentují určující význam sociálních podmínek, sociálního prostředí a výchovy při formování psychických rysů, aniž zastírají biologické předpoklady psychických zvláštností osobností. Celkové zaměření práce naznačuje, že jestliže autor nerozebírá a nezdurazňuje tuto stránku (nepomíjí ji však), činí tak jistě proto, aby nedal možnost zneužít úlohy genetických předpokladů k tvrzení o opodstatněnosti biologické danosti psychického založení národa.

S. T. Kaltachčjan přitom však nepomíjí existenci a úlohu národních zvláštností psychologie tříd. Naopak, poukazuje na ně a klíč k jejich pochopení spatřuje ve zkoumání zájmů těchto tříd. Podtrhuje, že při vytváření jakýchkoli společenství lidí jsou určujícím faktorem jejich společné potřeby a zájmy. Shromážděný materiál i závěry ukazují, že autor uznává roli psychických elementů v životě národů, vystupuje však důsledně proti ideji jednotného psychického založení sociálně nestejnorodých národů, a tím též proti ideji zvláštního národního systému myšlení. „Každá z tříd má svou národní třídní psychologii a z těchto psychologií možno vydělit určité společné rysy. Třídní psychologie však nevytvářejí za kapitalismu stabilní národní společenství v podobě harmonického společného psychického založení daného národa“ (s. 143).

Mimo kritickou pozornost autora nemohly zůstat a nezůstaly v této souvislosti ani otázky kultury; vztah mezi ideou jednoty psychického založení národa a národní svébytnosti kultury je naprosto zřejmý. Autorem provedená hluboká a obšírná analýza si klade za cíl doložit neopodstatněnost a nevědeckost zdůvodňování svébytnosti národní kultury etnopsychologickými kategoriemi. Otázkám kultury je věnována pozornost i v té části práce, která se zabývá kulturou socialistických národů (kap. V). Autor se zvláště zaměřuje na dialektiku jejího obsahu a formy, národního a internacionálního v ní, a dochází k závěru, že „správné pojmání vztahů národního a internacionálního v kultuře ukazuje, že tak jako není nenárodní internacionální kultury, tak též není skutečné národní kultury, která by nevyjadřovala internacionální obsah. Proto, aniž chceme přehlížet fakta „zákonitosti“ národního charakteru, národního citění, národních forem, nelze je učinit uzavřenými, samy o sobě existujícími realitami a nevidět přitom jejich organické sepětí s internacionálním“ (s. 377).

Zvláště v těchto částech práce vystupuje S. T. Kaltachčjan kriticky též proti některým účastníkům sovětské vědecké diskuse *O podstatě národa* (G. G. Gabrieljan, A. I. Gorjačevová, V. M. Zajčenko, K. Sabirov atd.), kteří se v té či oné podobě a míře přidržují ideje společenství národní psychologie a pokládají ji za jeden z určujících znaků národa.

Ve vzpomínané vědecké diskusi nechyběly ani pokusy nově zformulovat určení národa a rozšířit je o některé další znaky (národní tradice, národní uvědomění, vědomí etnické příslušnosti, státnost). S. T. Kaltachčjan v odpověď na tyto názory vymezuje společenství

ekonomických vztahů, teritorium a jazyk jako podmínky formování i jako podstatné znaky národa. Ekonomické vztahy přitom charakterizuje jako nezbytnou a rozhodující podmínku a znak národa. Za další důležité rysy charakterizující národ považuje národní uvědomění a státnost.

Národní uvědomění určuje jako složitý jev tvořený různorodými faktory, složitou strukturou i rozličnými úrovněmi. Prvním a základním elementem národního uvědomění v tomto pojetí je vědomí etnické příslušnosti. vlastní všem příslušníkům národa. To pokládá za jeden z charakteristických znaků národa, ne však národního uvědomění v širokém slova smyslu. Ostatní komponenty národního uvědomění: oddanost národním hodnotám, vědomí sociálně státního společenství, vlastenectví, city národní hrdosti a etí, které se u proletariátu a ostatních pracujících kryjí s internacionalismem, vědomí společenství v národně osvobozenckém boji mají třídní povahu. Autor tu znovu zdůrazňuje, že společenství určitých znaků ještě neznamená jedotu národa, a opakuje, že „národ kapitalistické společnosti je protikladným společenským jevem a protikladná jsou tudíž i jeho citění a uvědomění“ (s. 290). Národní uvědomění obrazy národní zájmy jen tehdy, je-li prosto nacionalistických citů a vědomí. Není-li tomu tak, slouží buržoazii. Pokud jde o uznání národního uvědomění (v uvedeném pojetí) jako znaku národa, autor připomíná, že neexistuje jako znak národa vedle či zároveň s výše uvedenými znaky, ale že vyrůstá na jejich základě a je jimi určeno.

Významné místo přikládá S. T. Kaltachčjan státnosti. Charakterizuje stát jako normu historického rozvoje národa a dokládá, že národní stát — i když je nástrojem třídního panství — představuje mocného činitele národního sjednocení, formování i rozvoje národa a že vystupuje jako národotvorný faktor. Na historických faktech ukazuje, že „vytvoření národního státu je tendence každého národního hnutí“ (s. 323).

Státně politickému faktoru věnuje značnou pozornost v kapitole věnované utváření a rozvoji socialistických národů. Uvádí ji konstatováním, že za socialismu národy nevznikají, ale přetvářejí se. Tím podtrhuje, že národ je sociálně etnickým společenstvím, jehož vznik je spjat s kapitalistickým stupněm společenského vývoje. Rozborem politických a ekonomických základů rozvoje socialistických národů v SSSR dokládá, že provaďadou, nezbytnou podmínkou řešení národnostní otázky je výstavba socialistické národní státnosti, která vedle společenského vlastnictví výrobních prostředků a socialistického systému hospodářství představuje základ rovnoprávnosti a rozkvětu národů. Zásadní rozdíl socialistického národa a národa kapitalistické společnosti spatřuje autor v jejich ekonomickém základě, třídní struktuře, politickém zřízení a duchovní tvářnosti. Za nejcharakterističtější znak socialistického národa ve srovnání s národem kapitalistické společnosti pak považuje jednotu ekonomických a politických zájmů, která

působí na vznik a upevnění sociální jednorodosti každého národa a národnosti. Autor formuluje též vlastní definici určení socialistického národa: „Socialistický národ je v důsledku vítězství socialismu se vytvořivší společenství lidí majících jednotný jazyk, území, jednotné ekonomické zájmy, státnost, kulturu, společné rysy duchovní tvářnosti v souladu s rostoucí internacionální jednotou ekonomického, sociálně politického a kulturního života“ (s. 345).

Průběh sovětské vědecké diskuse o podstatě národa i závěry uveřejněné v redakční stati (Voprosy istorii č. 8/1970, s. 86—98) nasvědčují, že k této otázce bude i nadále zaměřena pozornost společenských věd. Přes ocenění důsledně marxisticko-leninských a internacionálních pozic autora recenzované monografie jsou i některé z jeho závěrů považovány v sovětské vědecké literatuře za diskutní.

* * *

Charakteristickým rysem celé práce je sledování a doložení sepětí třídního a etnického, jejich dialektiky. Rozbor sociálně etnických procesů ukazuje určující roli výrobního způsobu a organickou jednotu třídně sociálního a etnického. To též umožnilo, aby přesvědčivě vyznělo zdůvodnění rozhodujícího významu třídního a internacionálního v současném životě národů, postžení jejich dialektické jednoty. Práce přitom obsahuje dosud málo zdůrazněný aspekt teoretického zdůvodnění základů internacionalismu, plynoucí z vlastní podstaty sociálně etnického společenství, jakým je národ. S. T. Kaltachčjan historickým rozbohem ilustruje, že ve srovnání s národností (tj. přednárodním sociálně etnickým společenstvím) se národ vyznačuje větší vnitřní kompaktností jak hospodářského, tak jazykového života a že se tedy (v důsledku této vlastní integrace) otevírá též vnějším vztahům, směřuje k prolínání zkušeností a kultur různých národů, směřuje k široké mezinárodní výměně hodnot. Tyto teze, mající značný dosah pro pochopení základů internacionalismu, pak sleduje a konkretizuje v celé práci. Prizmatem vědecky zdůvodněné teze o určující roli třídního a internacionálního posuzuje jednotlivé oblasti společenského vývoje, vztah národního a internacionálního, role nacionalismu a internacionalismu v podmínkách současné epochy. Nezůstává přitom u obecných závěrů a nadčasových problémů, ale analyzuje současné společenské problémy, mezi nimi — a to je pro naši nedávnou minulost i současnost zvláště akutální — pojetí národní svrchovanosti. Charakterizuje ji v sociálně politickém smyslu jako právo národa uspořádat svůj sociálně ekonomický a společensko-státní způsob života tak, jak to vyžadují jeho skutečné zájmy, a především zájem nejvlastnější — zabezpečení vývoje komunismu.

Přímo pak odpovídá na pravicově oportunistické zkreslování vztahů mezi socialistickými zeměmi, jak jsme se s ním setkali v letech 1968—69 v ČSSR:

„Všestranná spolupráce socialistických zemí nejen že nečiní národní svrchovanost „omeze-

nou“, naopak, je nejlepší formou její plné realizace. Sbližování národů světové socialistické soustavy je nerozlučně spjata s upevněním jejich svrchovanosti, stejně jako je upevnění jejich svrchovanosti spojeno se sbližováním socialistických národů“ (s. 448—449).

V souvislosti s analýzou úlohy revolučního společenského subjektu v tomto procesu ukazuje, že komunisté nikdy nepojímají svrchovanost jako rozdělení sil socialismu, a v odpověď na abstraktní pojmání problému dovozuje, že „nepochopení toho, že národy nemohou být absolutně nezávislé na systému států, v němž žijí, a zvláště nedocení významu třídně sociálního v určení osudu národa vede k přecenění národních zvláštností na úkor internacionalismu“ (s. 450).

S. T. Kaltachčjan přitom nezastírá rozpornost vývoje uvnitř socialistického společenství. Ukazuje, že národní a internacionální nelze prostě ztotožnit. Dialektiku národního a internacionálního v podmínkách socialismu pojímá jako složitý proces vzájemného působení objektivních a subjektivních faktorů, v jehož průběhu určující silou je objektivní tendence k internacionalizaci společenského života. Mezi národním a internacionálním neexistuje automatický soulad, ale dialektická jednota. Utváření internacionálních vztahů je produktem historického vývoje a není je tudíž možno pojímat jako jednorázový akt. Z toho vyplývají problémy, mezi nimi ten, který pramení ze skutečnosti, že socialismus (ve své podstatě internacionalistický) se rozvíjí ve formě suverénních národních států. Při tom na současném stupni rozvoje světové socialistické soustavy se ještě uchovávají značné rozdíly mezi úrovněmi výrobních sil i výrobních vztahů v jednotlivých zemích. Každá ze socialistických zemí zaujímá vlastní místo v mezinárodní dělbě práce. Socialismus se buduje v zemích lišících se navzájem svou historickou i kulturní tradicí. To vysvětluje, proč při jednotě hlavních, dlouhodobých zájmů zemí socialistické soustavy mohou v národních potřebách těch či oněch zemí v ten či onen moment být rozdíly.

Spolu s určením zdrojů charakterizuje povahu existujících i možných rozporů i jejich řešení: „Rozpory uvnitř světové socialistické soustavy jsou neantagonistické. Z hlediska své podstaty se žádná socialistická země nemůže dostat do antagonistických rozporů s jinou socialistickou zemí. Socialismus neprodují antagonistické rozpory, ale protisocialistické síly vstupují v antagonistický rozpor se socialismem... Řešení neantagonistických rozporů mezi socialistickými zeměmi, to není konflikt neslučitelných zájmů, ale boj za co nejlepší řešení rozporů z pozice společných zájmů“ (s. 442).

* * *

Významné místo v práci zaujímají vedle otázek vývoje národů v podmínkách socialismu též perspektivy jejich vývoje v komunismu. Autor tím neutíká od živých současných problémů vývoje národů, jejich vzájemných vztahů a místa sociálně etnického ve společenském vývoji, ale snaží se je posuzovat

s přihlédnutím k prosazujícím se historickým tendencím a vystopovat zákonitosti tohoto vývoje, jeho jednotlivých etap i jejich charakteristických rysů. Důsledně přitom respektuje objektivně se prosazující tendence a rozhodně se staví jak proti petrifikování daného stavu, tak proti umělému, a tedy i škodlivému urychlování těchto procesů.

V této souvislosti zkoumá především působení dvou základních tendencí: rozvoje a sblížení národů. Ukazuje jak na *souvislost*, tak na *zásadní rozlišnost* působení tohoto, V. I. Leninem formulovaného obecně sociologického zákona za kapitalismu a socialismu. Považuje jej za objektivní základ jednoty všech důsledně národních, protiimperialistických sil existujících v dané epoše, tj. v podmínkách sociálně ekonomicky rozděleného světa.

Otázky vzájemného vztahu rozvoje a sblížení národů v současné etapě vývoje socialistických národů patří jistě k těm, jejichž teoretické objasnění má značný praktický společenský dosah. S. T. Kaltachčjan, zkoumaje současné procesy ve vývoji sovětských národů, postihuje nejen tendenci k jejich rozvoji, ale též povahu a obsah tohoto rozvoje a rozkvětu. Ukazuje, že *rozkvět* socialistických národů implikuje internacionalizaci ekonomiky, politiky, ideologie, formování internacionálních rysů v kultuře i duchovní tvářnosti všech socialistických národů, a dokládá, že sblížení a bratrská spolupráce národů je nejdůležitější podmínkou jejich rozkvětu a naopak rozkvět národů pak podporuje proces jejich sblížení. Rozvoj a sblížení je v dialektické jednotě s určující rolí tendence sblížení, pro niž se vytvářejí podmínky především v určující oblasti společenského života — v ekonomické oblasti. To vede v celé práci k zdůrazňování nezbytnosti vycházet z určujícího významu internacionalizace a usilovat o její prosazení jako základu národního rozvoje. Povahu tohoto národního rozvoje zkoumá na vývoji národů SSSR. Výsledkem ekonomické, politické a ideologické jednoty sovětských národů, která vyrostla a upevnila se v uplynulém půlstoletí, je vytvoření nového sociálního a internacionálního společenství — sovětského lidu. Sovětský lid — nejčastěji charakterizovaný jako sociálně politická jednotu pracujících SSSR — představuje nové historické společenství lidí, vzniklé na základě společenského vlastnictví výrobních prostředků, jednoty hospodářského, sociálně politického i kulturního života, marxisticko-leninské ideologie a komunistických ideálů dělnické třídy.

S. T. Kaltachčjan pokládá vytvoření tohoto nového historického společenství za krok k budoucímu splynutí národů, přičemž sovětský lid (tuto kvalitativně novou historicko-společenskou kategorii) nepokládá za nějaký nový národ. Sovětský lid představuje mnohonárodní společenství, jednotu národního a internacionálního, která vznikla díky kvalitativním změnám v ekonomice i duchovním životě sovětských národů. Z tohoto zorného úhlu posuzuje autor též světovou socialistickou soustavu. Nepokládá ji za prostý součet

států se stejným sociálně ekonomickým zřízením. Charakterizuje ji též jako novou společenskou kvalitu s tím, že „je novou, širší jednotou národů různých národností, majících společné sociálně ekonomické podmínky politického zřízení, základů kultury a světového názoru“ (s. 433).

V této souvislosti vyjasňuje autor i vztah sblížení a splynutí národů. Ukazuje, že nejde o procesy od sebe navzájem oddělené. Opíraje se o závěry V. I. Lenina a analyzuje výsledky vývoje v SSSR, rozlišuje mezi splynutím politickým, ekonomickým a ideologickým, jehož se dosahuje už na socialistickém stupni vývoje, a mezi splynutím, které zahrnuje a představuje též překonání etnických rozdílností a které může být teprve dílem vyspělého komunismu. Ukazuje dále, že s rozvojem všech socialistických národů, s prohloubením jejich socialistické spolupráce bude dosaženo plně sociální stejnorodosti všech národů a jejich plně jednoty. Plná jednota národů představuje maximální sblížení, ne však splynutí. Splynutí je spojeno s vymizením etnických rozdílností. Splynutí národů pak charakterizuje ne jako „bezstepé rozplynutí jedněch národů v druhých, ale vytvoření všelidské, beznárodní jednoty, která do sebe vtřebá všechny nepomíjející hodnoty vytvořené všemi národy“ (s. 453).

Podnětným způsobem jsou v této souvislosti rozebírány otázky jazyka. Vedle vyjasnění role spisovného jazyka při formování a rozvoji národa, vztahu jazyka a myšlení (kap. IV.), úvah o vývoji jazyků, směřujícím od mnohosti k jedinému, jsou v práci postíženy aktuální problémy jazykového styku v mnohonárodním SSSR (etapy bilingvismu), problémy společenských funkcí jazyků malých a velkých národů v současnosti i v budoucnosti a na tomto základě jsou pak vyjádřeny principy jazykové politiky jako součásti řešení národnostní otázky.

* * *

Monografie S. T. Kaltachčjana je bezesporu významným filosofickoteoretickým počinem. Jde o podnětnou syntetickou práci, postihující problematiku národa z její genetické i strukturální stránky. Přihlédneme-li ke zmíněné vědecké diskusi o podstatě národa i k ohlasům na vlastní práci, můžeme čekat, že mnohé z názorů a závěrů vyvolají či mohou vyvolat diskusi. I v tom je ovšem třeba spatřovat její podnětnost i dosah. Monografie představuje stranicky bojovnou, z důsledně marxisticko-leninských, internacionalistických pozic zpracovanou práci nejen značného teoreticko-metodologického (z hlediska potřeb vlastního rozvoje společenského vědy), ale též společensko-politického dosahu. Pomáhá hledat a nacházet odpověď při řešení současných problémů národnostní otázky, která je bezesporu jedním z nejexponovanějších úseků boje mezi socialismem a kapitalismem, boje marxismu-leninismu proti buržoazní a revizionistické ideologii. V tom představuje Kaltachčjanova práce zvláště významný podnět a pomoc společenské vědě i praxi v ČSSR.

Jaroslav Kozel

Zpráva o IX. mezinárodním gerontologickém kongresu, konaném v červenci 1972 v SSSR

V červenci 1972 se konal v metropoli Ukrajinské sovětské republiky, v Kyjevě, IX. mezinárodní gerontologický kongres za účasti více než dvou tisíc vědeckých pracovníků ze 45 zemí. Tento mezinárodní kongres byl pozoruhodný jednak proto, že presidentem Mezinárodní gerontologické asociace byl zvolen sovětský akademik profesor D. F. Čebotarev a vedení této významné vědecké organizace bylo předáno do rukou AV SSSR, jednak proto, že byl poznamenán doslova „frontálním“ nástupem sociálních věd do oboru gerontologie. Zatímco na prvních konferencích z oblasti gerontologie se vědci omezovali pouze na popisy chorobných stavů a ještě před deseti lety byly determinanty zdravotního stavu hledány — jak uvedl v referátě prof. N. W. Shock z USA — ve fyziologii organismu starého jedince, došlo v současnosti k podstatnému obratu. Příčiny kládů i záporů v procesu stárnutí jedince i specifických skupin (třeba dlouhověkých osob) jsou hledány v životním prostředí, v životním stylu, pracovních návycích a hygieně práce. Proto nově zvolený president akademik D. F. Čebotarev ve svém úvodním projevu na téma *gerontologie a moderní lékařství* zdůraznil, že za nejdůležitější považuje výzkum a experimentování v oboru biologie stárnutí (objasnění podstaty procesu) a v oboru sociální gerontologie a gerohygieny. K tomuto cíli je zaměřena i řada pracovišť AV SSSR věnujících se otázkám fyziologie a hygieny práce a jejich vlivu na stárnoucí pracovníky, otázkám a možnosti uplatnění schopností stárnoucích a starých lidí v produktivní sféře, problematice pensionování z hlediska sociálně psychologického i lékařského a klinicko-statistického a sociologickým problémům dlouhověkosti. Perspektivně se budou sovětské gerontologové zaměřovat zvláště na výzkum života a fyziologických pochodů u lidí 35—55letých, kdy vznikají první změny a popřípadě i poruchy vedoucí k předčasnému stárnutí. Zdůraznění sociálních a sociologických aspektů je nejlépe dokumentováno četností zastoupení těchto problémů na sympoziích a sekcích. Přestože až do nedávna byla gerontologie mnohými chápána především jako doména lékařů a biologů, na kongresu v SSSR byla přesně jedna třetina symposií věnována sociálním vědám a z 68 zasedání sekcí jich 21 mělo tematiku sociologickou; sociální gerontologie byla současně námětem více než jedné třetiny sekcí. K sociálně vědní problematice bylo předneseno 240 vědeckých sdělení a me-

zi autory těchto sdělení převažovali vědci ze socialistických států.

Vzhledem k zaměření čtenářů Sociologického časopisu chceme stručně informovat pouze o některých příspěvcích z oblasti sociologie stáří a demografie.

Na symposiu nazvaném *Demografie starých lidí* upozornil prof. B. C. Uralnis z Institutu ekonomie na trend prodlužování průměrné délky života a na to, že z hlediska biologického by se druh „homo sapiens“ mohl běžně dožívat devadesátilet. Smrt v ranějším věku musíme považovat za předčasnou; je způsobena především sociální tenzí a patologickou přetížeností srdce. Demograf E. L. Rosset z Polské akademie věd poukázal v referátu *Demografie stáří* na nerovnoměrnost rozdělení staré populace. Zatímco na celém světě tvoří obyvatelstvo starší šedesátilet jen 7,6%, v Evropě a v Severní Americe dosahuje více než 15%. N. B. Ryder z Princetonské university uvedl, že jen v USA se od konce minulého století zvýšil počet lidí starších 65 let dvaapůlkrát a dnes dosahuje počtu dvaceti miliónů. Ekonomickými důsledky stárnutí populace se zabývalo samostatné symposium, v němž měli hlavní referáty vědci ze socialistických zemí. N. Y. Sonin z AV SSSR seznámil přítomné s výsledky experimentů se včasným přeškolením stárnoucích na vhodnější profese a také vědecký pracovník Ústředního statistického úřadu A. G. Višněvskij zdůraznil, že schopnost starého člověka pracovat závisí podstatně i na jiných faktorech, než je zdraví, především na pracovních zkušenostech a postojích k práci a ve zpětné vazbě na postojích okolí vůči starým pracovníkům. E. F. Stěženskaja z Institutu pro gerontologii v Kyjevě upozornila ve svém referátu na nutnost soustavně se věnovat rozboru psychofyziologických faktorů podmiňujících pracovní výkon starých lidí a na potřebu stanovit specifické normy pro jejich pracovní výkon. D. Kozarevič z Federálního institutu pro veřejné zdraví v Bělehradě zdůraznil nutnost preventivního měření pracovního výkonu v souvislosti s procesem stárnutí — s cílem předejít předčasnému stárnutí v různých profesích. Jak vyplynulo z příspěvku M. G. Veldkampeho o sociálně politických aspektech stáří a J. Schulze z Brandeis University v Massachusetts v USA, je v západních zemích problematika zaměstnávání starých lidí méně rozpracována. Oba však zdůrazňují nutnost plánovitého, soustředěného hledání možností aktivity pro staré lidi. V žádném z přednesených referátů nebyla otevřeně hájena — ještě na nedávných světových symposiích sociálních gerontologů tak populární —

teorie „disengagement“, propagující neaktivní, neangažované stáří.

Řada vědců, zvláště ze Západu se soustřeďuje na problematiku subjektivního odhadu fyzických sil stárnoucího člověka a jeho zdravotního stavu. Z nich jmenujme alespoň referát Eleanory Shanasové z university v Chicagu *Subjektivní odhad fyzické kapacity starých lidí* a referáty R. J. van Zonnevelde a A. Becka z Nizozemí informující o *výsledcích longitudinálního výzkumu a o subjektivním odhadu zdraví a mortalitě*.

Samostatná sekce byla věnována procesu penzionování; zde byl teoreticky nejpřínosnější referát německé socioložky Barbary Fülgraffové z university ve Frankfurtu. Fülgraffová zdůrazňuje význam kulturních vzorů a sociální struktury dané společností jako základních sociálních dimenzí ovlivňujících penzionování a faktorů determinujících osobnost stárnoucího jedince. Zvláště podtrhuje význam seberespektu pro tzv. úspěšné stárnutí, které je přímo podmíněno kulturní a sociální politikou.

Zatímco v jiných sekcích chyběla většině příspěvků jakákoli obecná koncepce, byl v této sekci přednesen i druhý teoreticky významný referát, a to referát H. Hellanda, z Gerontologického ústavu v Oslo, rozebírající a kriticky hodnotící *teorii neangažovaného stáří*. Fundovaně podpořil na kongresu převládající koncepci angažovaného, aktivního stáří.

Obsáhlý referát kolektivu sovětských vědců *Příprava na penzionování jako problém fyziologický* přednesl J. I. Kundijev z Institutu pro hygienu práce a nemoci z povolání v Kyjevě. Informoval o výsledcích výzkumu závislosti fyziologických změn ve stáří na charakteru práce. V tomto výzkumu, prováděném v jednom elektrárenském závodě, sledovali autoři specifika vlivu rozdílného charakteru práce, například duševních pracovníků, operátorů, dělníků z „horkého“ či „studeného“ provozu a manuálních pracovníků.

Tématu penzionování se do jisté míry dotýkala i sekce *Sociální adaptace*, v níž úvodní teoretický referát přednesl B. D. Petrov z Ústavu práce v Moskvě. Zdůraznil, že adaptace na penzionování je dvojstranný proces; je to nejen regres, stažení se a opuštění řady sociálních rolí, změna životního stylu a habituálních stereotypů a ztráta řady sociálních kontaktů, ale i proces formování nového životního způsobu a vytváření nových stereotypů. Je to i vytváření nového sociálního mikroklimatu, nového typu angažovanosti a náplně volného času, tedy současně také — měřeno z hlediska subjektu — období změn a progresu. Mají-li společenské instituce usnadnit starým lidem tento nový adaptační proces, je třeba, aby systematicky hledaly praktické cesty vhodné pro adaptaci různých typů lidí a penzistů z různých profesí. V závěru přednášející navrhl provést velký výzkum řízený řadou specialistů — sociologů a psychologů, lékařů, učitelů a sociálních pracovníků — jehož cílem by bylo nalézt vhodné prostředky a opti-

malizovat tento proces adaptace jedinců i odlišných sociálních a profesionálních skupin. Navrhl, aby výsledky byly předloženy jak odborně, tak široce veřejnosti a byly o nich informováni jak penzionovaní, tak jejich přátelé a příbuzní.

W. Beattie ze Syracuse University v New Yorku v referátu nazvaném *Sociální adaptace — výzkum a perspektivy* upozornil, že při úvahách o adaptaci na stáří je nutné mít na zřeteli i změny celých sociálních institucí a faktorů, jako je například rodina, systém výchovy, ekonomika, kulturní politika, technologie, urbanizace, způsob dopravy i rekreace. Teprve v závislosti na již existujících a zvláště na očekávaných změnách v těchto sférách je možné vědecky koncipovat a usměrňovat proces adaptace.

Řada diskusních příspěvků byla přednesena v sekci *Postavení starých lidí v rodině a společnosti*. Profesor university ve Walesu C. C. Harris upozornil v příspěvku nazvaném *Stáří jako období sociální deprivace* na lepší situaci starých žen, které na rozdíl od mužů jsou více integrovány v rodině než ve společnosti. Protože ženy mohou déle pokračovat v navyklé činnosti, je jejich sociální, subjektivně podmíněná deprivace ve stáří méně častá. N. Y. Solovjov a A. E. Petričenko z university ve Vilniusu ukázali na podkladě empirického materiálu, jak proces urbanizace snižuje počet třígeneračních rodin. Současně poukázali na to, že přítomnost starých lidí v rodinách jejich dospělých dětí a vnuků má pozitivní význam především při vytváření morálních vztahů, smyslu pro čest, povinnost, důstojnost; dospívající z takovýchto rodin interiorizovali i více humánních principů. Osamělost starého člověka vede k dissatisfakci a předčasně psychické i fyzické senilitě.

Obdobné výsledky byly uvedeny i v referátu N. A. Vinogradova, V. L. Děrjabina a I. J. Lubocké nazvaném *Způsob života a zdraví osob v penzijním věku*. Tito vědečtí pracovníci z katedry sociální hygieny Moskevské university sledovali soubor 307 penzistů v Moskvě a zjistili, že ti, kteří pracují i po dosažení penzijního věku, jsou zdravější, tráví dokonce více volného času na čerstvém vzduchu a aktivněji se rekreují než nepracující důchodci, u nichž jsou také zdravotní potíže o 20 % vyšší.

O výzkumu sociálně psychologických aspektů stárnutí podal zprávu Gordon F. Streib z Cornell University v USA. Dokazoval, že obvyklá představa o rozhodujícím vlivu makrostruktury neplatí pro oblast gerontologie, kde je naopak rozhodující mikroklima. V rámci mikroklimatu nezáleží tolik na skutečné frekvenci rodinných, příbuzenských či lokálních kontaktů, ale především na intenzitě socio-emocionálních vztahů. Zdůraznil význam pseudorodinných vztahů, kdy k dětem vychovávaným v sociálních ústavech chodí pravidelně starý člověk vydávající se třeba za jejich dědečka. Tyto nepřibuzensko-příbuzenské vztahy mají velký význam pro obě strany; mladí i staří (pseudovnuci i pseudo-dědečkové) se necítí deprivováni. Gordon F.

Streib doporučoval rozšíření těchto pseudo-příbuzenských kontaktů. Současně odsoudil vytváření segregovaných sídlišť pro staré lidi (tzv. golden old village); nazval je „geriatrickými ghetty“.

A. F. Serenko a G. I. Čeregorovce z Ústavu sociálního zabezpečení v Moskvě upozornili na demografické trendy v Sovětském svazu, podle nichž v roce 1980 bude v SSSR 60 miliónů lidí starších 60 let a v roce 2000 to bude více než 80 miliónů lidí. Proto je třeba, aby tento úsek života neznamenal vyřazení, ale byl plný sociálních hodnot. Protože v pokročilém stáří není již možno ovlivňovat dynamické stereotypy lidí, je třeba upravit pracovníště tak, aby byla vhodná i pro stárnoucí a již v této době práceschopné staré lidi zaškolovat. Sovětský svaz plánuje další rozšíření výhod pro pracující penzisty, jako například kratší pracovní dobu, delší dovolenou, bezplatný otop, osvětlení, popřípadě i zcela bezplatné bydlení.

Předseda mezinárodní organizace sociálních gerontologů Francouz J. A. Huet přednesl značně poeticky formulovaný a filosoficky zaměřený referát, v němž poukázal na to, že čas i prostor mají své zákonitosti, jimž je třeba přizpůsobit způsob života. Prostor je mobilní, není omezen, čas je imobilní a je omezen. Člověk je současně vždy integrován v rovině biologické, psychologické a sociologické a v triangulárním ekologickém systému. Jestliže se nepodaří nalézt způsob života odpovídající všem těmto rovinám, dojde k patologickému procesu stárnutí, což je právě problém moderní doby.

Socioložka Berenice L. Neugartenová z university v Chicagu upozornila na tradiční vázanost sociálního statusu na věk a z toho vyplývající deautorizaci starých lidí. Vyšší životní standard ovlivnil příznivě život člověka a prodloužil průměrný věk lidí; tak se — vzhledem k historickým trendům — velmi náhle, bez přípravy prostřednictvím tradice nebo změn v hodnotové orientaci, objevil v moderní společnosti vysoký počet starých lidí. Vzniká antagonismus mezi mladými a starými (zvláště pro jejich vysoké příjmy a politickou moc — tzv. „senior power“). Vytvářejí se nové formy generačního boje a různé druhy segregace mladých i starých. Autorka se ptá, zda by nebylo správně nazývat tento stav a tento rozpor „ageismem“ a zda není od společnosti přímo riskantní takto prodlužovat lidský život a tím náhle narušit proporcionalitu. Řešení vidí jediné v multidisciplinárním přístupu, v úzké spolupráci biologických a sociálně vědních oborů.

Vedle uvedených referátů byla na konferenci přednesena řada dalších vědeckých sdělení (více než 200) týkajících se sociální gerontologie. Vzhledem k rozsahu této informace se však omezíme na anotaci příspěvků z ČSSR. V sekci věnované *demografii stáří*, v sekci *longitudinálních výzkumů a sociálního zabezpečení* byly předneseny referáty pracovníků federálního ministerstva práce a sociálního zabezpečení, Výzkumného ústavu sociálního zabezpečení, Experimentálního ge-

rontologického střediska při I. interním oddělení Thomayerovy nemocnice a Ústředí zdravotnické statistiky. Námětem vědeckých sdělení byly výsledky výzkumu o postojích vůči stárnoucím, přehled o sociálním zabezpečení a specifiku potřeb starých lidí, o projektu výzkumu stárnoucích před penzionováním a po penzionování a o demografických ukazatelích, které spoluovlivňují vznik chronických onemocnění. Referáty z Československa byly vědeckým fórem kladně přijaty a opětně se prokázalo, že vědci z naší země mají pozitivní výsledky i v tomto oboru gerontologie.

Organizace kongresu v Kyjevě měla vysokou úroveň, na čemž měla zásluhu především hostitelská země.

Nedostatkem většiny příspěvků na téma sociální gerontologie byla malá teoretičnost; většina sdělení vycházela z dílčích, empirických výsledků. Nebyl bohužel přednesen ani jeden referát nastiňující nějakou obecnou, teoretickou koncepci a na tento námět — obecná koncepce sociologie stáří — se nerozvinula ani diskuse. Jen v referátech vědců ze socialistických zemí se jasně objevila jednotná koncepce aktivního, angažovaného stáří a jasná zaměřenost na co nejdříve zajištění pracovní kapacity stárnoucích a vytvoření pracovních i sociálních podmínek, které by umožnily zapojení stárnoucích do pracovního procesu a současně maximálně respektovaly jejich fyzická specifika.

Nina Matulová

Sociální a ekonomické faktory v rozvoji prostitučního chování u žen

V nedávné době bývaly za hlavní motiv prostituce žen považovány ekonomické příčiny. Ke klasickým pracím v německé literatuře lze počítat názory Augusta Bebela [1] a Alfreda Blascha [2]. Tyto názory měly své závažné opodstatnění, vycházející z analýzy vztahů v kapitalistické společnosti. Také někteří klasikové sexuologického výzkumu považovali na základě svých průzkumů ekonomické příčiny prostituce za významné. Havelock Ellis [3] uváděl, že nezaměstnanost a nízké mzdy ve velkých městech vedou k rychlému narůstání prostituce. Prostitutky se často rekrutují z prostředí, kde ženy mají nejnižší platy jako služebné, tovární dělnice, číšnice. Blaschko a Hirschfeld [4] uvádějí mnohé případy prostitutek, které původně pracovaly jako dělnice a dostávaly přitom vysloveně hladové mzdy.

Přestože životní podmínky naší současné společnosti se pronikavě liší od podmínek kapitalistické společnosti, rozhodli jsme se sledovat možné sociálně ekonomické vlivy při rozvoji odchýlného chování žen.

Výzkum prostitučního chování jsme realizovali u souboru 100 žen a výsledky jsme srovnávali s obdobnými šetřeními u stejného počtu žen dobře sociálně adaptovaných. Podrobnější charakteristiky souboru a metody výzkumu jsme uvedli ve svých předchozích dílčích řešeních tohoto problému. [5].

Výsledky výzkumu

Finanční poměry v rodinách, kde zkoumané ženy vyrůstaly, byly u plně poloviny průměrné (srovnávací skupina 48 %). Další třetina vyšetřovaných vyrůstala v celkem dobrých poměrech (32 % proti 39 % srovnávací skupiny) a pouze necelá pětina označila sociální poměry ve svém dětství za špatné (18 % proti 13 % ve srovnávací skupině). Ekonomické poměry v rodinách se u obou souborů prakticky nelišily.

Více než polovina rodin (56 % zkoumaného souboru) žila v jedné místnosti (u srovnávací skupiny 47 %) a 23 % žen bydlilo nejen v jedné místnosti s ostatními, ale nemělo ani svou vlastní postel. Proti srovnávací skupině však nebyl praktický rozdíl, 21 % žen tohoto souboru žilo ve stejných podmínkách. 32 žen z této skupiny žilo v dobře situovaných rodinách, kde měly děti samostatnou místnost, zatímco u prostitutek měla podobné podmínky pouze pětina. Rozdíly mezi soubory však ani v tomto směru ještě statisticky významné nejsou.

Převážná většina žen obou zkoumaných skupin pocházela z poměrně malých rodin, měly nejvýše dva sourozence. Ve srovnávacím souboru to bylo přes polovinu žen (53 %), u zkoumaného souboru 43 %. Necelá jedna třetina prostitutek byla jedináčky, stejně jako ve srovnávací skupině (27 % zkoumané skupiny a 28 % srovnávací skupiny). Z početnějších rodin pocházelo 30 prostitutek a 19 žen srovnávacího souboru. Rozdíl mezi oběma soubory co do počtu sourozenců není také statisticky významný, i když se v rodinách, z nichž prostitutky pocházejí, projevuje trend mít více dětí. Je zajímavé, že tento trend je nejsilnější v I. skupině žen (20—24letých) — tudíž nejmladších. U nich je také statistický rozdíl už vysoký, P se blíží 0,005.

Pouze 10 žen ze srovnávacího souboru mělo otce etyliky, zatímco u prostitutek tomu tak bylo ve 32 % případů. Pijáctví u obou rodičů jsme zjistili ve 3 případech. Rozdíl abúzu alkoholu u rodičů obou souborů je vysoce statisticky významný, P je 0,005. Největší trend k pijáctví zjišťujeme opět u rodičů I. skupiny — u nejmladší věkové kategorie žen (17 % zkoumaného souboru proti 5 % srovnávací skupiny). Statistická významnost je na 0,5 % hladině ($P > 0,005$).

Zabývali jsme se nejenom sociálně ekonomickými faktory, ve kterých naše probandky vyrůstaly, ale zajímalo nás rovněž jejich aktuální ekonomické a společenské postavení.

Skoro tři čtvrtiny probandek (73 %) byly v kritické době bez zaměstnání. Naproti tomu skoro dvě třetiny žen srovnávací skupiny byly zaměstnané (62 %). Z prostitutek bylo zaměstnáno pouze 21 %. Rozdíly jsou obrovské, statistická významnost je hluboce pod 0,5 % hladinou. Šest probandek udalo, že jsou v domácnosti. Ze srovnávací skupiny bylo v domácnosti 38 %, takže žádná z žen nebyla bez zaměstnání. Přes 40 % (42) prostitutek přiznávalo, že jsou stále bez zaměstnání nebo vysloveně fluktuují. Dalších 31 % střídalo zaměstnání alespoň občas.

I když tři čtvrtiny zkoumaných žen nepracovalo, polovina z nich se domnívala, že jsou slušně finančně zajištěny (u srovnávací skupiny 88 %). Občasné finanční potíže mělo 17 zkoumaných žen a 5 žen ze srovnávacího souboru. Rozdíl je statisticky vysoce významný $P > 0,01$. Na časté finanční nesnáze a dluhy si stěžovala jedna třetina vyšetřovaných, ale jen 7 žen srovnávacího souboru. I zde bylo $P > 0,005$.

Stejně vysoce statisticky významné rozdíly jsme shledali v bytových poměrech srovnávaných souborů: 52 žen srovnávací skupiny mělo svůj byt, z probandek pouze 15 žen ($P > 0,005$); 22 % prostitutek bylo naprosto bez bytu; ve srovnávacím souboru to byly jen 3 ženy ($P > 0,005$). Ostatní ženy srovnávací skupiny žily buď u svých rodičů, nebo u rodičů manžela vesměs v jedné místnosti se svým manželem. Samostatnou místnost, i když ve společném bytě, mělo 22 % prostitutek. Zbytek bydlil u rodičů, u bývalého manžela nebo milence či v podnájmu u kamarádek, ale vždy s někým ve společné místnosti. Tedy pouze 37 % prostitutek mělo své soukromí — vlastní místnost.

Polovina zkoumaných žen byla bezdětná (ve srovnávací skupině to bylo v kritické době 69 % žen, které však při vyšetřování v prenatálních poradnách byly v té době všechny gravidní). 43 % prostitutek měly 1—2 děti (srovnávací skupina 30 %), 7 % dokonce více než 2 děti (pouze 1 žena ze srovnávací skupiny).

Blíží analýzou jsme zjistili, že ani jedna žena ze zkoumaného souboru se o své děti plně nestarala a nevychovala je, ač k nim měla vždy jistý citový a romanticko-sentimentálně laděný vztah. Děti byly v péči buď jejich rodičů, bývalého manžela, dětského domova nebo u cizích lidí. Jen menšina vyšetřovaných žen na děti přispívala alespoň občasné, nepravidelně je vídala nebo jim psala. Většinou však tyto ženy toužily po dalším dítěti, které by ovšem při svém životním stylu opět nebyly schopny vychovávat.

Vzhledem k tomu, že nejčastěji bývá prostitutec definována jako chování charakterizované častými a nevybíravými pohlavními styky s více partnery, bez citového vztahu a za úplatu nebo dary, snažili jsme se u zkoumaných žen zjistit, zda a jak byly od mužů za sexuální styk odměňovány. Protože podle § 203 trestního zákona ten, „kdo se soustavně vyhýbá poctivé práci a opatřuje si prostředky k obživě prostitucí, hrou nebo jiným nekalým způsobem, bude potrestán odnětím svobody až na 2 léta“ pro trestný čin příživnictví, museli jsme počítat s tím, že ženy nebudou v tomto směru zcela upřímné. Proto jejich výpovědi uvádíme pouze jako ilustrativní doklad.

Ve 45 případech ženy popřely jakékoli dárky od partnera po sexuálním styku, 10 jich připustilo pouze květiny nebo pohoštění (zejména šlo o večeře a alkohol). Intimní styk, po němž následovala různá forma odměny, přiználo 42 zkoumaných žen. Ve 4 případech byl dárkem šperk, 9 žen udalo, že dostávaly

nějaké součásti oblečení, a 29 žen přiznalo, že přijímaly peníze.

Ze zkoumaného souboru nebyly dosud pro příživnictví ani pro jiný delikt trestány tři čtvrtiny žen. Zbývající čtvrtina byla již soudně trestána.

Diskuse a závěr

Naše studie neprokázala podstatnou odlišnost ekonomických faktorů (při srovnání s tzv. normální populací), které by mohly působit na odchylné utváření osobnosti prostitutek v době dětství. V tom se naše výsledky liší od údajů starších českých autorů i soudobých autorů, kteří zkoumají prostitutky v kapitalistickém hospodářském systému.

Finanční poměry rodin, z nichž vyšly naše probandky, se nijak nelišily od poměrů srovnávací skupiny. I když bytové podmínky, ve kterých dívky vyrůstaly, byly dost špatné, ukázalo se, že ve velmi podobných podmínkách vyrůstaly i ženy srovnávací skupiny, které se však dobře společensky adaptovaly. Statistické rozdíly mezi oběma soubory byly v této souvislosti nevýznamné.

Převážná většina žen obou souborů pocházela z malých rodin, kde nebyly více než 3 děti. V obou souborech byla asi třetina jedináčků. Pouze u nejmladší skupiny zkoumaných žen (20–24letých) jsme zjistili vyšší trend k většímu počtu sourozenců. U této skupiny žen byl také zjištěn statisticky významný výskyt chronického etylismu otců a ojediněle i matek. Vyšší počet sourozenců a alkoholismus otců byl nejvýznačnější okolností v dětství více než poloviny zkoumaných matek.

Aktuální ekonomické společenské postavení probandek ukázalo výrazné odlišnosti od normálních žen stejného věku. Proti ženám srovnávacího souboru, které byly v drtivé většině zaměstnané (dvě třetiny) a zbytek byl v domácnosti (jedna třetina), byly tři čtvrtiny zkoumaných žen bez zaměstnání. Udávaly často, že je zaměstnání netěší, mnohdy je střídají, a bylo zřejmé, že zaměstnání jim slouží pouze jako krycí rouška. Ojediněle jsme zjišťovali, že jsou tzv. v domácnosti. Vzhledem k zjištěným nevyrovnaným a konfliktním vztahům v jejich manželstvích (viz [6]), se lze domnívat, že i jejich údaje o práci v domácnosti jsou pouze zastíracím manévrem.

Přestože tři čtvrtiny probandek byly v době výzkumu bez pracovního poměru a pouze desetina jich žila v manželství, polovina jich udávala, že se cítí dobře finančně zajištěna. Je možno se proto domnívat, že u některých žen s prostitučním chováním je prostituce nejenom vedlejším, ale přímo hlavním zdrojem jejich finančního zajištění. Tento zdroj je však značně nejistý, a protože jde o ženy se sklonem k lehkomyšlnosti, k sobě málo kritické, které nepamatují na budoucnost [5], dostávají se často do finančních nesnází a dluhů. Nelze se proto domnívat, že by ženy zkoumaného souboru prostitutek zrovna „bohatly“. I když tyto ženy mají v naší společ-

nosti stejnou pracovní příležitost jako jiné ženy, není pro ně pravidelné zaměstnání dost přitažlivé.

Naše probandky nesetrvávají ani v zaměstnání, ani v manželství a nemají rovněž tendenci budovat si trvalý domov. Více než pětina souboru zkoumaných žen vůbec nebydlela a pouze 15 % mělo vlastní byt. Proti srovnávacímu souboru měly vlastní byt statisticky významně méně často. Jejich vztah k bydlení a tvorbě životního prostředí obřazuje jejich vnitřní neklid, tékavost a duševní nevyrovnanost, jak uvádí také Origlia [7] a Rudlová [8].

Výsledky celého našeho výzkumu žen s prostitučním chováním nás přesvědčily, že pro rozvoj jejich odchylného společensky nežádoucího chování jsou významné zejména dva faktory.

První z nich představuje jejich osobnost [5]. Ve zkoumaném souboru bylo 60 % žen intelektově subnormálních, z toho 35 % debilních. Nadprůměrný intelekt byl zjištěn ve zcela ojedinělých případech. Jde o osobnosti málo kritické, s projevy přehnaného sebevědomí a s asociálními postoji vůči společnosti.

Druhým významným patogenetickým faktorem byly vlivy rodinného prostředí [9]. Téměř třetina zkoumaných žen vyrůstala bez otce a více než třetina žila v dětství v disharmonických vztazích. U celé třetiny otců těchto žen šlo o chronické etyliky, v 16 % byla u jejich rodičů zjištěna kriminalita.

Při našem výzkumu jsme nemohli potvrdit, že by se ekonomické faktory, zejména v době jejich dětství, mohly uplatňovat jako jedna z hlavních příčin vzniku a rozvoje jejich prostitučního chování. Socio-ekonomická nevyrovnanost těchto žen v době dospělosti se nám jevila jako jeden z příznaků celého komplexu jejich anomální osobnosti.

Ženy zkoumaného souboru lze právem považovat za jedince socio-sexuálně deprivované.

Jsmo si vědomi, že námi zkoumaný soubor 100 žen s prostitučním chováním byl souborem vybraným, a můžeme se domnívat, že výběr postihl zejména ty ženy, které svým způsobem života jsou nejsnadněji vystaveny stíhání orgány VB a představují „nižší úroveň“ prostitutek. Jsme však přesvědčeni, že právě tato část prostituujících žen vyžaduje zvýšenou pozornost a péči společnosti už jenom proto, že může být svým chováním pro společnost nejvíce závadná.

LITERATURA

- [1] Bebel, A.: *Žena a socialismus*. Praha. 1962.
- [2] Blaschko, A.: *Prostitution*. In: Handbuch d. Staatswiss., 3. Aufl., Bd. 6. Jena 1910.
- [3] Ellis, H.: *Geschlecht und Gesellschaft*, Bd. II. H. Kurella, Würzburg 1911.
- [4] Hirschfeld, M.: *Geschlechtskunde*, Bd. III. Stuttgart 1930.
- [5] Šipová, I.—Nedoma, K.: *Osobnost socio-sexuálně deprivovaných žen*. Časopis lékařů českých. 109, 1970, 609—613.
- [6] Nedoma, K.—Šipová, I.: *Heterosexuální*

- vztahy žen s prostitučním chováním. Čs. psychiat., 68, 1972, 1.
- [7] Origlia, D.: *Indagine psicologica sulla personalita della prostituta*. Roma 1950.
- [8] Rudlová, B.: *Problém prostitute z psychiatrického hlediska*. Kandidátská práce, 1964.
- [9] Šipová I.—Nedoma, K.: *Rodinné prostředí v dětství u socio-sexuálně deprivovaných žen*. Čs. psychiatr., 68, 1972, v tisku.

I. Šipová — K. Nedoma

Gangy „profesionálních“ zločinců v USA

V USA není zločinnost okrajovým sociálním jevem, nýbrž vyznačuje celkový způsob života určité velmi početné a stále vzrůstající sociální skupiny — zločinců z povolání. Nabývá takového rozsahu a hraje takovou roli v životě společnosti, že lze dokonce formulovat tezi o neúplnosti a nedostatečnosti rozboru sociální struktury současné společnosti v USA, který by opomíjel tuto sociální skupinu. Proto je užitečné seznámit se se stupněm a formami institucionalizace zločinnosti v USA.

Vývoj zločinnosti v USA ve dvacátém století prošel až dosud třemi etapami [1:4—5]:

1. Nejříve to bylo období před první světovou válkou, kdy převládal tzv. konvenční zločin, jako je individuální páchaní krádeží, loupeží, násilných útoků atd.
2. Druhou etapu představovalo údobí mezi dvěma světovými válkami, pro něž byl typický tzv. těžký zločin, jako je vyděračství velkého rozsahu, gangsterství a organizovaná zločinnost.
3. Třetí etapa, začínající rokem 1940 a trvající dosud, je charakterizována fantastickým rozmachem organizované zločinnosti a vytvářením „velkých podniků“ zaměřujících se na prostituci, hazardní hry, zločinnost v „bílých límečcích“, vyděračství a politickou korupci. I objem všech dalších trestných činů se v tomto období značně zvětšil a dosáhl nebyvalé výše.

Typickým rysem americké zločinnosti je již po několik desetiletí jednak skutečnost, že se v ní uplatňují daleko nejvýraznějším způsobem tzv. „profesionální“ zločinci,¹ jednak to, že je to především organizovaná zločinnost — forma gangů v místním měřítku a „agregátů“ v měřítku celostátním. Objasněme si nejdříve termín „profesionální“ zločinec a řekněme si, jak se takový zločinec „rodí“ a jak se zařazuje do zločinného podsvětí.

R. S. Cavanová [2:125—126] uvádí, že jsou nejméně čtyři momenty, které odlišují „profesionální“ zločince od ostatních (jako jsou např. zločinci příležitostní, epizodičtí, návykoví či lidé špatně adaptovaní):

1. „Profesionální“ zločinec si obstarává životní prostředky výlučně páchaním zločinů, takže trestná činnost je jeho denní, plně ho zaměstnávající aktivitou.

2. „Profesionální“ zločinec si osvojuje určitou dovednost, nutnou k trestné činnosti, a směřuje ke specializaci ve smyslu páchaní určitého druhu zločinu.
3. „Profesionální“ zločinec uspořádává celý svůj život tak, že vše podřizuje kriminální aktivitě, zaměřené na obstarávání peněz.
4. „Profesionální“ zločinec se stává členem zločinného světa a přijímá jeho sociální status.

Zajímá nás nyní otázka, jak se vyvíjí takovýto typ zločince. Barnes a Teeters [1:70] říkají, že zločinec prodělává pozoruhodnou transformaci osobnosti od malého delikventa v „profesionálního“ zločince. Rozhodujícím momentem působícím „progressivně“ v tomto vývoji je uspokojení z pozice, kterou jedinec získává v podsvětí svou „úspěšnou trestnou činností“.

Cavanová uvádí šest stupňů vývoje zločinné osobnosti:

1. Prvním krokem je přijetí hochů či dívků v preadolescenci do skupiny (u hochů gang, u dívek nejčastěji klika), jež nepodléhá žádné kontrole. Členové skupiny žijí ještě doma a počáteční fáze činnosti skupiny nemusí mít ještě delikventní ráz. Teprve později — zvláště pod vlivem starších jedinců — gangy sílí, vedou boj s jinými skupinami a stávají se pro okolí stále nepříjemnějším faktorem.

2. Ve druhé fázi vývoje (zvláště s přibývajícím věkem jednotlivých členů) se gangy dostávají na okraj trestné činnosti. Jejich jednání je čím dál nebezpečnější a stává se středem pozornosti bezpečnostních orgánů a jiných institucí.

3. Další fáze vývoje je charakterizována rozšířením aktivity na delikventním poli. Hoši (dosud ještě školou povinni) si „vypůjčují“ motorová vozidla, aby se na nich projeli, provádějí vloupání nebo páchají kapesní krádeže a záškoláctví (do té doby občasné) se stává chronickým. V motivaci se uplatňuje touha po dobrodružství.

4. V tomto stadiu sice již dochází k trestání hochů a dívek pro krádeže, záškoláctví, špatné chování atd., celkový přístup k delikventům je však ještě tolerantní a opatření se omezují na probaci, tj. dozor úředních osob, ukládání důtek a jiná výchovná opatření, aniž jsou činěny takové zásahy, které by mohly delikventní aktivitu účinněji ovlivnit.

5. V dalším stadiu navazují hoši styky se staršími, zkušenými osobami kriminální povahy. Stávají se jejich „učedníky“, plní nejdříve menší úlohy v rámci větší trestné činnosti a osvojují si techniku určitého typu zločinu. U dívek vývoj probíhá velmi často tak, že se dostávají do styku s muži, s nimiž společně žijí, nebo začínají provádět prostituci, resp. tuto formu obživy kombinují s krádežemi. Mnohdy se dívka provdá za kriminálního individuum a vřazuje se aktivně do jeho společnosti.

¹ Tato skupina pachatelů představuje mezi zločinci značnou část. Zatímco v r. 1955 bylo mezi osobami odsouzenými federálními soudy v USA 65% recidi-

vistů, v polovině 60. let jich bylo již více než 70 % (Gercenzon, A. A.: *Kriminologija*. Moskva 1968, s. 195.)

6. Závěrečné stadium nastává tehdy, když delikvent přerušuje své kontakty s rodinou, školou a jinými konvenčními skupinami, odčizuje se tomuto prostředí a plně se sblíží s prostředím kriminálního světa. Zdržuje se pak v brlozích, hospodách a na jiných místech, kde se podobná individua scházejí. Jeho obdivovaným ideálem se stává „úspěšný“ zločinec.

Z dospívajícího delikventa se tak stane dospělý, „profesionální“ zločinec.

Zločinné podsvětí

„Profesionální“ zločinci vytvářejí vlastní společenskou organizaci s typickými institucemi, s vlastním jazykem, rodinným životem, filosofií apod. Podsvětí má své třídy a kasty, jež touží po stále „úspěšnější“ činnosti. Přitom je pro lidi tohoto světa velmi obtížné vrátit se zpět do konvenční společnosti, neboť se v ní necítí dobře a ani vzhledem k dosavadní, často neodhalené trestné činnosti jim neskýlá naděje na klid. Také soudní potrestání jim vypaluje znamení zločinců, takže se od nich konvenční společnost odklání.

Zločinci se soustřeďují především do míst, kde lze očekávat větší toleranci ze strany okolí a kde není prováděna tak velká kontrola jejich pobytu a jednání. Taková místa jsou především ve velkých městech. Kromě městských oblastí existují určitá místa, jako hospody, hotely apod., kde se zločinci scházejí, přijímají mezi sebe další individua a plánují nové akce. V čele skupin jsou zkušení, uznávaní vůdcové. Gangy mají mnohdy široce organizovanou síť, do níž patří i překupníci kradeného zboží — často z řad obchodníků-zlatníků, kteří přepracovávají odčizené zlato apod. Podsvětí je charakterizováno i tím, že jeho členové mají své typické formy zábavy a rekreace. Tato skutečnost je dána tím, že zločinci zpravidla nežijí normálním rodinným životem a že je často nutné zachovávat anonymitu míst, kde se zdržují. Volný čas vyplňují pitím lihovin, hazardními hrami, návštěvami kin nebo nočních podniků, stykem s prostitutkami atd. „Úspěšní“ zločinci se zdržují v bytech neprovdaných žen, které jim poskytují ubytování i úkryt pro odčizené věci, a „zvláště úspěšní“ zločinci (jako kdysi Al Capone) mají svá zimní a letní sídla.

Pokud jde o rodinný život, nepřichází u „profesionálních“ zločinců v důsledku nutnosti stálého utajování a pohybu příliš v úvahu; poměrně málo jich je ženatých.

Zločinci si vytvářejí v důsledku profesionalizace zločinu také svůj vlastní jazyk, umožňující lepší vzájemnou komunikaci. Zahruje profesionální termíny, slang a argot.

Dalším charakteristickým znakem podsvětí je *společenská hierarchie* jeho příslušníků, řídicí se podobnými kritérii jako v konvenčním světě: někteří zločinci jsou bohatí a žijí na vysoké životní úrovni, jiní žijí na nesrovnatelně nižším stupni. Na vrcholu hierarchie podsvětí stojí organizátoři skupinové trestné činnosti. Každá forma zločinu předpokládá znalost speciální techniky a dovednost, kterou je třeba si osvojit učením a která se přenáší

z jedné generace na druhou. Je pochopitelné, že spolu s měnicími se společenskými podmínkami a se zdokonalováním vyšetřovacích metod se modifikují i formy a techniky trestné činnosti. Používá se dokonalých střelných zbraní, rychlých automobilů, věnuje se větší pozornosti organizaci přípravy akcí apod. Mezi zločinci platí také určitá pravidla pro vzájemný styk; týkají se rozdělování získaných věcí a sankcí za porušování pravidel (trestem je vyloučení a někdy i usmrcení).

Smyslem *filosofie* přijaté „profesionálními“ zločinci je ospravedlňovat daný způsob života; jestliže zprvu je kriminální jedinec pronásledován pocitem viny, pak později, když cele splynul s podsvětím, u něho tento pocit mizí. Pomáhá mu v tom i svérázná představa, že se vlastně zabývá formou obchodní činnosti. Ospravedlňuje se jednak poukazem na konvenční obchodní svět, kde se rovněž vyskytují podvody a jiné nečestné způsoby jednání, jednak tvrzením, že i ostatní občané by se trestné činnosti oddávali, kdyby k tomu měli odvahu. Mnozí svou činnost zlehčují poukazem na to, že okrádají jen bohaté, a nikoli občany s malými výdělky. Cavanová říká [2:147], že přijetí kriminální filosofie je momentem, kdy se individuum žijící zločinným způsobem života mění ve skutečně zločinnou osobnost. Tím, že přijímá určitý způsob života a vžívá se do specifické role, stává se jedincem nesnadno přístupným jakékoli změně. Ani uvěznění není s to ho změnit. Přitom analýza geneze většiny těchto zločinců ukazuje, že ti, kteří se stali v pozdějším věku — v době dospělosti — členy gangů, byli zpravidla již v dětství (v době, kdy nad nimi nebyl prováděn náležitý dozor) členy různých menších skupin, provádějících drobnou delikventní činnost. Jejich inkorporace do kriminálního světa byla tedy dlouhodobá a plynulá. *Skupinová kriminalita* je v podstatě dvojitá: jednak je prováděna v malých skupinách 3—4 osob s jednoduchou dělbou činnosti a s přímou účastí všech členů, nebo je organizována formou velkých seskupení, charakterizovaných těmito základními rysy:

1. V čele stojí malá *řídící skupina* (někdy pouze jeden muž), která rozvíjí činnost v určitém geografickém prostoru a zajišťuje vlastní provádění akcí.
2. Ve skupině k provedení zločinu používáno určitých *standardizovaných metod* a chování členů se řídí určitými přesně stanovenými pravidly.
3. Skupiny včleňují do svých sítí i osoby takových profesí, jako jsou *právníci a lékaři*, jejichž úkolem je poskytovat v případě potřeby nutnou ochranu a péči.
4. Průběh akcí je pečlivě *naplánován*, aby bylo zajištěno dosažení maximálního úspěchu.

V USA se nejčastěji vyskytují čtyři typy organizované zločinnosti: 1. kriminální gangy, 2. kriminální syndikáty, 3. vyděračské skupiny a 4. korupční politické skupiny.

Ad 1. *Gangem* rozumíme takové důvěrnější seskupení osob na základě přátelství a loajality, které se řídí pravidly obvykle proti-

kladnými těm, jež uznává konvenční společnost. Gang se vyznačuje jistým stupněm koheze a trvání a jeho hlavním účelem je uspokojovat bezprostřední potřeby a zájmy svých členů na účet společnosti. Příznačné je, že členy jsou nedisciplinovaní jedinci, kteří však v zájmu očekávaného dobrodružství a vzrušení jsou s to podřídit se daným pravidlům — kodexu cti platnému v podsvětí. Ve svém počátečním stadiu vývoje nemusí být skupina nutně zaměřena na delikvenci: může se zprvu věnovat i užitečným zálibám, jako sportu, hudbě, tanci apod., a teprve později se vyvíjí nežádoucím směrem. Taktó vzniklý kriminální gang pak staví jinou zájmovou činnost do druhořadé roviny a každý člen podřizuje své osobní zájmy zločinným cílům gangu. E. H. Sutherland [4:144] připomíná časté označování gangů jako „kliky“, v nichž jeden člen má ústřední funkci s řídícím postavením („wheel man“), zatímco ostatní mají své úkoly rozděleny podle pečlivě promyšlené dělby práce (určitý člen pečuje o zbraň, jiný rozbíjí okna pūd, kam se gang chce vloupat, třetí se stará o převoz a ukrytí ukradených věcí atd.). Definice gangu není přesně vymezená a jednotná; jedná-li se o gang mladších osob, bývá obvykle určitým způsobem pojmenován, schází se na určitém místě a má silně podněcující vliv v tom smyslu, že jeho členové — často zprvu nezkoušení — společně provádějí činnost, které by se jednotlivci mnohdy sám neodvážil. V takovém gangu se členové delikvenci učí a zároveň se stávají stále drzejšími, neboť jinak by byli považováni za slabochy. Jde v podstatě o analogii tzv. „pachuco“ gangů, jež vznikly poprvé v devatenáctém století v Mexiku a jejichž členové se lišili od ostatních mladíků dlouhými vlasy, stočenými kolem hlavy, a výstředním oblékáním. Výstřednost ve vnějším vzhledu se stala „odznakem“ prakticky všech delikventních skupin nejen v USA, ale i jinde.

Americké gangy dospělých, popisované v literatuře, jsou velmi dobře řízeny a jsou často vybaveny automobily, takže se snadno mohou přemísťovat. Na rozdíl od malých zločinných seskupení (jež se zaměřují spíše na menší vloupání do bytů, na kapesní krádeže a krádeže v obchodech a jejichž členové spoléhají na osobní zručnost a na využití psychologických momentů ve vztahu k vyhlédnuté oběti) se větší gangy odvažují k akcím nesrovnatelně odvážnějším a výnosnějším. Souhrnně můžeme říci, že gangy (na rozdíl od 2–3členných seskupení, jimž se na Západě říká „mob“ — „hlouček“) jsou větší skupiny, méně specializované, v nichž frekvence zločinů není tak velká, neboť výnosy akcí jsou podstatně větší. Operační prostor gangů bývá širší.

Ad 2. Zločinné syndikáty. Tuto formu organizované zločinnosti nelze ztotožňovat s gangy. Zatímco gangy jsou pohyblivé a používají často násilí vůči vyhlédnutým obětem, syndikáty jsou spíše ilegální obchodní organizace kapitalistů a finančníků zaměřené na dosažení vysokých zisků cestou spekulace např. se zakázaným zbožím, jako jsou drogy,

dále s nedostatkovým zbožím za války, alkoholem v zemích s prohibicí atd. Syndikáty si rozdělují teritorium velkých měst tak, aby si pokud možno vzájemně nekonkurovaly. Cavanová uvádí [2:157], že např. v r. 1920 bylo Chicago rozděleno na 3 oblasti — jižní západní a severní — v nichž jednotlivé syndikáty kontrolovaly distribuci likérů i činnost v domech, kde se provozovala prostituce či umožňovaly hazardní hry. I přesto však docházelo mezi těmito syndikáty k bojům, a to této doby, než celé pole ovládla známá Al Caponova organizace.

Ad 3. Vyděračské skupiny (racketeers). Tato forma zločinnosti se objevila v USA ve větším rozsahu ve dvacátých letech a její činnost spočívá v organizovaném vydírání, a to s použitím hrozby ublížení na zdraví či způsobení škody na majetku. Zatímco zločinné syndikáty nabízejí určité služby, vyděrači se orientují jednoznačně na vlastní prospěch. V USA se vytvářely první známé vyděračské gangy už koncem devatenáctého století, kdy nutily obchodníky zabývajících se obchodem se zakázaným zbožím, aby jim platili určité peněžité částky. Oběťmi se nejednou stávali provozatelé domů, v nichž se soustřeďovaly hazardní hry či prováděla prostituce. Vyděračství hrálo dlouhou dobu významnou úlohu ve vztazích zaměstnavatelů a dělníků, neboť tato oblast dlouho nebyla v USA řádným způsobem právně regulována. Spory se řešily nejednou tak, že ta či ona strana si najala lupiče či jiné gangstery, aby s jejich pomocí prosadila svůj požadavek. Zaměstnavatel si např. nájmal stávkokazy, kteří pod hrozbou násilí nutili zaměstnance do práce nebo je zastrašovali, aby nezahájili stávkou. Jindy využíval zločinecké organizace (protizákonného podniku zvaného „racket“) k vykonávání násilí na dělnických předácích, z nichž mnozí byli dokonce pro svůj neohrožený postoj vůči zaměstnavateli usmrtni. Jinou formou činnosti protizákonných seskupení tohoto typu je ovládnutí určitého svazu zaměstnanců tím způsobem, že vůdcové svazu získávají tajně peníze od zaměstnavatelů např. za to, že znemožní připravovanou stávkou. Připomeňme si ještě, že obvyklou metodou záchranu vyděračské skupiny je zavraždění členů, kteří se začínají odklánět od cílů skupiny a mohli by se stát nepohodlnými svědky. Cavanová [2:164] uvádí příklad organizace odhalené v USA a vedené jistým Lepkem, která měla na svědomí 80 takových vražd (pět vůdců skupiny včetně Lepkeho bylo popraveno).

Ad 4. Nezákonné politické kořistnictví a politická korupce. Důvodem k této trestné činnosti je snaha určitých politických skupin stůj co stůj dosáhnout volebního vítězství. Za tím účelem provádějí organizované činnosti zaměřené na zkresení voleb (orientují se na zastrašování voličů, machinace s volebními lístky, zkresení volebních výsledků atd.). Jinou formou je podplácení politiků, úředních osob, prokurátorů, soudců a pracovníků bezpečnosti. Politická korupce je samozřejmě těžko zjištělný čin, neboť úplatky bývají uskutečňovány nejrozmanitějšími,

často dokonale zastřenými způsoby, přes třetí osoby atd.

Do této oblasti patří i určité formy činnosti spjaté s *bossismem a lobbyíngem*. *Bossové*, kteří jsou vlastně podnikateli v oblasti politiky, jsou prostředníky mezi kapitalistickými podnikateli a nestabilním aparátem, zejména místní správou. Jejich úkolem je — pomocí skupiny agentů a s vydatnou finanční dotací kapitalistů — ovládnout mašinerii jedné ze dvou hlavních stran a pak dosáhnout vítězství této strany, což jim umožňuje obsazovat tisíce míst ve správě a částečně i v soudnictví. *Boss*, který je ve skutečnosti hlavním článkem politického systému v místě (hlavně ve městě a v hrabství), má nejednou k ruce rozvětvený protizákonný aparát, používající bezohledných metod nátlaku. Jinou — často protizákonnou formou politického působení a nátlaku ze strany kapitalistů — je *lobbyíng*, jímž rozumíme organizované, široce vedené ovlivňování poslanců a pracovníků správy, samosprávy a justice. Přitom nátlakové skupiny používají nejrozmanitějších forem získávání politiků od „nejjemnějších“ metod v podobě různých osobních výhod a služeb až po hrubé podplácení.

Ovlivňování oblasti zákonodárství dosáhlo v USA již takového rozsahu, že v zájmu uklidnění veřejného mínění je bylo třeba právně regulovat. Předpisy o lobbyíngu byly vydány zákonodárními sbory v 35 státech USA. Přitom však provedené omezení lobbyíngu (jenž je vlastně trestným činem úplatkářství) spočívá pouze v určité registraci skupin a v evidenci činnosti nátlakových seskupení. Důvodem tohoto shovívavého poměru k široce prováděné činnosti kapitalistických skupin je skutečnost, že lobbyisty jsou v USA, zvláště při Kongresu, převážně vlivné osoby na vysokém stupni společenského žebříčku s příjmy převyšujícími často plat amerického prezidenta.

Vnitřní organizace zločinných skupin je různá, mají však určité společné rysy: Jak již bylo řečeno, v čele je vůdce (zpravidla s malou vedoucí skupinkou); součástí gangu je právník, který radí, jak uniknout trestnímu postihu, dále lékař, který má různé úkoly, jako např. změnit obličej členů skupiny; do gangu patří i řada informátorů přinášejících zprávy o stavu pronásledování ze strany policie nebo o činnosti jiných gangů; a konečně sem patří i osoby, jež zločince přechovávají.

Syndikáty jsou organizovány neprostopně, na principu obchodní a zaměstnanecké struktury. Mají své ústředny, jejichž vůdcové jsou anonymní a operují prostřednictvím osob, jež na základě udělených rozkazů provádějí vlastní zločinnou činnost syndikátu.

Korupční politická mašinerie je rovněž organizována pyramidálně. Jde-li o volební machinace, jsou spolupracovníci podřízeni bossovi ve volebním obvodu, ten pak bossovi ve městě, který je podřízen bossovi celého státu.

V těch kriminálních seskupeních, která dik dobré organizaci, utajení a často i ve spolu-

práci s policií provádějí svou činnost dlouhodobě, jsou podřízeni členové považováni za jakési trvalé zaměstnance s fixním platem jako v kterémkoli jiném zaměstnání.

Činnosti zločineckých organizací napomáhá často i korupce policie, prováděná formou vydatné odměny v případě, že není provedeno zatčení. Některé organizace, jejichž aktivita je velmi široká, postavená na dobře promyšleném systému a dokonale vnitřní vazbě, mají často dlouhodobá ujednání s policejními úředníky, jímž jsou za permanentní „služby“ poskytovány pravidelné peněžité odměny, převyšující značně jejich normální plat.

Mnohé zločinecké organizace jsou tedy velmi mocné a mají vliv i na soudní a jiný státní aparát, takže často po dlouhou dobu unikají trestnímu postihu. Jen tak si lze vysvětlit, že např. ve dvacátých letech nebyli v Chicagu mnozí zločinci téměř vůbec postiženi, i když zločinnost zde byla vysoká. Lze si to vysvětlit i tím, že po určitém zboží, jež běžně není na trhu a je obstaráváno zločineckou organizací, je velká poptávka a v důsledku toho se nic pro odhalení takové organizace nepodniká. Stane-li se však určitá forma protizákonné činnosti skandální (jako tomu bylo v USA po r. 1900 v souvislosti s prostitucí v některých městských okresech), státní orgány sice zasáhnou, avšak jen dočasně, aniž postihnou nové formy trestné činnosti.

Zločinecké organizace — ustálily-li se v nich určité metody a personální vazby — mohou existovat často i značně dlouhou dobu, i když jejich vůdcové jsou trestně postiženi. Za příklad může sloužit velká zločinecká organizace působící v Chicagu po mnoho desítek let — od r. 1905, kdy Colosimo založil organizaci zabývající se prostitucí a hazardními hrami. Ke spolupráci přibral Torria, který se spolu s Al Caponem po r. 1920, kdy byl Colosimo zabit, ujal řízení celého „podniku“, v němž se hlavním artiklem obchodování stal alkohol. Po Al Caponově uvěznění se vůdcem organizace, která se zaměřovala již na novou trestnou činnost — vyděračství — stal Nitti s půl tuctem svých náměstků. V r. 1943 byl Nitti obžalován, načež spáchal sebevraždu. Přestože byli odsouzeni i jeho „náměstci“, organizace neprestala existovat.

* * *

Zločinnost páchaná „profesionálními“ gangy v USA je jednou z typických stránek současného obrazu zločinnosti v podmínkách amerického buržoazního společenského řádu, který vytváří svou třídní a ekonomickou podstatou mnohostranný zdroj pro celkový objem a ráz zločinnosti. Tato zločinnost zde nejen neklesá, nýbrž naopak, stává se stále děsivějším společenským, a tím také politickým problémem.

Pohled na dynamiku buržoazní kriminality ukazuje jasně závažnost celého problému a srovnání s vývojem kriminality v socialistických zemích dává vyniknout všem podstatným kvalitativním a kvantitativním odlišnostem obou společenských systémů také v této oblasti.

Stačí uvést, že ve 34 kapitalistických státech se počátkem šedesátých let zvýšil ve srovnání s padesátými lety počet obyvatel o 20 %, zatímco zločinnost se v tomto období zvýšila o 85 % [3:103—104]. Intenzita růstu zločinnosti je tedy více než čtyřikrát větší než růst obyvatelstva, přičemž v některých buržoazních zemích je toto číslo ještě větší (např. v USA je 7×, v Japonsku 15,3× a ve Velké Británii dokonce 16,5× větší).

Typickým rysem je značný podíl těžkých zločinů. Např. v USA bylo v roce 1967 spácháno 3 milióny 802 tisíc vážných zločinů (v tomto počtu je zahrnuto mj. 12 100 vražd, 253 300 případů těžkého ublížení na zdraví a 27 100 případů znásilnění).

Naproti tomu v socialistických zemích je i přes výkyvné vlny dlouhodobý trend zločinnosti daleko příznivější. Např. v SSSR byl v roce 1967 ve srovnání s r. 1946 počet pachatelů trestných činů na 100 000 obyvatel více než 2× nižší [3:116—117]. V Polsku se zločinnost snížila od r. 1937 do r. 1965 více než 2× (v r. 1937 tam bylo registrováno 833 258 trestných činů, v r. 1965 404 078). V NDR bylo v r. 1966 odsouzeno o 34,2 % méně osob než v r. 1960. V Bulharsku se zločinnost mládeže za 20 let trvání lidové moci snížila 2× (podobně v MLR) atd. [3:84—86].

Také pokud jde o ČSSR, vykazoval vývoj celkové zjevné kriminality v posledních 10 až 20 letech sestupnou tendenci. Například celkový počet odsouzených deliktů činil počátkem padesátých let kolem 130 000, v polovině šedesátých let jen kolem 70 000. Uvedený příznivý vývoj byl však dočasně narušen v důsledku nezdravé liberalizace poměrů a politické destrukce u nás ve druhé polovině šedesátých let, zvláště v letech 1968—1969 (5:43—47).

Zamýšlíme-li se nad otázkou, v čem spatřovat hlavní zdroje současné zločinnosti na Západě, zvláště v prvním imperialistickém státě světa, vidíme, že tento jev je především nevyhnutelným odrazem a logickým důsledkem základních zákonitostí, jež charakterizují dnešní imperialistický svět. Jako primární faktor zde působí živelné ekonomické zákonitosti, nezajišťující lidem existenční stabilitu, vystavující je nejistotě, strachu z budoucnosti vedoucímu k toxikománii, k obcházení a přímému porušování zákonů. Ruku v ruce s tím jde morálka prospěchu, kořistnictví a bezohlednosti k druhým. Zločinnost odráží i vliv všech zákonů imperialistické politiky, zvláště vojenské agrese jako metody zahraniční politiky USA, stálého vřtěpování ideje americké nadřazenosti nad druhými národy a používání nejbystiálnějších prostředků k dosažení cílů monopolů, jak je to vidět názorně na případě války ve Vietnamu. Krutost používaná státní autoritou vůči černochům a tzv. podřadným národům, které jsou tupeny a ponižovány, není bez vlivu na psychiku lidí a stává se jakýmsi vnitřním oprávněním hlavně pro ty, jimž jsou morální a zákonná pravidla překážkou k dosahování jejich osobních cílů. Také zkomercializovaná kulturní, zvláště filmová a

televizní produkce soudobé americké buržoazní společnosti má přinejmenším velmi značný, i když ovšem nikoli rozhodující vliv na formování psychologie individualismu, na utváření citového stavu a názorů občanů a je často svým zabíjäckým obsahem negativně inspirujícím činitelem pro zaujímání životních postojů a volbu forem osobní aktivity. Narůstající gangsterismus vyplývá rovněž z neomezeného liberalismu poměrů, jehož výrazem je např. snadná dostupnost zbraní, zcela nedostatečná kontrola nad pohybem lidí, nezájem o osud člověka a lhostejnost k nezaměstnaným.

Jen málo buržoazních kriminologů vidí právě v těchto základních skutečnostech, tkvících v samotné podstatě společenského řádu, síly, jež prvofadě determinují zločinnost a její hrozivou dynamiku. Obyčejně jsou hlavní příčiny spalřovány až ve druhé linii působících činitelů, např. v rodině, v negativních vzorech starších osob, ve špatném vlivu ulice atd. Tyto důležité okruhy samozřejmě v žádném případě nelze ze sféry kriminogenních faktorů vyloučit, avšak přesto hlavní determinantou je především celkové společenské uspořádání, jež se nutně promítá do všech oblastí společenského života a prvofadě je předurčuje.

Správné poznání příčinných souvislostí je důležité z hlediska prevence zločinnosti. Má-li být na tomto poli dosaženo podstatnějších úspěchů a má-li být posléze kriminalita úplně vymýcena, předpokládá to bezpodmínečně změnit podstatu společenského zřízení, tj. odstranit kapitalismus a orientovat se na socialistickou cestu, která svým výsoce humánním posláním zlidštuje život přetech-nizované a uspěchané společnosti, dává každému jedinci spolehlivou životní perspektivu, cílevědomě ho formuje a vytváří tak rozhodující předpoklady pro jeho skutečné lidské štěstí; v tom lze spatřovat nejlepší záruku toho, že člověk nebude hledat svůj úspěch v úniku, v protikladném postoji ke společnosti, ale plně se ztotožní s normami práva a morálky. V nepochopení těchto skutečností a v neochotě vzít tyto skutečnosti na vědomí a jednat ve shodě s nimi lze spatřovat základní příčinu dlouhodobého a dá se říci trvalého neúspěchu buržoazní kriminologie a celé buržoazní společnosti na poli boje se zločinností, zejména se zločinností organizovanou. Na Západě, a především v USA, je produkce kriminologických prací obrovská. Celá řada výzkumů je orientována na oblast kriminality, problémy související se zločinností jsou řešeny četnými institucemi se značnými štáby lidí disponujícími nemalými finančními prostředky. Přesto zločinnost v USA nejen neklesá, nýbrž naopak stává se jevem stále děsivějším. Opačný trend tohoto jevu v socialistických zemích lze přičíst právě principiálnějšímu řešení základních třídních a společenských rozporů. Je ovšem třeba současně mít na zřeteli jednu důležitou věc, že totiž samotná socialistická povaha společenského zřízení a pouhé materiální zlepšení poměrů nečiní ani tuto společnost imunní proti kriminalitě. Dosažené vymoženosti

nejsou ještě absolutní zárukou likvidace zločinnosti, neboť tvoří pouze nevyhnutelné předpoklady k dosažení tohoto cíle. Jejich účinnost by se nutně zeslabovala, kdybychom podcenili kteroukoli dílejší složku v širokém záběru protikriminálního úsilí a kdybychom se dali opět, jak tomu již jednou bylo, unést přesvědčením o existenci nějakých automatických sil působících v této oblasti. Socialistické společnosti nehrozí nebezpečí takového objemu kriminálních organizací, jako je tomu v USA, neboť od počátku je vedle nově působících základních zákonitostí vytvořen a stále dokonaleji propracováván účinný výchovný a preventivní systém a také kontrolní mechanismus znemožňující větší rozmach tohoto jevu. Zatím je u nás zaznamenávána spíše jen menší skupinová trestná činnost. Přesto však je třeba neslevovat v boji se zločinností v tomto směru, neboť kriminogenní faktory — ať už přežitky, výchovné nedostatky v rodinách, vliv Západu

apod. — zde stále působí a mohou při oslabení cílevědomého boje situaci dočasně zhoršit.

Karel Vitek

Literatura

Přestože některé informace jsou čerpány ze starší americké literatury, neztrácí poznávací hodnotu pro současnost vzhledem k tomu, že formy organizované zločinnosti v USA nedoznaly za posledních dvacet let podstatných změn.

- [1] Barnes, H. E. — Teeters, N. K.: *New Horizons in Criminology*. New York 1952.
- [2] Cavanová, R. S.: *Criminology*. New York 1955.
- [3] Gercenzon, A. A. a kol.: *Kriminologija* Moskva 1958.
- [4] Sutherland, E. H.: *Principles of Criminology*. Indiana 1939.
- [5] *Československá kriminologie*. Praha 1971.

U příležitosti významného životního jubilea chceme blahopřát člověku, kterému marxistická sociologie byla a je více posláním než povoláním.

4. února 1973 se dožívá doc. dr. Karel Kára, CSc., předseda Československé sociologické společnosti, člen redakční rady Sociologického časopisu, vědecký pracovník Ústavu pro filosofii a sociologii, člen vědeckého kolegia pro filosofii a sociologii 50 let.

Přejeme Ti, soudruhu Káro, mnoho zdraví a další pracovní úspěchy. Ať Tě nikdy nepouští životní optimismus a pracovní energie, tolik prospěšná československé sociologii.

Redakce Sociologického časopisu

* * *

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vo-dičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odbor-ného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v listopadu 1972. Číslo vyšlo v lednu 1973.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS N. V., Periodical Trade, Warmoesstraat 54, Amster-dam, Holland. Annual subscription: Vol. 9, 1973 (6 issues) Dutch Glds. 40,—.

© ACADEMIA, Praha 1973.